

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 404

Title: *Vidya Parijat*
Tribhuvan St. Book

Later

404

विधानपारिजात. तृतीयस्तवक.

Vidhāna Parijatā		Title
Ananta Bhalla		Author
of Nāga deva		Editor
Third Tabaka		Year, Vols.
		Publisher
404		Remarks

404

दुती यत्तव वद्रे प्रथमेऽंशः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अविधमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वंदे श्रीमदनंतसंज्ञगिरिपंतुशमी
 वि० पा० निवासं हरिं विप्रधांतदिवाकरं सुरगुरुं सर्वाधि सिद्धिप्रदं ॥ १ ॥ ब्रह्माश्वसुरं प्र
 १ वक्रसुराद्यस्य प्रसादासदाप्रारब्धस्य समा- मीपुरमलं नदं शदेवं परं ॥ २ ॥ लांक्षी
 राब्धिजाजानितथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ॥ गणेशविष्णुहर्तारिंदेवं हेमवतीसुतं ॥ ३ ॥ अच
 तुर्दशसुविद्यासुनिहमाताः शुद्धचक्षुषः ॥ अपरोक्षब्रह्मतत्त्वाजयंति गुरवो मम ॥ ४ ॥
 श्रुतिसकलरहस्यं विविक्तं यस्य चित्तं मुकुररवविष्णुदेवोपमाति न्यशून्ये ॥ स्वप
 दविमलं भक्त्या यस्य तुष्टो रमेशो जनकजनकत्वं न दमेन न तोस्मि ॥ वेदशास्त्रनि
 धीन्वंदेषित्वनागेशसंज्ञितं ॥ यत्कृपा मृतसिक्तो ह मम वं भ्राजने ॥ अनंतमद्भु
 तमाहंकारावशाखीयतां मुदो भान्दिकं स्वनिबधेस्मिन् संगुल्लामियथा मति ॥ श्रीः
 यस्य स्मरणमात्रेण कर्मसंपूर्णं तामियात् ॥ तं प्रणम्य महाविष्णुमाह्विकं कथयेधुना
 ॥ नत्र ब्राह्मे मुहूर्तचोत्थाय चिंतयेदमनोहितं ॥ मिलित्याज्ञवत्कपादिवचनांदम

स्त
३

समः

१

चिंतनं विधातव्यं ॥ अत्र ब्राह्मो मूर्त्तिः ॥ सूर्योदयात् प्रागुपां सोमहूर्त्तिः ॥ नादिकाः षड्प
 चाश्वसुरास्तु चेकाधिको रुराः ॥ १ ॥ उषाकाळो पंचाशद्वेषः सूर्योदयाः स्मृत इति गगोक्तिः ॥
 रात्रस्तु पश्चिमो यामौ सूर्योत्तं ब्राह्म उच्यते इति मनुक्ता वाग्राह्यः ॥ २ ॥ तत्रोत्थायास्मचि
 तं तं कोयी ॥ तथा च कर्मपुराणं ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्त उत्थाय धर्ममिच्छं चिंतयेत् ॥ काये
 त्केशंतदुभूतं ध्यायीते मनोजेश्वरमिव ॥ विष्णुरपि ॥ उत्थायेत्थाय बोद्धव्यं महद्भय
 मुपस्थितं ॥ मरणव्याधिशोका नां किमन्यनिपतिष्यतीत्याद्यनिष्टस्मरन्निष्टे देवतां
 स्मरेत् ॥ व्यासः ॥ प्रातस्मरामि भवमी ॥ सिमहार्तिशोभेनारायणं गुरु उवाहनमज्ज
 नामं ॥ ग्रहानिभूतं रवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजप्रज्ञेनेत्रं ॥ प्रातर्नमो
 मिन्मनुसावचमूर्द्धापादारविंदयुगलं परमस्य पुंसः ॥ नारायणस्य नरकाणवि
 स्थस्य संपाराणप्रवणविप्रमराणस्य ॥ प्रातर्नमो मिमज्जातामभयं करंतं प्राकृ
 त्सर्वहन्तं कृतपावभामहोत्तये योगारुवक्रपतितां द्विगजेन्द्रद्वारशोकणप्रेश

वि० प० २ मकरोद्धतशंखचक्रः॥ श्लोकत्रयमिदं पुराणं प्रातः प्रातः ठै पेन्नरः लोकत्रयगुरुस्तस्मै
 इच्छाकामपदं हरिः॥ पाराशरः॥ ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरांतकारी भानुः॥ शशी भूमिसुतो बुधस्त
 श्रुं गुं श्रुं श्रुं शानिराहुकेतवः कुर्वंतु सर्वे मे मसुप्रभातं॥ गुरुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिरा
 श्रमनुः पुलस्त्यः पुलहः सगौतमः॥ रैभ्यो मरीचिमरीचिश्च वनं श्रद्धं कुर्वंतु सन
 कुमारश्च सनंदनश्च सनातनो व्यासुरिपिं॥ लोच॥ सप्तस्वराः सप्तरसा तलानि कुर्वं
 तु स०॥ सप्ताण्युवाः सप्तकलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपे पवराश्च सप्ताभरादिक्लेत्वा
 भुवनानि सप्तकुर्वंतु॥ रथं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत् स्मरेद्वाष्टयुयाच्च तद्वत्॥ दुःस्व
 पनाशः स्थिरसुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात्॥ महाभारतमाख्यातश्चित्तिगां
 च सरस्वतीं॥ ब्रह्मणालेकावंचैव कीर्तयन्नावसीदति॥ व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं
 रामंदमंबलिं॥ स्पृष्टे तान् स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नतस्य न स्यति॥ पुराणश्लोको न लोराजा
 पुराणश्लोको विंयुधिष्ठिरः॥ पुराणश्लोका च वै देही पुराणश्लोको जनार्दनः॥ कर्कोट

कस्य नागस्य दमयंत्या नलस्य च॥ क्रतुपतास्य राजर्षेः कीर्तनं कलिताशनं॥ अथ अथा
 माबलि व्यासो हनूमाश्च विभीषणाः॥ कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः॥ सप्तै
 तान् स्मरन्नित्यं मार्कंडेयमथाष्टमं॥ जीवेद्वर्षं शतं सोऽपि सर्वव्याधिविवर्जितः॥
 अहृत्य द्रौपदीं शीतातारामंडोदरी तथा॥ पंचैताः संस्मरेन्नित्यं महानहान्यान
 बाध्यत इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत्॥ तत्र मंत्रः समुद्रवसनैदविपर्वतस्तन
 मंडिते॥ विष्णुपतिनमस्तुभ्यं पादस्य शंखमस्वमे इति॥ अथ मूत्ररीषोऽसर्गाः॥
 पाराशरः॥ ततः प्रातः समुत्थाय कुपदिरामूत्रमेव च॥ नैर्ऋत्या मिषु क्षेपमतीत्या
 भ्यधिकं भुवं॥ अंतर्धायि तृणैर्भूमि शिरः प्रावृत्त्य वाससा॥ वाचं नियम्य पलेन
 क्षीवनोदासवर्जितः॥ विरामूत्रयोर्वाङ्मिः यमनं हारीतेनाप्युक्तं॥ उच्चरेत्सुनेचै
 व प्रस्त्रावेदं तथा वने॥ स्नाने भोजनकाले च प्रहृष्टमौनं समाचरेदिति॥ तथा॥ कृ
 त्या यज्ञोपवीतं तुष्टुष्टतः कंठलवितं॥ विष्मन्तुं देही कुर्याच्चिदाकरोत्सिमाहि

वि० प०
३

नरतिगृहीतोऽपि कर्तो निधानवचनमेकवस्त्रविषयं॥ तदुक्तं शांखायनगृह्ये॥ यद्ये
वावस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्तो ह्येवाम्बुपुरीषोऽसंगं कुर्यादिति॥ कर्तो विदधिरताः॥ प
वित्रं दधिरतो कर्तो ह्येवाम्बुपुरीषोऽसंगं कुर्यादिति॥ ॥ मनुः॥ मन्त्रोऽथ रस्य मन्त्र
मंदिवाक्यं दुदंश्चुरवः॥ दधिरतामिमुर्वोरां शोऽसंध्योऽथ यथादिवेति॥ यदपि
मनुनैव॥ द्वायापामंधकारे वारात्रावहति वादिनाः॥ यथा मुखं मुखः कुर्यात्प्राणावा
धानयेषु चेत्युक्तं तदपिरात्रावहति वानीहाराद्यं कारजनि तदिदं हविषयं ज्ञेयं॥
शंखः॥ मन्त्रं पुरीषं नो कुर्यात्सोपानकं कथंचना उच्यते मन्त्रं लेकुर्यात्प्रिस्त्रां वं
मेहनं द्विजः॥ तथा॥ तजर्नी रोप्य संयत्तां ब्रह्मगंधियुतां शिरवं॥ भोजने मैथुने
मन्त्रे कुर्वन् ह्येतां शुध्यतीति तत्र हो॥ अत्र वज्रं देशानां ह मनुः॥ न मन्त्रं पथिकु
र्वीत न भस्मनि न गोव्रजे त्॥ न फाले ह्येन जले न चित्यां न च पर्वते॥ न जीरादिना
यत्तने न वल्मीके न शाडूले॥ न सप्तत्वेषु गतं पुन गच्छति नापि स्थितः॥ न नदी

स्त०
३

रामः
३

तीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके॥ वाद्यग्निविप्रमादित्यमप॥ पश्यंस्तथैव गां न कदाच
न कुर्वीत विरामत्रस्य विस्मर्जनमिति॥ न द्यादौ विशेषः स्मृत्यंतरे॥ इवाह स्तं परि
यज्य मन्त्रं कुर्यात्क्रां लाशये॥ शतहस्तं पुरीषं च तीर्थे न द्यां च तु गुह्यमिति॥ ततोप
हृष्य विरामत्रं काष्ठेनोपनृतादिना॥ इति परिमृष्टगुदलिं गो गृहीत शिश्रुओति
हेतू॥ इति विरामत्रोऽसंगी वधिः॥ ॥ अथाशौचं॥ दध्नुः॥ शौचे यत्नः सदा कार्यः
शौचमलेद्धि ज्ञेयं॥ शौचाचारविहीनस्य समस्तानिष्कृताः क्रियाः॥ तत्र दे
वता गृहवल्मीक मूषकोत्करादिमृद्भिर्नामृदमुद्धतोदकं चादाय वाग्यत उद्धृ
र्यो दिवा शौचं कुर्यात्॥ रात्रौ चेदधिरता मुखः॥ तदप्युदपात्रं मत्तमन्त्रोऽसर्जनसमर्थ
हस्ते न धार्यं॥ गोतमः॥ करस्थोदकपात्रं स्तु विरामत्रं कुरुते यदि॥ तज्जले मन्त्रसद
शंखुरापानेन न समं॥ इति॥ मन्त्रसंख्यादिकं माहाशौचकं॥ एका तु मृत्तिकालिंगेति
स्त्रः सव्यकोरमृदः॥ करद्वये मृद्वयं रस्यान्मृत्प्रमाणा मयोच्यते॥ आद्रमिलकमात्रा

वि० प०

✓

चमत्रौ चेतुमृत्तिका॥ मत्राचुदिगुतांशुकेः मैथुनेत्रिगुतांभवेत्॥ लिङ्गं शौचमिदं
प्रोक्तं गुदशौचमथोच्यते॥ पंचापाने मृदाः स्वेप्यः करवा मेदशस्मेता॥ स्पृशदात
व्यपुरीषे मृत्प्रमाणाकं॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रस्यातदर्थं तु ततः परं॥ गुदशौचमिति प्रो
क्तं पादशौचमथोच्यते॥ एकैकं पादयोर्दद्याद्दस्तयोर्लिङ्गं शौचवत्॥ एतत्प्रोक्तं
गृहस्थानां दिगुतां ब्रह्मचारिणां॥ त्रिगुतां स्यादन्नस्थानां यतीनां च चतुर्गुतां॥
यद्विवाविहितं शौचं तदुद्धं निश्चिकीर्त्तितं॥ तदुद्धं मातुरे प्रोक्तं मातुरस्याद्धमेधनि॥
स्त्रीशूद्रयोरद्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः॥ स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां वा लानां चोप
नीतिनां॥ गंधलेपश्च यकरं शौचं कुर्यान्निरूप्ययेति॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ गृहीत
शिश्नोऽप्ययमभिरभ्युद्धतैर्जलैः॥ गंधलेपश्च यकरं शौचं कुर्यात्तदंतं प्रितः॥
अत्र गंधलेपश्च यकरं शौचं सर्ववर्णाश्च मितां स्याधारतां॥ मृत्सरव्यानियम
स्य दृष्टार्थ इति विज्ञाने श्वरः॥ लिङ्गं शौचं पुराकार्यं गुदशौचं ततः स्मृतमिति व

स्त०

३

रामः

✓

चनालिङ्गं शौचानंतरं गुदशौचं दृष्टव्यं॥ गंगातोयेन कृत्स्नेन मृद्भोरैश्च न गोपमैः॥
आमृत्योराचरमृशौचं भावदुष्टेन शुध्यतीति स्मृते भाविशुद्धिरव्यष्टिता॥ अत्रो
क्तं संख्यानियमानि क्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्या॥ गायत्र्यष्टशतं चै
व प्राणायामत्रयं तथा॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सतीति॥ क्वचिदि
ह्मुस्मरतामेवोक्तं॥ अनुदकमत्र करतो स्पृशेत्तस्नानं व्याहृति होमश्चेति प्राय
श्चित्तद्वयमिष्योगपारिजाते उक्तं॥ ततश्चाचमनात्प्राक्कुवामभागे गंडूषान्
क्षिपेत्॥ तदुक्तमाचारदीपो॥ मत्रपुरीषे भुक्तं तेरेतः प्रस्त्रवेता तथा॥ चतुरष्ट
दिषट्क्षयं गंडूषैः शुद्धते क्रमात्॥ पुरता सर्वदेवाश्च दक्षिणोपितरस्तथा॥
रुषयः पृष्टतः सर्वे वा मे गंडूषमुत्तजेदिति॥ इति शौचविधिः॥ ॥ अथाचमन
विधिः॥ योगीश्वरः॥ अंतर्जनिशुचो देशो उपविष्टेऽङ्गुरवः॥ प्राग्वाक् ब्रह्मेतानी
र्थेनादिजो नित्यमुपस्मरेत्॥ कनिष्ठां दक्षिणं गुह्यं मूलां न्यग्रं करस्य च॥ प्रजापति

वि० प०
५

पितृब्रह्मदेवतीयान्यनुकृमातु॥ करमध्येत्यग्नितीर्थी॥ तेनचप्रतिग्रहं कुर्यात्॥ दक्षि
णहस्तेमध्येब्राह्मणस्याग्नेपंतीर्धमाग्नेयेतनप्रतिगृह्णीयादिति वसिष्ठोक्तेऽसं
हतांगुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु॥ मुक्तांगुष्ठकनिष्ठेतु शेषेणाचमनं चरेत्॥
अत्रैवमिति कर्तव्यता॥ आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पवित्र्य प्रकृतिस्थं फेन
बुद्बुदरहितमनुष्ममुदकं संहतांगुलिना दक्षकैरणादायांगुष्ठकनिष्ठिके मुक्ता
शेषे वीक्षितं ब्रह्मतीर्थे न प्राजापयेत् न दैवेन वा त्रिभुवो वापि वेत्तु॥ नयेत्रेणा॥ त
तः त्रिः प्राश्यापोद्धिरुत मृज्य मुख्यमुखमेतान्युपस्पृशेदित्यादिवचनास्तीत्याह स्तो
प्रक्षाल्योष्ट्रावंतः संकोच्य संहतांगुष्ठमलेनालोमकेन मुखे दिः प्रमृज्य ततो
हस्तौ प्रक्षाल्य संहतांगुलिमिमुखं स्पृष्ट्वा दक्षमुखं हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरश्चा
भ्युक्षेत्तवा॥ ततः संहतामिस्ति स्थमिरंगुलिमिरास्यमलोमकं प्रदशेत् स्पृष्ट्वा ह
स्तौ प्रक्षाल्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां द्वा रां स्पृष्ट्वा गुह्यानामिकाभ्यां च क्षुषीश्रोत्रे च

स्त०
३

रामः
५

स्पृशेत्॥ अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं॥ तलेन हृदयं॥ सर्वांगुलीभिः शिरः॥ सर्वा
ंगुलीभिर्बाहुमूले स्पृशेत्॥ सर्वत्रमध्ये मध्ये हस्तौ भ्यामपः स्पृशेत्॥ इदं मुख्या
चमं॥ अत्र शौचौ तु त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य मुख्यमुखं स्पृष्ट्वा रवन्पुपं स्पृशेत्॥ अथ श
क्तौ त्रिः पीत्वा द्वादस्तौ प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेत्॥ अथ पौराणाचमनं॥ संग्रहे केश
वात्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करो॥ द्वाभ्यां मोक्षे च संमृज्य द्वाभ्यां मुन्नाजयेत्ततः
॥ तथा त्वेकेन मर्धान्तं ततः संकर्षणादिभिः॥ कुक्षौ हृन्नासाक्षिके रान्नाभ्युरः स्कंधका
न्स्पृशेत्॥ एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्तरायणो भवेदिति॥ आचमनधर्माः॥ अत्रिः॥ ता
मपात्रस्थिते वापि तथा तोयापात्रस्थितेः कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानिसमात्म
वेत्तु॥ तदलाभे तु कुर्वीत पात्रधारोदकेन च॥ तथा॥ तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यां वदामेन
तं स्पृशेत्॥ वामे द्विद्वादशादित्यावरुणास्त्रिदशेश्वरः॥ वर्तते सर्वदा यस्मात्तस्माद्वा
मेन संस्पृशेत्॥ मन्त्राहृतैस्तु नाचामेनैकपात्याहृतैरपि॥ तथैवाव्रतहस्तेन नाप

वि० प०
६

रिजात हस्ततः॥ अत्र तोऽनुपनीतः॥ स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं॥ प्रोटपादौ
नकुर्वीत स्वाध्यायं पितृ तर्पणं॥ आसना रूढपादस्तु जान्योर्वाकुर्वीत जंघयोस्तथा॥
छेतावसाकि कोयश्च प्रोटपादः स उच्यते॥ इति हारीतः॥ मनुः॥ कास्येनायसपात्रेण
त्रुपुसीसकपित्तैः॥ आचान्तः शतकृत्योपिन कदाचन श्रुयति॥ आर्द्रवासाजलांत
स्थः शुष्कवस्त्रो बहिस्थितः॥ आचामेद्विपरीतश्रेष्ठं शुचिचमवाप्नुयात्॥ पीदशेषं
पीतशेषं शौचशेषं च यज्जले॥ तज्जले रुधिरं स्तुत्यं पर्याग्निकरं विना॥ पर्याग्निक
रं रामव्यसं भवेद्रष्टुं॥ उदकपरिमाणं माहुर्यो गौश्वराः॥ हृत्कंठतालुगामिस्तु यथासं
ख्यं हिजातयः॥ शुद्धो रं स्त्री च शुद्धश्च स ह्यस्पृष्टमिरं ततः॥ अंततः अतेन तालुना
स्पृष्टमिरित्यर्थः॥ अथ श्रौताचमनं॥ पराशरः॥ देव्याः पादौ स्त्रिमिः पीत्वा अत्रिगैर्न
वधा स्पृशत्॥ पुनर्यादिति गायत्र्या शिरोमंत्रैर्द्धिधा स्पृशेत्तूरति॥ अह्निं गैरापोहि
ष्ट्यादिभिस्त्रिमिः प्रतिपादौ॥ याकरोति प्रयत्नेन श्रोतमाचमनं हिज॥ अशुद्धासापि

स्त०
३

रामः
६

पापिष्टासंपूतो नात्र संशयः इति॥ प्रकाशं तरेणापि॥ आप्यलायनः॥ दक्षिण उपवीथौ
पविश्य हस्ताववनिज्यत्रिराचामेत्तद्धिः परिमृज्य स ह्युपस्पृश्य यद्विरश्च शुषीनासि
के श्रोत्रे हृदयं मातुं व्यपयस्यं पादौ पादं प्रोक्षति॥ यद्विरश्च शुषीनासि के श्रोत्रे हृ
दयं मातुं भते ते तार्थं वंति रसे ब्राह्मणानीति हासान् पुराणा निगाथानां राशं स्त्रीः
प्रीणातीति॥ संध्यादौ ब्रह्म यज्ञे च होमे देवार्चनं तथा॥ श्रोतमेव हि जैः कार्यमिति
बोधाय नो ब्रवीत्॥ चोराणामेव वा स्मार्त्तं श्रोतमाचमनं तथा॥ ततश्च मरिा कुर्वी
त यथेष्टं वा विधीयते॥ अथ चमननिमित्तानि॥ हारीतः॥ स्त्रीश्च प्रोक्षिष्यामि भा
षणे मूत्रपुराणे सगर्दशनि देवतामभिगंतुकाम आचामेत्॥ यमः॥ उत्तीयो दिक्कमा
चामेदवतीर्य तथैव चेति॥ बृहस्पतिः॥ अधो वायुस्य मुसंगे अंक्रंदे क्रोधसंभवे
॥ माजरी मूषकस्य शोषहास्ये नृतभाषणे॥ निमित्ते चेषु सवेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशे
त्॥ आपस्तंबेपि॥ विप्रो विप्रेणासं स्पृष्ट रुद्धिं न कदाचन आचम्येव तु शुद्धः

वि० प०
७

स्यादायस्तं वो ब्रवीन्मुनिः॥ मनुः॥ उच्छिष्टेन च संस्पृष्टो द्रव्यरुस्तः कथंचन॥ अनिधायैव त
द्रव्यमाचांतः शुचितामियातु॥ आचामेच्चर्वतो नित्यं मुक्तातां बलचर्वतां॥ ३० द्योविलोमा
कौस्पृष्टावासां विपरिधाय चेति॥ ॥ अथदिराचमननिमित्तानि॥ ॥ यज्ञवत्क्या॥ स्ना
त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्ता रघोः पस्पृष्टो॥ आचांतः पुनराचामेदा सोऽपि परिधाय च॥
आचारदीपेऽपि यमः॥ भोजने हवने दाने उच्चारणे च प्रतिग्रहे सध्या त्रयां वृषां नेषु पूर्वप
श्चादिराचमेतु उदकाभावे सोममध्ये च दक्षिणं कर्णं स्पृशेत्॥ तदा हवृहस्पतिः मिमि
ते घे सुसर्वेषु दक्षिणं अवर्णं स्पृशेत्॥ आदिसावस्य वोरुद्रा वायुरग्निश्च धरा॥ वि
प्रस्य दक्षिणं कर्णं नित्यं तिष्ठति वै यतेशति॥ आचमनप्रसंगात् सपवित्राचमने विज्ञे
षः काव्यते॥ मार्कंडेयः सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादचमनक्रिया॥ नोऽपि हंत स वित्र
तु मुक्तेऽपि हंतुवर्जयेत्॥ सपवित्रत्वं दक्षिणं हस्तस्य ज्ञेयं॥ सव्ये तु त्रिप्रभृति
कुशाधायि॥ तथा रुकासायनः॥ सव्ये पातौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः॥

स्त०
३

रामः
७

इति गोमिः॥ उभयत्र स्थिते दुर्भेः॥ सभाचमनियोद्धिजः॥ सोमपातफलं तस्य मुक्ता
यज्ञफललभेदिति॥ हारी तो विज्ञेय माह॥ सव्यापसव्यो कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः॥
॥ ग्रंथि यस्य वित्रस्य नेतेनाचमनं चरेदिति॥ तथा॥ प्रथमं लंघयेत्तद्वितीयं तु न
लंघयेत्॥ द्वयोस्तु पर्वतो मध्ये पवित्रंधारयेद्बुधः॥ तद्वक्ष्यमाणमाह कासायनः॥ अनंत
तगर्भितं साग्रं कौशं द्विदलमेव च॥ प्रादेशमौ च विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥ हारी
तः॥ स्नाने दाने जपे हेमे स्वाध्याये पितृ तर्पणे॥ अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरिज
तैः कुशैः॥ चंद्रिकायां यमः॥ करे कटे शिरवायां च कर्णयो रुमयो रपि॥ पवित्रधार
को यस्य न स पायेन लिप्यत इति॥ अनंतगर्भितमित्युक्तं पवित्रासंभवे मनु॥ द्यौ
दुर्भेदक्षिणे हस्ते सघे त्रीनासने सक्तु॥ उपनीते शिरवायां च पादयोस्तु सक्तु
सक्तु॥ इति॥ अत्र प्रसंगात् कुशाग्रहणविधिः॥ अथ धाविनित्तस्याहो द्वितीये
भागे शुचिर्भस्त्रा पूर्वोत्तरा मुखे सन्नो करिण कुशान् स्पृष्ट्वा विरिंचिना सहोत्तर

वि० प०

ज्यास्त

नः परमेष्ठे निसर्गजः॥ नुदस्वकीति पापानि मम स्तिकरा भवेति मंत्रमुक्त्वा दभानि स्व
कृत्वा स्वमुद्धरेत्॥ दभानि स्वयामाहरेत्॥ संग्रहे॥ समिधुष्य कुशादीनि श्रोत्रियः
स्वयामाहरेत्॥ शूद्रो हतैः क्रयत्रीतैः कर्मकुर्वन् जस्य धः॥ अत्र विशेषमाह का
या यनः॥ मोसेनैभस्येमावास्यां दभोच्चये मतः॥ अयातयामास्ते दभानियो ज्या
श्रु पुनः पुनः॥ शंखः॥ दभद्विह्मजिनं मंत्रा ब्राह्मणा गौर्दूता शनः॥ अयातयामास्ते
दभानियो ज्या श्रु पुनः पुनः शंखः॥ दभद्विह्मजिनं मंत्रा ब्राह्मणा गौर्दूता शनः॥ अ
यातयामान्येतानि नियो ज्या नि पुनः पुनः॥ वज्रमाह हारीतः॥ पश्चिदभानि श्रितो दभानि रामः
ये दभानि जभमिषु॥ संस्तरण सनपिं डेषु षट् कुशां न्यरिव द्यैर्जयेत्॥ बल यज्ञे
च ये दभानि ये दभानि पितृ तपसो॥ हता मन्त्र पुरीषा भ्यां ते तेषां या गोविधीयते॥ पिं
डा यं ये कृता दभानि येः कृतं पितृ तपसो॥ मन्त्रो द्धिष्टे हता ये च तेषां या गोविधीय
ते॥ सुमंतुः॥ कुशाः काशुति श्रीराश्रयवा दूवाश्च बल्लजाः॥ गो बालमुजौ कुंदाश्च

स्त०
३

प्राञ्जुरवस्य धति सौख्यं शरीरा रोग्यमेव च॥ दक्षिणेन तथा हृष्टं पश्चिमेन पराजयः॥
पूर्वाभावे परः परः॥ संग्रहि पवित्र लक्ष्मणमाह प्रचेताः॥ हिमलमेकतः कुर्याद्विद्यो रग्रंतये
कता॥ बल यं द्यं गुलं प्रोक्तं गंधिरेकां गुला भवेत्॥ चतुरलं मग्नं स्थाप्य वित्रस्ये तिलक्ष
णं॥ चक्रायुधं यथा विद्मो हारस्या पित्रि श्रुलं॥ ब्रह्म ज्ञा मुधं यथेन्द्रस्य रावं विप्रक
रे कुशरति॥ इत्या च मन विधिः॥ अथ दंतधावनं॥ दक्षः॥ मुखे पयुषिते नित्यं भवत्य
प्रयतो नरः॥ तदा द्रुका दं शुष्कं वामक्षये दंतधावनं॥ विष्णुः॥ कंठ किक्षीर वृक्षो ह्यं
दा दशां गुलमवरां॥ कनिष्ठिका मवस्थलं पवर्द्धि कृत कुर्यं॥ जं वृंदुंबर च ताश्च
कंदवो लोध्र च पकौ॥ बहुरीति द्रुमा ये च यिं अस्मिता दभानिः कृतं पितृ तपसो॥
अमेध्या शुचिलिप्ता ये तेषां समो विधीयते॥ चोते प्रोदंक्तो तप्रधावनै॥ अत्र विशेष
माहा शान्त तपः॥ उदुंबर एवा किं द्विच पयमिधुरस्वरः॥ कंदं बेन महा लक्ष्मी रामे
णारो ग्यमेव च॥ अपा मागां दिरोगत्वं स्त्री वश्यं च प्रियं गुह्यं॥ अपा मागे री रोज
यः॥ गर्गः॥ दशां गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवां गुलं॥ अष्टां गुलं तु वैश्यानां शूद्रा
उत्तरेण गवां ताशः स्त्रीणां परिजनस्य च॥ काया यनः॥ पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सनात्का मान
यः नृयात्॥ गारुडे॥ उदञ्जुरवः प्राञ्जुरवो वामक्षये दंतधावनं॥

कुं तं पितृ तपसो
य गोविधीयते॥
अथ यथा शुचि लिप्ता ये तेषां
समो विधीयते॥

वि० प०

५

एतत्तन्मित्रं॥चतुरंगुलमानेननारीणांविधिर्नृच्यते॥आश्वलायनंस्क॥वितस्तिमात्रमु
दिष्टं दंतकाष्ठं दिज्जनना॥स्त्रीशूयोस्तदर्थस्यान्नातिशुचं नजंतुदिति॥तथापरि
मातोविकल्पः॥काष्ठग्रहणमंत्रस्तु॥आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवस्सुनिच॥ब्रह्म
प्रज्ञां च मेधां च संनोदहि वेनस्पत इति विष्णुक्तः॥भक्षणा मंत्रस्तु॥उग्रमाद्यायव्य
हर्धं सोमो राजाय मागमत्॥समेमुखं प्रमोक्ष्यते यशसा च मेगेन च॥इतिकाया
यनोक्तः॥ततस्तेनकाष्ठेन जिह्वा मुहिरस्यकाष्ठं नैर्ऋत्यादिशुल्लजेत्॥अत्रवर्त्यको
शादि॥माकं डेयः॥कोविदारशमीतालश्लेष्मातकविभीतकाना॥वर्जयेदंतकाष्ठे
चगुगुलं क्रमुकं तथा॥स्मृत्यर्थस्तारे॥आसनेशयनेयानेपादुके दंतधावने॥
पालाशाश्चकोवज्योस्त्रिवकुसीतकमसु॥अलाभे दंतकाष्ठा नानि पिद्यायंति
थौ तथा॥अपांदादशृंगं उषे विदध्या दंतधावनं॥यद्वा नृणां पलोद्वेकेन मय्यमा
नामिकां गुहातामन्यते मेने दंतान्धावयेत्॥अथ निषिद्धतिथयः॥चतुर्दश्यष्टमी

स्त०
३

रामः
८

दर्शद्वितीया संक्रमे षु च॥नंदा सुचन वम्यां च दंतकाष्ठं विवर्जयेत्॥उपतौ च विपतौ च
मैश्वरे दंतधावनं॥अभ्यंगे सुदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृते नि॥तथा॥आर्द्रे
ज्ञेये विषमे तथा प्रोषितमर्तुका॥रजस्वलास्तिका च वर्जयेदंतधावनं॥अत्रापवा
दः॥संग्रहे रजस्वला चतुर्थे द्विस्रतिका दशमे हिनि॥मरिचि॥नाद्यादजी एविम
धुश्चासको सज्वरादिभिः॥पुरोदयोऽथ वेस्त्वद्या नोदि मेस्तमिते रवौ॥तीर्थप्राप्तौ
वचनान्यदापि भवति॥यमः॥आर्द्रे जन्मदिने चैव विवाहे जी ए द्विषिते॥व्रते चै
वोपवास्ये च॥वर्जयेदंतधावनं॥इति दंतधावनविधिः॥॥अथा केशप्रसाधना
दिमांगल्यविधिः॥स्कां दे॥स्नातकश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनं॥आदर्शा
जनमांगल्यं द्वाद्यालं मनानि च॥ब्राह्मे पि॥स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीदृच्छि रजी
वितं॥प्रातस्नानं ततः कुर्यात्सिद्धे पेरुयथोदितं॥संध्या वापि तथा कुर्यादंगमु
न्मथ्य पलत इति॥॥अथ यज्ञोपवीतविधिः॥तत्र उपवीतं सदा धार्यमिति काया

वि० प०
१०

यनः॥ मनुष्यः॥ स दोषवीतिना भाव्यं स पावक शिरे न च॥ विक्षिप्तो व्युपवीतः प्रय
त्नरोति नैतत्कृतं॥ भृगुः॥ त्रिचूर्णं कृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं॥ त्रिचूर्णं चोपवी
तं स्य तस्यैको ग्रांथिरिष्यते॥ रुध्रं च तं दक्षिणं करं रुध्रं हृत्वा बलितमिष्यथ॥ वि
सिष्टः॥ तामेरुध्रं मेनायुष्यमधोनामेस्तपः क्षयः॥ तस्मान्नामिष्यं मं क्रुयादिप
वीतं विचक्ष्ण इति॥ कात्यायनस्तु॥ पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यदि दत्ते कथि॥ त
द्वायं मुपवीतं स्यान्नातो लंबं न चोद्धितमिति॥ अत्र विशेषमाह सराव॥ कार्यसंमु
पवीतं स्यादिप्रस्योद्धृतं चिवतु॥ शरास्तत्र मयं राजो वैश्यस्याविकमुच्यतरति॥
उक्ताभावे देवता॥ कात्यायनस्तु॥ मेगो वालशारा वत्कृतादिभ्यः॥ सदी संभवतो
थायमुपवीतं दिजातिमिरिति॥ शुभा अतसी वत्कलं वृक्षलकुलज्जन्यमिष्य
थ॥ असंभवतरति तसिलस्य तम्यादेशः॥ मुख्या संभव रस्यथः॥ तत्करणाप्र
कारस्तु॥ शुचौ देशे शुचिः सत्तं संहतं गुल्लिमलके॥ आवेष्ट्य षण्णवसातमे त्रि

स्त०
३

रामः
१०

गुणीकृत्य यत्नरयादिनोक्तः॥ आचारप्रदीपः॥ यज्ञोपवीतं कुरुते सत्तरेण नवतांतवमि
ति॥ तंतुदेवतास्तु॥ ३० कारश्चाग्निना गेचसोमः पितृ प्रजापती॥ वायुः सूर्यः सवदे
वा इत्याहुस्तंतुदेवताः॥ भृगुः यज्ञोपवीते देधायै औलेस्मान्ते च कर्मणि॥ वस्त्राणा
वेतृतीयस्यादेकचप्रथमाश्रमी॥ तथा॥ उपवीतं दोरे कंदे तथेतरोः स्मृते॥
इति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ ब्रह्मचारिणारान्तुस्तानप्रभृति तद्वयं तृतीयं चोत्तरीयं
स्याद्वस्त्राभावे तृतीयकं॥ वस्त्राभावे तृतीयकमिति पुनर्वचनंतु॥ उपात्ते तु प्रति
निधौ मुख्याद्यो लिभ्यते यदि॥ तत्र मुख्यमनाद्यगौणो नैव समाप्यतरति न्याय
स्य बाधार्थं॥ तथा चोत्तरीयाभावदृशा यामेव तस्यानुकृत्यत्वं तद्वत्तमेतु पूर्वध
तं यज्ञोपवीतमेव तेनोत्तरीयमपि तदा धार्यमेव याशीय॥ तथा॥ धारयेन्निस
मेतानि नवतरेषा निवेदिजः॥ तत्परिधानं यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण कार्यं॥ अ
त्र पूर्वपश्चाच्चाचमनं॥ लौमेव कर्षणस्ताने गात्राभ्यां गे तथैव च॥ ब्रह्मसत्तं पृथक्

वि० प०
९९

अदिन्यथानरकं ब्रजेदिति स्मृतेदिति स्मृतेः उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् ॥ यद्युत्तार
येत्तदा मंत्रपूर्वकं मन्यस्य रिदध्यात् ॥ मंत्रन्यस्तोपवीतं यत्कोदुरेत्तत्कदाचन ॥ माहा
द्विजस्तदुद्धृतपुनर्मंत्रेण धारयेत्तु इति गालवोक्ते ॥ एवमन्यधृतमपिन दध्यात्तु
दुक्तं संग्रहे ॥ उपानहौ च वास्यधृतमन्येन धारयेत् ॥ उपवीतमलंकारस्त्रजं क
रकमेव चेति ॥ मेखकामजिनंदं उमुपवीतं कम उतु ॥ असुप्रास्येदिमपानिधत्तु
चान्यानि मंत्रत इति ॥ तथा देवतः ॥ सावित्र्या दशकृत्योदिमंत्रितामिस्तदुद्धयेत् ॥
विद्विन्नचाप्यधोयातं मुक्तानिर्मितमुद्धयेत् ॥ इति तस्मिन्तिपत्तिः ॥ इति यज्ञोपवी
तविधिः ॥ ॥ अथ शिरवां बंधः ॥ व्यासः ॥ स्मृत्यो कं रं च गायत्री निबन्धीया छिरवां
ततः ॥ पुनराचम्य हृदयं बाहू रक्षां धौ च संस्पृशेत् ॥ तच्च बंधनं शिरसो दक्षिणं
भागे कार्यं ॥ गायत्र्युत्तु शिरवा बंधानैर्कस्यां बन्धनं धृतः ॥ पश्चात्पुनरुत्तु रिकां ब
ध्वात्ततः कर्मस्य माचरेदिति ॥ अथ प्राणा यमः ॥ बृहस्पतिः ॥ बध्वा सनेनिया

स्त०
३

रामः
९९

म्यसंस्मयचाप्यादिकं ततः ॥ सप्तमीलितदुद्धयेत् ॥ नीप्राणायामं समभ्यसेत् ॥ प्रण
वव्याहृतियुतां सावित्री शिरसा स्पर्श ॥ त्रिजं पेदाय त प्राणाः प्राणायामः स उच्यते
॥ योगिया जवत्कः ॥ कुंभकः परकोरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणाः ॥ परकः पररां
वायोः कुंभकः स्थापनं कथितं ॥ वहिर्मिः स्पररां तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥ दक्षि
णोरेचयेद्वायुं वामेनापरितोदरः ॥ कुंभेन धारयेत्त्रिसं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अंगुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ॥ कनिष्ठानामिकाभ्यां च वामे प्राणस्य
संग्रहे ॥ अंगुष्ठेन तर्जनीभ्यां तु ऊरवे दीप्ताम गायनः ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु ग्रा
ह्याः सवे रथ वामिः ॥ शंखा च विज्ञापमाह ॥ दक्षिणोरेचकं कुयदि वामेनापर्य
चोदरं ॥ कुंभकेन जपं कायाप्राणायामस्य लक्षणा मिति ॥ सप्तव्याहृतया प्रो
क्ता प्राणायामे तु नित्यः ॥ भ्रूवः स्वर्म हर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥ प्रत्येकं
रसमायुक्तं तथा तस्य विदुः परं ॥ ३० मापो ज्योतिरिह्येत छिरः पश्चात्प्रयोजयेत् ॥

वि० ५०
९२

त्रिरावर्तनेन यो ग्रातुं प्राणाया मस्तु शब्दितः ॥ अत्र विशेषः स्मृतं तरो ॥ ॐ कारस्य रुषि
ब्रह्मादेवो निस्तस्य कथ्यते ॥ गायत्री च भवेत्तु नियो गः सर्वकर्मनु ॥ त्रिमात्रस्तु प्रयो
क्तव्यं आरंभे सर्वकर्मणि ॥ व्याहृतीनां तु सर्वा सामा वंचे व प्रजायते ॥ गायत्र्युस्मि ग
नुष्टु प्रवृत्ती त्रिष्टु वेवच ॥ पञ्चमिः छिञ्चि अज गती चै व द्वांदां स्ये तानि सप्त वै ॥ अ
ग्नि वायु स्तथा सूर्यो विहस्पति रपां पतिः ॥ इन्द्र अविश्वे देवा ताः समुदाहृताः ॥ प्रा
णा स्या यमने चै व विनियोग उदाहृतः ॥ सविता देवता यस्या मुखमग्निं त्रयमकं ॥
विश्वामित्र रुषिश्चंदो गायत्री सा विशिष्यते ॥ जप होमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येव मंत्रो वै तैरीयके ॥ तस्य प्रजापते शर्षं दं दोही नं यक्षु र्यतः
ब्रह्माग्नि वायु सूर्ये याश्चि देवताः समुदाहृताः ॥ प्राणा स्य यमने चै व विनियोगः ॥ प्र
कीर्तित इति ॥ व्यासः ॥ नित्ये देवा च नै हो मं सध्यायांश्च कर्मणि ॥ स्नाने दाने तथा
ध्याने प्राणाया मस्तु यस्त्रयः ॥ आचारपदी ये पि ॥ हो हो प्रातश्च मध्याह्ने त्रिः ॥

स्त०
३

रामः
९२

संध्या त्रयेः चं नो वैश्वदेवे भोजनां ते प्राणाया मस्तु षोडश ॥ तपू लमाह याज्ञवल्क्यः ॥
यदि प्राः कुरुते पापं मनसा कर्मणा गिरा ॥ त्रिकाले संध्या करणा त्राणाया मे व्यो
हति ॥ मनुः ॥ दृष्टं ते ध्यायमाना नां धातुनां हियथा मत्नीः ॥ तथेन्द्रियाणां दृष्टं ते दो
षाः प्राणा स्य संयमादिति ॥ प्राणाया मविधिः ॥ ॥ अथ प्रातः स्नानं ॥ योग याज्ञवल्क्यः
॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वान प्रच्छुद्धं हृत्स्थयोः ॥ यते रश्मिषवरां प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचा
रिणाः ॥ ब्रह्मचारिणाः सकृ स्नानं शक्त विषयं ॥ स्नायात् प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचोरी
तथा ॥ गृही विहमूक्तैः माकंडेयः ॥ अस्नातस्य क्रियाः स सर्वमिव तीक्ष्ण फलायते ॥ प्रा
तः समाचरे स्नानं ते च नित्यमिति स्मृतं ॥ प्रातस्नानं गुण उक्ताः स्कंदः ॥ गुणा दश
स्नानपरस्य नित्यं रूपं च ते जश्च बलं च शौर्यं ॥ आयुष्यमारोग्यमलो दुपत्वं दुःख
प्रनाशश्च तपश्च मेधा इति ॥ दृष्टः अंत्यं तमलिनः कायो न बद्धि प्रसमन्वितः ॥ स
वये वारात्रौ प्रातस्नानं विधे शौनं ॥ अशक्तस्य तु ॥ समाहं प्रातरस्नायी धिजः ॥ अ

वि० प०
१३

इत्थमाहुयात्॥ तस्माद्ब्रह्मचर्यमुध्यर्च्यं रविकारे समाचरेत्॥ कात्यायनः॥ यथाहनि
तथा प्रातर्नित्यं स्नानादनातुरः॥ दंतान् नृप्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमंत्रवत्॥ ना
त्र सर्वधामंत्रनिषेधः॥ किंतु मंत्रबाहुल्यानिषेधः॥ गृहेऽपि च द्विजातीनां मंत्रवस्त्रा
नमिष्यते॥ विधिलोपनते कुयुः॥ सामध्ये सति कर्हि चिदिति जैमिनि स्मृते॥ ॥
अन्यत्वाद्दोमका लास्य वहुत्यां नृस्नानकर्मणः॥ ॥ प्रातर्नित्यं स्नानं न हो
मलोपो विमर्हित इति॥ ॥ कात्यायनोक्तिर्लिङ्गाच्चावसिष्टः॥ प्रातःसंक्षेपतः स्ना
नं शौचाद्यं तु तदिष्यते॥ मंत्रेस्तु विधिनिष्ठायां संख्यां हेतुं सविस्तरं॥ अत्र प्रातः
शब्देनोदयात्प्राहनाश्च ते स्नानोऽप्युच्यते॥ अरुणविकिरणं स्नां प्राचीमवलो
क्य स्नायादिति बोधायनोक्तेः॥ व्यासः॥ स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं॥ मुख्यं गोणप्रसेद
तः॥ तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्॥ जलनिष्ठां च वारुणं॥ नित्यं नै
मित्तिकं काम्यं क्रियांगं मलकर्षणं॥ क्रियास्तानं तथा षट्कोटास्तानं प्रकीर्तितं॥

स्त०
३

रामः
१३

तत्र प्रातः स्नानं नित्यं॥ प्रातः समाचरे स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतमिमांसे उच्यते॥ चं
द्रसूर्योद्यरागादौ सतकादौ च यस्नानं तन्नो नित्तिकं॥ भासवायसंमाजारिरवरो
द्युश्चान्सकरान्॥ अमेध्यानि च संस्पृश्यं सवासा जलमाविशेदिसाद्यपि नैमित्त
कमेव॥ पुष्येषु जन्मनस्पृशे व्यतीपाते च वैधृतौ॥ अमायां च नदी स्नानं पुनायास
तमंकुलमिसाद्युक्तं स्नानं काम्यं॥ यमीक्रियांकर्तुं यत्पूर्वस्नानं तत्क्रियांगं मलापक
र्षणं नाम स्नानमभ्यांगपूर्वकं॥ मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथेयाद्युक्तं
स्नानं काम्यं॥ यमीक्रियांकर्तुं यत्पूर्वं स्नानं तत्क्रियांगं॥ मलपकर्षणं नाम स्नान
मभ्यांगपूर्वकं॥ मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथेयाद्युक्तं मलापकर्षणं
स्नानं प्रसंगादभ्यांगे निश्चितिष्यते॥ गर्गः पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रवि संप्र
मे॥ द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्यां स्तेलस्य शं विवर्जयेत्॥ तथा॥ षष्ठ्याष्टमी पंचदशी प
क्षद्वयचतुर्दशी॥ अत्र संनिहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे॥ अत्र यथाक्रमं द्रव्यं॥

विन्य०
९४

पञ्चेतास्तु॥ सार्वधेयं सामर्थ्यं सति वारुणं मुख्यं॥ रावमापदीमान्नीयर्थः॥ जाबालिरपि॥
अस्मामर्थं छिदीरस्य देशकाद्यपेक्षया॥ मंत्रस्नानादितः सतकेचिदिदं तिसूरया॥ स्त०
आयोहिष्ठादिभिर्मंत्रं मृदा संमिश्रयार्थिवा॥ आग्नेयं मस्मना स्नानं वायव्यं रजसरा
वां॥ अग्निः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्विद्यमुच्यते॥ वारुणं चावगाहश्च मानसं विष्णु
चिंतनं॥ सशिरस्कं वगाहाशक्तौ जाबालिः॥ अशिरस्कं मवे स्नानं स्नानाशक्तौ तुका
र्मिणां॥ आर्द्रता वा सौख्ये वा यिमा र्जनं कापितं विदुः॥ न चामि मंत्रिते स्तोत्रे॥ प्राक्ष्य
मर्धिसिर्वते॥ अनुकल्पमिदं स्नानं सर्वपापहरं नृणां॥ याज्ञवल्क्यः॥ शान्नापस्त
भुपदा आयोहिष्ठाद्यमर्षणां॥ राते स्तुपंचमि मंत्रि मंत्र स्नानं तदुच्यते इति॥ अत्र मं
त्राणां समुच्चयं विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यः॥ स्नानं चैकेनानेकेन वा वा
ससाकार्यं॥ एकेन वा ससास्नाया नृद्धाभ्यामनियमः स्मृतः॥ बहुभिश्च प्रतीषेधः॥
स्नाने कलमभीक्ष्ण्यतामिति विष्णुः॥ नैकवासाः क्रियांकुयस्नानकर्मविना कचिदिति च॥

रामः
९४

अन्यत्रापि॥ अस्पृश्यस्य शनिचैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि॥ एतन्नृदि वा ससाकार्यमन्यत्रे
कनवासं सति॥ तथा॥ न नग्ने नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या गथिते न न विहृते न च
वाससास्नायादिसाचारतिलके॥ जाबालिः॥ स्त्रोतसेऽभिमुखो मज्जेद्यत्रा पाप्रवहति
वे॥ स्थावरेषु च सर्वेषु आदिस्याभिमुखस्तथा॥ संग्रहेऽपि॥ स्त्रोतसेऽभिमुखः स्नायान्मा
र्जने चाद्यमर्षणे॥ अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्रा३ मुखोऽर्कमुखोऽपि वा॥ संध्यामुखस्तु संध्या
यां स्नानं कुर्वीत यत्नत इति॥ आपस्तंबः॥ प्रवाहामिमुखस्तानं कृत्वा माथर्ववे
दिनां॥ आदिस्याभिमुखं स्नानं चाक्षुषस्य सदैव हि॥ अतएव सूर्याभिमुखो निमाज्जे
दिति वा जस्य नेपि स्नानं सूत्रं॥ तदपि स्थावा विषयमिति केचित्॥ निमज्जनमात्रं सू
त्रमिमुखं तदमंत्रं स्नानं तु प्रवाहामिमुखं तच्च समंत्रकमित्यन्ये॥ आपस्तंबानाम
पि सूर्याभिमुखं स्नानं॥ तथा च धर्मप्रज्ञे द्वितीयाध्याये॥ शनैरपो॥ अवेयां पनमि
अभिमुखं आदिस्य मुदकमुपस्पृशेदिति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिरिति॥ यत्तु तं

वि० प०
१५

येव प्रथमाध्याये ॥ स्पशिरावमज्जनमधुवर्जयेदस्मिन्नेव स्नानमिति स विरः स्नानं नि
षिद्धं तस्मात्तत्र विषयमित्युक्त्यलंकार उक्तवान्यतु सिंहककर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योर
जस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्कलं भवेदित्येव च न संमुद्रगायतिरि
क्तं शुद्धनदीविषयं ॥ गंगादि सारितः सर्वाः शुभाः सर्वत्र सर्वदेति वक्ष्यते ॥ अत्र वि
शेषे वा मनपुराणे ॥ विषय्यतीं कुशापि जुला निष्कलं तत्राग्रातो मृदं न्यसेच्च ॥ प्रष्टु
व्यपादौ च मुख्यं च कटे यज्ञोपवीतं च जलोपवेत्तिः ॥ कटे यज्ञोपवीतमिदं तद्वचनं क
टान्तोत्तायमिदं तद्वच्यं ॥ तथा च निर्वीतं कृत्वा प्रष्टुलयेदित्यर्थः ॥ करोभ्यां धारये
दभान्निशिराबेधं विधाय च ॥ प्राणा यामांस्तथा कुयत्कालज्ञानं यथा विधि ॥
इति ॥ कालज्ञानं अथ ब्रह्मणो द्वितीयपराधरेयादि ॥ उत्तमं तु नदी स्नानं तडागो म
ध्यमं स्मृतं ॥ कुपे स्नानं तु सामान्यं भां तु स्नानं कृतं दृष्टं ॥ अत्रिः ॥ स्नानं रजकती
र्थे च भोजनं गणिका गृहे ॥ ये कुर्वेति द्विजामो हन्ते यांति रयं परं ॥ नमो नारायणा

स्त०
३

रामः
१५

येति समवारं जपेत् प्रजेत ॥ नामिमात्रे जले स्थित्वा दुस्त्रा के रषान् दिधा द्विजः ॥ निरुध्य
कलौ नासां च त्रिः कृत्यो न्मज्जनं ततः ॥ स्नाने दक्षिणातः कार्या अलंकारस्तु प्रयत्नतः ॥
सतीवपि तृके श्रेव भस्मे रुमयतः सदा ॥ धिरा च म्यामिषे कंच कुयदि दृष्टेरेण तु ॥
अंतर्जले जपेन्मग्नस्त्रिहस्त्या आद्यमर्षणं ॥ अथ मर्षणं कृतं च सस्यं चेति सूक्तं दुप
दां वा त्रिवृत्समायं गौरिति वा कृत्यं ॥ प्राणा यामांस्तथा कुयत्कालज्ञानं यथा विधि ॥
आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥ अत्राप्यमर्षणोषट्पद्याः वा जस्य
नेपि विषयाः ॥ तस्मिन्नेव तथा ॥ विधानात् ॥ आश्वत्थाय न स्नानविधिस्तद्गृह्यपरिशि
ष्टे ॥ प्रातः सुरुगोपयेत् न कुयन्मिदं मध्यदिने सायं शुद्धामिरग्निं प्रातस्नानात् प्रा
कसंध्यामुपासीतः प्रातः प्रातरुत्सृष्टं गोमयं तरिक्षं स्थं सं गृह्य भूमिं वीथं यथं
असंयक्तं तीर्थमेष्येत्तु पाणिपादमुख आचम्य संध्योक्तं वेदाभ्यामुत्पत्ता
दिसर्वं कृत्वा धिरा च म्यासं यत प्राणः संकल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पातो

वि० प०
१६

कृत्वा व्याहृतिमिच्छिधा विमज्ज्य दक्षिरां भागप्रतावेन देहपुविन्यस्योत्तरं तीर्थे स्थित्वा
मध्यमं मानस्तोकरं चामि मंत्रं गंधद्वारामिति मधुसिखं गिमा लब्धं प्रांजलिर्वरे
रां हिरण्यशृंगमिति। द्वाभ्यां प्रसंम्राज्ये च हृदयेति सूक्तेन प्राच्ययाः पवनरयेतया
तीर्थमिति मृश्यावगास्य स्नातो न वैदिराचं मयमाजं येदं वयो यत्यधुनिरित्यष्टमि
रापोहिणेति नवमिरथ तीर्थमंगुष्ठे नेमं मे गंग इत्यचामिः प्रदक्षिणामात्मे उपप्रका
शपृष्ठमयोऽग्नौऽद्य मर्षणसूक्तं चिरावस्य निमज्ज्यो न्यत्यादियमात्मे वपदा दश
ह्रस्वभा - स पाणिभ्यां शंखमुद्रयोऽकमादा ममूर्द्धिमुखे वाक्केरुरसि चात्मा रामः
नंगा यथा मिषिच्यत्वं नो भ्रजे वरुणस्य विद्वामिति द्वाभ्यां तरसं मंदा धावतीति १६
। सूक्तेन च पुनः पुनः स्नायान्मूर्द्धिचामि षिंचेत्तद्धिष्णोरग्नेरक्षया तोभं ह सो य
त्किंचेदवरुणो देव्ये जमरये व जपे स्तोतोमि मुख। सरिसु स्नायादन्यत्रादियामि
मुख इति॥ पित्रा युदेश्य स्नानविषये च हृदा हिकेपेठानां स॥ सिद्धतीर्थे प्रतिक

स्त०
३

तिष्ठत्या कुशमयी नरा॥ मज्जयेत्तु यमुदिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत्॥ पितरं मातरं वापि
भतरं श्वसुरं गुरं॥ यमुदिश्य निमज्जेत मोष्टमांशं लभेत्तवै॥ कुशो सित्य पविशेत्त्रो
सि ब्रह्मणो निर्मितः पुरा॥ त्वपि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रंथिबंधनमिति॥ तत्र
मंत्रः॥ मृतं पित्रादिविषये भृगुः॥ मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रसीतकं॥ यमुदिश्य
निमज्जेत ह्यष्टमांशं लभेत्तस्य॥ इति॥ एवं स्नात्वा शालग्राम तीर्थे न स्नायात्॥ य
दुस्कांते देवा काशीखंडे॥ पादोदके न देवस्य हस्तो कोटि समन्विताः॥ सुद्व्यंतिना
त्रसं देहो स्तथा शंखोदके न च॥ यदस्य चरिहस्यं तु पापमाचरितं भवेत्॥ प्रायश्चि
तं तु तस्यैकं शालग्रामशिला जले॥ स स्नातः सर्व तीर्थेषु सर्व कृतुषु दीक्षितः॥ सा
लाग्रामशिला तोये यो मिषे वंसमाचरेत्॥ पापे माद्यमाहास्ये॥ गंगा गोदा वरी
रेवानयो मुक्तिप्रदाश्च याः॥ निवसंति सतीथास्ताः शालग्रामशिला जले॥ येष्वि
ति नरा नित्यं शालग्रामशिला जले॥ पंचगव्य सहस्रे स्तु प्राशितेः किंप्रयोजनमियादि॥

वि० प०
१७

गौतमीतंत्रे स्नानप्रकरणे ॥ शालग्रामशिलातोयं तु लसीकलमिश्रितं ॥ कृत्या जलं खंभामय
त्रिनिष्ठिपेत्तिजमर्द्धनि ॥ शालग्रामशिलातोयमपीत्यायस्तुमस्तके ॥ प्रक्षेप्य तां प्रकुरुते
ब्रह्मरूपमनिगते ॥ विष्णुपादोदकं पूर्वविप्रपादोदकं पिबेत् ॥ विरुद्धमाचरन्मोहादस्म
हासनिगद्येते ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ॥ स सागराणि तीर्थानि
पादे विप्रस्यदक्षिणे ॥ ततः संक्षेपतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितृनिति ॥ अत्र विशेषो
वायवीये ॥ ॥ अमृतं तेन समाज्जेयाः पुरतः केशविद्वः सुराविंदुसमाज्जेयाः पृष्ट
तः केशविद्वः ॥ पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मरुता ॥ मध्यतः सर्वगंधर्वाः
अधस्तात्सर्वजंतवः ॥ तस्मान्कायं न मृज्येत अंबरेण करेण वा ॥ केशान्दक्षिणातः
कृत्या जलमध्ये न तर्पयेत् ॥ इति पराशरः ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च विधं स्नानचोप
वीतेन देवतानां च तर्पणं ॥ पितृणामप्यस्येन मनुष्याणां तिवितिना ॥ विष्णुः तथा
च योगियाश्च वत्स्यः ॥ अनामिकाधृतं हेमज्जेतेन्यौरौ व्यधारणं ॥ कनिष्ठिकाधृतं रव

स्त०
३

रामः
१७

इंततस्तर्पणमाचरेदिति ॥ स्नानां गतर्पणप्रकारस्त्वाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ॥ अथा
स्नाह्वतामिरभिः प्राङ्मुख उपवीतीतीर्थेन व्याहृतिमिव स्तस्य स्नानि ब्रह्मादी
देवान्सहस्रकृतर्पयित्वा ॥ घोषं पुरवो निवीत्यपवाभिरभिः प्राजापत्येन तीर्थेनैरुषी
स्तामिव्याहृतिमिदं हि स्तर्पयित्वा पृथग्दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीतीर्थेन सति वा
भिरभिर्व्याहृतिमिरेव सोमः पितृमान्यमों गिरस्वानग्निः कव्यवाहनरयादीस्त्रिस्त्रि
स्तर्पयेदेतव स्नानां गतर्पणमथ तीरमेत्यदक्षिणामिमुखः प्राचीनावीतीयेकेचा
स्मत्कुले जाता इति वस्त्रनिष्ठी उपवीत्यप उपस्पृश्येति ॥ ॥ इदं तर्पणं येषां शाखि
नां सूत्रेनास्ति तैरपि कार्यं ॥ पारक्यमविश्रोत्रियदिति वचनात्सर्वेऽपि संहारन्याया
श्च ॥ ॥ अथ कर्मणि जले नैवोद्बुद्धं कार्यं ॥ ॥ तदा हविष्णुः ॥ जलस्थेन हि कर्त
व्यं जले नैवोद्बुद्धं कार्यं ॥ यतः मृत्युं ललाटेन कृत्या तं तन्निष्कलं भवेदिति ॥ अथ य
श्म तर्पणमाहाश्वलायनः ॥ स्नानां गतर्पणं कृत्या यश्मर्तो जलमहरेत् ॥ तन्मंत्रस्तु ॥

वि० प०
१८

यन्मया ह वि तं तो यं शरीर मल सं च या त् ॥ त दोष परिहारा र्थ य क्षारां त प्य या म्य ह मि
ति ॥ अत्रोदकं बहिः स्निपेत् ॥ सदा क्षारात्प्रकरणाच्च ॥ शरीर बो ड न्य था ह ॥ आ ब्र ह्म स्ते व
पर्यंत जल गच्छ प्येति क्र मा त् ॥ जलां जलि त्र यं दद्या दित सं क्षेप त प्य रा मि ति ॥ १६
मशक्त स्य ज्ञे यं ॥ सं क्षेप शब्द अ वे र्णा त् ॥ अत्र वि शेष मा ह शौ न कः ॥ अस्पृश्य स्य श
ने वां ते अश्रु पा ते क्षुरे भ गो ॥ स्नानं ते मि ति कं का र्यं दि व पि च वि व र्ज तं ॥ उद्ध ते रु द्धैः
स्ना तो न कु र्या दित्य दा पु नः ॥ स्नानां गत प्य रां वि द्वा स्त तो न्य च न हा प ये दिति ॥ अत्र
विशेष मा ह दे व लः ॥ अरु ण मे दे व र वा ता नां स रि तां सर सां त था ॥ उद्ध स्त च तुरः पि डा
न्यार के स्नान मा च रे त् ॥ पार के ॥ सर्व स्य चो दे शो ना नु सृ ष्ये ॥ भृ गुः ॥ मार्ग ति रा न
दी प्रा णो स्नाना दि पर पार तः ॥ अवर्त्ती रे स्त र स्व था रा ष मा र्ग ग तो वि धिः ॥ १६ म प्य
वर्त्ती रे ती र्थ वि शेषा भा वे प्र ष्ट व्य मि ति त्रि स्थ ली स्यो तो ॥ गृहे स्नान प्र का र मा ह व्या
सा ॥ शी ता स्य स्नु नि वि च्यो ह्मामं त्र सं भा र सं भृ ताः ॥ गृहे पि श स्य ते स्नानं त द्दी न फलं भ वे त् ॥

स्त०
३

रामः
१८

गृहे चे त्त द्मं त्र व दि ति तु मं त्र बा हु त्य नि षे धा र्थ मि त्यु क्त मे व ॥ मं त्रा ना ह का या य नः ॥ इ मं
दे वा अ स नै पे मा पो हि ष्ठा इ ति त्र यः ॥ १६ मा पः ॥ शौ नो दे वी द्रु प दा दि वे रा व च ॥ इ ति स
त सं भा रा म ह्नो म या द यः ॥ इ दं तु न द्या दि स्नाना श स्त स्य ज्ञे यं ॥ य तु ष ड्भि र्ना त्म ते ॥
आ पः स्व भा व तो मे ध्याः किं पु न व द्भि र्यु ताः ॥ ते न सं तः प्र ष्पं सं ति स्नाने मु क्षे न वा
रि णो ति त स्य प्र धा न्य क थ नं त दा तुर वि ष यं ॥ उद्धो द कं त्या तु स्यै रे ति वि शेष स्मृ तेः ॥
स्ना त स्य व क्रि त स्ते न त थै व पर वा रि णा ॥ शरी र शु द्धि र्नि ज्ञे यं न तु स्नान फलं भ वे दिति ॥
शं खे न वि षि द्ध ता च ॥ अत्र वि शेष मा ह च - म नुः ॥ मृ ते ज न्म ति सं क्रां तो आ दे ज न्म दि ने त
था ॥ अस्पृश्य स्य श ने चै व न स्थौ स्ता या दु ह्म वा रि णो ति त दे त सर्व मि ना तुर स्य न द्या दि स भ्ना
व वि ष यं ॥ न द्या द्य मा वे त्वा ह य मः ॥ नि र्य नै मि ति कं चै व क्रि यां र्ग म ल क र्त्त वं ॥ ती र्था भा वे तु
क र्तव्य मु द्नो द क प रो द कः शी तो द कै रि य र्थः ॥ त थ मः ॥ गृहे स्नाने न कु र्वी त मा र्ज नं चा य
म र्त्त वं ॥ नां त रा त र्प तां कु र्या त्प श्चा दा च म्य श्रु य्य ति ॥ गृहे स्नानं य दा कु र्या दित्स्त्र म
र्त्त व रि य जे त् ॥ अथ श्वा ग्रे ता स्य पी अ या रा श र्थ वि चो य था ॥ प ति म स्त्री वि ष ण ये व सः ॥ ॥

व्या ९

वि० प०

१८

कुलस्त्रीसशिरवंस्नायादुस्येसति तैत्ततः॥ वारे वा ये त्वेकमरण्यदाकं ठसं दवेति॥ इति
गृहस्नानविधिः॥ अथ वस्त्रपरिधानविधिः॥ तत्र नागेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात्किंचि
कोलंबिलंब्यागात्रसंमार्जनं कार्यं॥ शुष्कं शीघ्रं च कर्त्तव्यं तथा शुष्के रावाससा॥ स्नातो
नागानि संमृज्यायातिना किंतु वाससेति विष्णुपुराणादितिकरेणानोसृजेद्वात्रं स्नानव
स्त्रेण वा पुनः॥ शुनोच्छिष्टं भवेद्वात्रं पुनः॥ स्नानेन शुध्यतीति च पारिजातोक्तेः॥ वस्त्रविष
ये मनुः॥ ब्राह्मणस्य स्थितं वस्त्रं नृपते रक्ते मुत्थरां॥ पीतं वैश्याश्मद्रस्य नीलं मलवदि
ष्यते॥ रक्तं धातुरक्तं॥ उर्वरा निविडं॥ वीलं मलवकुलम्॥ मिताक्षरायां॥ नीली रक्तयदा
वस्त्रं विप्रस्वांगेषु धारयेत्॥ तंतुसंतति संख्या के वसेन्नन के ध्रुवा॥ स्कां देपि॥ नील
रक्तं तु यद्वस्त्रं दूरतस्तदिवर्जयेत्॥ स्त्रीणां त्रीजयसंयोगे शयनीयेन दुष्यति॥ मृते
भर्तृरिमौ यानारी नीली वस्त्रं मुधारयेत्॥ भर्तृनुन रक्तं यांति सानारी तदनंतरं॥ कंब
लेषु र्दृष्टे स च नीली दोषो न द्यत इति कंबालादौ प्रतिशब्दः॥ तथा॥ अथौतंक-थौतं
च परैश्च थौतमेव च॥ अशुयसीडितं वस्त्रं तथा ज्यं सवधादिजैः॥ मनुः॥ अष्टउस्तं

स्त०

३

रामः

१८

नवं श्रुतं स दृशं नान्यधारितं॥ अहृतं तद्विजानीया सर्वकसुपावनां॥ योगी॥ स्नात्वे
वं वाससीथौ ते अह्निके परिधाय च॥ प्रक्षाल्यो रुसुदामि च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः॥
इषद्वौतन वंशे तं स दृशं यन्नधारितं॥ अहृतं तद्विजानीया सर्वकसुपावनमिति॥
तथा॥ ॥ अहृतं मंत्रविमुक्तमुक्तं वासः स्थयं भुवा॥ अस्तं तन्मो गती केषु तावत्कालं
न सर्वदोति यमः॥ ॥ एक वस्त्रं न भुंजीत० न कुयदि वतार्चनम्॥ न कुयसितृ कर्म
णि होमदानं तथा जपमिति च तथा॥ अज्ञानुमल वस्त्रं स्यात्पंच कं दंतु धारयेत्॥
न न्यूनमधिकं चैव सर्वमसुगर्हितं॥ कुक्षिद्वये तथा दृष्टेनाभौ दोषां परिकीर्तितौ॥ व
स्त्रस्य धारणं यच्च पंच कं दंतु तद्विदुः॥ यद्वा॥ कट्यां नाभौ तथा दृष्टे कटत्रयमुदाहृ
तं॥ कटत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचि स्मृतः॥ एक कटादिक दस्तु मुक्त कटस्तथै
वे च॥ एक वासा अवासाश्च नग्नः पंचविधः स्मृतः॥ शुष्क वस्त्रं लभे वं कार्यं॥ प्रागग्र
मुदगग्रं वाथौतं वासः प्रसारयेत्॥ ॥ पश्चिमाग्रे दक्षिणाग्रे पुनः प्रक्षालनं भवेत्॥

वि० प०
२०

शशिमदक्षिणाप्रसाररोपुनः प्रसूतविधानात्तथा न कार्यमिति भावः ॥ शुक्लाभा
वः ॥ शुक्लाभावे गौतमः ॥ सप्तपाताहवैतं स्त्रमुक्तावप्रतिपादितं ॥ आर्द्रचापिदिजाती
नामाह तं गौतमादिभिः ॥ धौताधौतं तथा दग्धं संधितं रंजकाह तं ॥ शुक्रमत्राद्यसं
सृष्टमाविकंचातस्मीभवः ॥ यवित्रमिति विज्ञेयं सर्वकर्मस्थसंशय इति पात्रे ॥ अत
स्मीभवंक्षौभं नववस्त्रपरिधाने श्रीयतिः ॥ मार्तंडे च्युतं नवपाः शशधेतुहैराः सदा
भूमिजे वस्त्रं लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः संक्षेपे ॥ नानायोगरतिः प्रमोदव
निताश्रय्यादितामोसृगौर्देन्यं प्राश्नत रोगवान् किल न रोध्वांबरं सूर्यजे ॥
तथा ॥ ० ॥ रोहिणीषुकश्यंचकेऽश्रिमे च्युतरेपि च पुनर्वसुद्वये ॥ ० ॥ रेवती
पुवसुदेवते च मनव्यवस्त्रपरिधानमिच्छते ॥ नववस्त्रपरिधानं स्त्रसूत्रोक्तमंत्रे
राकार्यं ॥ वासश्चोपा न रुश्या पूर्वाणि चेन्मत्र इति कात्यायनोक्तेः ॥ शाता
तपोपि ॥ परिधाय नवं वासु उत्तरीयं च मंत्रतः ॥ धिरा चामेदिजो वस्त्रे धौते विप

स्त्र०
३

रामः
२०

रिधाय च ॥ द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ॥ एकं चेत्सर्वस्थोत्तरवर्मेण प्रदुष्य
ति जातुक रायि ॥ अभावश्चेद्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ॥ द्यंगुलं द्यंगुलं वा
पि चतुरंगुलमेव वा ॥ सत्रं वस्त्राहूति कार्या सैनस्या दुत्तरीयकं ॥ रदमुत्तरीयं यज्ञे
पवीतं न स ह्युज्यं ॥ अजिनं वा सोदक्षिणा त उपवीदक्षिणां वा रुद्धं त उवधत्तस्य
व्यमित्यापस्तंबोक्तेः ॥ अत्र विशेषः संग्रहे ॥ उत्तरीयं योगपदं तर्जन्यां रजतं तथा ॥
नजीवसितृकैथं ध्यं ज्येष्ठे वा विद्यते यदीति ॥ जीवसित्रमजो नोत्तरीयं कुर्या
दित्यत्रोत्तरीयं नोपरि वा सोमात्रं ॥ किंतु संग्रहियपरिमं उलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्या
दिति जातुक रायि ॥ अतएव तृतीय उत्तरीया ये इति तृतीयमुपवीत तस्था
नापन्नमभिनिषिद्धं ॥ वने स्त्रमात्रं द्वितीयं ॥ तथा ॥ पादुका रोहतां चैवेत्यादिव च
रा नात्तदारोहं नैमपिन कार्यं ॥ स्थिया विशेषः संग्रहे ॥ पत्रं पुनः स चैलं स्यात्तानं
तत्र सुवासिनी ॥ कुर्वीते वा शिरः स्नानं देवशिरो रोगी जटी तथा ॥ रजो दोषनि

वि० प०
२९

मितादिस्नानं सशिरसं भवेत् ॥ विधवा यः शिरः स्नानं सर्वदेवविधीयत इति ॥ स्ना
नं कृत्वा चाद्रवस्त्रं सजेन्न घामधो धिजः ॥ गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतद्दुर्धृतः ॥ स्न
अनानाददन्त्यथा कुर्वन्पुनः स्नानेन श्रुध्यतीति ॥ ततस्तदा प्रवस्य चतुर्गुणी
कृत्य दशायां कृत्वा निष्पीडयेन्मध्याह्ने चैव चर्या द्विध्वं ॥ इति वस्त्रपरिधानवि
धिः ॥ अथ तिलकधारणं ॥ पाराशरमोक्षवीथे ॥ कूर्ध्वपुंड्रं विहीनस्य श्मशान
सदृशं मुखं ॥ अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादिसमवलोकयेदिति ॥ तथा स्नानं दानं
जेयो होमः स्वाध्यायः पितृ तर्पणं ॥ भस्मीभवति तत्सर्वमुद्धपुंड्रं विना कृतमिति
बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवाय्यं वराणां तिलकविधीरावश्य
कः ॥ यत्तु तिलकं सर्वदा कुर्यात्प्रोते स्मात्ते च कर्मणि ॥ कर्त्ता वाप्यथवा भोक्तान
कुर्याद्विष्णु कर्मणि ॥ तत्तु तिर्यक्पुंड्रं निषेधयत् ॥ कूर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वेपि अ
थ कर्मणि ॥ निराशाः पितरायां तिष्ठन्त्येव त्रिपुंड्रकनिति बृहस्पतिराशरोक्तेः ॥

स्त०
३

रामः
२९

तथा वासुदेवोपनिषदि ॥ ३० ॥ नमोऽस्तु सभवांगे नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ
भगवन् कूर्ध्वपुंड्रं विधिं प्रव्यमंत्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नारदेन ब्रूय भगवान्
द्वितीयकंडिकायां तद्विधिमाह ॥ अथ गोपीचंदनं नमस्कृत्योद्धृत्य गोपीचंदनपा
पत्रविष्णुदेहसमुद्भव ॥ चक्रं कितमै नंस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भवेति प्राच्ये मं
मे गंगेशतिजलमादाय विष्णोर्मुक्तिमिति मर्दयेत् ॥ अतो देवा अवतु न संत्येता मि
विष्णुगायत्र्या च त्रिवारमभि मंत्र्य ॥ शंखचक्रगदापातोद्धारकानिलयाच्युत ॥
गोविंदपुंडरीकाक्षरश्च मां शरणागतमिति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वा
दशस्थानेषु नामिक्कां व्याविष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्दक्षिणामभिवाधारये
द्ब्रह्मचारी वा न प्रस्थो वा ललाटे कंठे हृदये बाहुमूलेषु यतिस्तु तर्जन्या शिरो लला
टे हृदयेषु प्रणवेन धारयेदित्यादि ॥ तथा तत्रैव चतुर्थकंडिकायां भस्मधारण
मुक्तेः ॥ अथारात्रां वग्निहोत्रमस्मनाऽग्नेर्मस्मासीदं विष्णुस्त्रीति पदेति त्रिभि

मंत्रैरुद्धतनंकुयाद्यैर्विधिना गोपीचंदनधारयेद्यस्त्वेतथा ते सर्वेभ्यः पापेभ्यः प्र
 तोमवतीति ॥ ० ॥ भारते दानधर्मे ॥ ॥ जाह्नवीतीरसंभृतां मृदं मन्त्रा विमर्त्तिय ॥
 मन्त्रवीतीरसंभृतां मृदं विमर्त्तिरूपं सोर्वस्येतमो नाशाय केवलमिति काशीखंडे
 व्येवमेव पठितं ॥ बृहन्नारदीयेपि ॥ ऊर्ध्वं पुं उं यः करोति तुलसीमूलमस्नया ॥ तत्रै
 वने त्रंतस्यस्यान्मदुदो विमर्त्तया कलं ॥ सतसंहितायामपि ॥ ऊर्ध्वं पुं उं मृदाया
 यं विप्रो ता ब्रह्मवादिना ॥ उद्धतासीति मंत्रेण वैष्णवेन विवर्द्धे नरति ॥ तत्प्रकारवि
 शे उक्तः ॥ पराशरमाधवीये ॥ ब्रह्मांडे ॥ ऊर्ध्वं पुं उं प्रमाणा निद्रव्याणां गुलिमेदतः ॥
 वल्गानि मंत्रान्देशां प्रवक्ष्यामि कलानि च ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे ममक्षेत्रे विशेष
 तः ॥ सिंधुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥ मृदरातास्तु संग्राह्या वज्रयेद्व्या
 मृत्तिका ॥ श्यामं शान्तिं करप्रोक्तं स्तं वैश्याकरं तथा ॥ श्रीकरं पीतमिच्छा दुर्वैष्ण
 वं श्वेतमुच्यते ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुः करीभवेत् ॥ अनामिकाऽनदी

नियं मुक्ती दा च प्रदेशिनी ॥ एते रंगुलिमेदे स्तुकारयेन्न नरेवः स्पृशेत् ॥ धर्मलोपो प्र
 कुर्वीत न मध्यात्तु प्रदीपवत् ॥ श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेष्टं तिलकं चरेत् ॥ नासा
 मूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभं वंशकामो दिजः कुयत्तिलकं चंदनादीनां ॥ आ
 दिशब्दा मस्म तोयमृदो यथा कालं ज्ञेयाः ॥ तदुक्तं पारिजाते ॥ स्नात्वा पुं उं मृ
 दा कुयत्तिलकं चैव तु मस्मना ॥ देवानभ्यर्च्य गेयेन जलमध्ये जलेन चैति ॥ तथा ॥
 वर्त्तिदीपाह्निं वापि वेषु पत्राति तथा ॥ पद्मस्य मुकुलाकारं ते वैवकुमुदस्य
 च ॥ मत्स्यकुम्भाह्निं वापि शंखाकारमंतः परं ॥ ॥ इशांगुलप्रमाणां ॥ तदुक्तं मो
 ते ममुच्यते ॥ नवांगुलमध्यमं स्यादष्टांगुलमतपरं ॥ पञ्चचं चामिः पुं उं मध्य
 मं त्रिविधं स्मृतं ॥ चतुस्त्रिंशंगुलैः कुं उं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतं ॥ नपादुक् स्थाना
 दर्शनं जले ववलो कयत् ॥ न प्रावृत्तशिराः कुयत्तिलकं धर्मसाधनं ॥ धर्मसा
 धनं काये गाललाटे केशे वं विद्यान्तारा यत्तमथेदरे ॥ माधवं हृदि विन्यस्य

वि० प०
२३

गोविंदं कंठकूपको विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तन्मुजे मधुसूदनं ॥ त्रिविक्रमं कर्णमले
वामकुक्षौ तु वामनां ॥ श्रीधरं च हृषीकेशं वामयो बहिर्बुध्नौ रायि ॥ वसनामप
ष्टदेवैः ककुद्मोदरं स्मरेत् ॥ तस्मिन् प्रक्षालित तोयं च वीसुदेवं शिरो न्यसेदिति
॥ ॐ केशवाय नमः स्याद्यत्र प्रयोगः ॥ आचारदीपे च विज्ञापः ॥ ऊर्ध्वं पुंड्रं धि
जम्ब्योक्तं पत्रियस्य त्रिपुंड्रं ॥ अर्द्धं चंद्रं तु वैष्णवस्य वत्सुलं मृगातिपु ॥ यद्वा
समस्तजातीनामर्द्धं पुंड्रं परं स्मृतमिति ॥ तत्रैव ॥ ऊर्ध्वं पुंड्रं मृदाकुर्यात् त्रिपुं
द्रं भस्मना सदा ॥ तिकं लं वैदिजाः कुर्याच्चंद्रनेन यदुच्येति ॥ भरद्वाजः ॥ अ
भ्यंगे सत्रैतके चैव विचारुदेव विस्मर्त्तने पर्यंतं ॥ वैखानससत्रे तु भस्मना
र्द्धं पुंड्रं मुक्तं ॥ भूतिस्मेति भस्म गृहीत्या ललाटं दृष्ट्वा बाहुकंठे आदित्यः सोमो
नमस्तु ध्यात्वा मालिष्येति ॥ वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिंदुमर्द्धं तु मेव वा ॥ ० ॥ ० ॥ ०
ललाटे यो दशं पुंड्रं लिखितं सितं भस्मना ॥ तादृशं मुजयो मूर्द्धि स्तनयोश्चातरे

स्त०
३
रामः
२३

लिखेदिति ॥ पुरुषार्थप्रबोधग्रंथकृतोक्तं ॥ अत्र रावाग्निहोत्रानंतरं याज्ञिके ऊर्ध्वं
पुंड्रं भस्मना ध्रियमातां दृश्यते ॥ ब्रह्मचारिभिर्विद्याकोरं च ॥ तेन यथाचारं व्यव
स्थातव्यं ॥ येनास्य पितरो याता इति मनुवचनात् ॥ शारवांगिरवांच पुंड्रं च समया
चारमेव च ॥ पूर्वैश्चरितं कुर्यादन्यथापत्तिर्न भवेदिति विष्णुके श्रुत्वा तथा ॥ ऊं
स्वचक्राद्यं कनंतु तुलसीदत्तं भस्मत् ॥ यत्कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गति
शंखः ॥ नान्यदेवं नमस्कुर्यान्मिन्नं देवं समर्चयेत् ॥ चक्रां कितः सदा तिष्ठेन्न भू
क्तः पांडुनंदनेति ॥ स्कंदेऽपि ॥ स्कंदकाशीखंडे ॥ शंखे चक्रां कितं तनुः शिरसामं
जरीधरे ॥ गोपिर्चंद्रनलिसांगो दृष्टश्चेत्तदयं कुत इति ॥ शिरवायजो पर्वीतं च
त्रिपुंड्रं चैव नित्यं ॥ ब्राह्मणस्य तथैवेदं शंखचक्रादिधारणमिति ॥ आश्वला
यनस्तु ॥ शिवकेशवयोश्चिह्नं चक्रं मृत्वादिर्कदिजः ॥ नधारयेत्तमतिमान्येदि
केवमेविस्थित इति ॥ सर्वसावधारणमिति न्यायाद्देदिकमात्रमागं स्थितं

वि० प०
२४

स्थानिवेधाद्वैदितान्त्रिकोभयमासीत्स्थितस्यभवयेवेतिस्वर्बमनवद्यं॥अत्रवि
चारविशेषः॥आषाढमासविधानेद्रष्टव्यः॥धारः॥राप्रकारः॥सत्यसंहितायां॥
चक्रंयसंदक्षितोतुगदाशंखंचवामतः॥अष्टाष्टरंकितामुद्रांसर्वस्थानेषुधार
येत्॥हृदिपंचमंललाटेचगदाशिरसिधारयेत्॥प्रकाशसंहितायांविशेषः॥कु
क्षौचचारिचक्रातिपाश्वेदक्षितोतथा॥हृदिद्वयंतथाष्कार्यंस्तवेदेदक्षितोतथा
चक्रेदेदक्षितोवाहोचक्रमेकं गलेपुरा॥तथापश्चाद्वरेदेकंदेपाश्वेदक्षितोतथा
॥दृष्टादधस्तथाचैकधार्यमेवंसुदर्शनिं॥शंखद्वयंवामपाश्वेस्तनेवामेद
यंतथा॥वामबाहौद्वयंधार्यमेकमेवगलेतथा॥चैकंएकंपाश्वेत्तथाधार्यंतथा
श्चाङ्गुलस्यच॥दृष्टमूलेतथाचैकहृदयेचैकमेवच॥धार्यमेकं पांचजन्यंशं
स्वस्थानविदोविदुः॥हृदिचैकंस्तनेचैकबाहुमूलद्वयंतथा॥धार्यंपंचदक्ष
भागोगदांवेवामतस्तथा॥नारायणस्यमुद्रांतुसर्वस्थानेषुधारयेदिति॥इदं

स्त०
३

रामः
२४

मुद्राधारणं वैष्णवविषयात्॥उपवीतादिवर्द्धयार्तिशंखचक्रगदादयः॥ब्राह्मणेष्वत्रि
यविशं वैष्णवचेनचान्यथेतिपंचरात्रोक्तेरितिदिक्॥शैवेस्तिर्यकपुंड्रमपिधा
र्यं॥तदुक्तंस्कादे॥अग्निहोत्राग्निजंमस्मअग्निकयौन्दिवंतथा॥औपासनास
मुत्पन्नंलक्षहोमोद्भवंतथा॥महारुद्राग्निजंमस्मरुद्रस्थानेद्भवंतथा॥मस्मा
निषड्ध्यान्याहुःसर्वपापहराणिच॥त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रस्यमुद्भवं॥
अग्निकायासमुत्पन्नंतद्वयं वृत्तचारिणा॥आवस्यथाग्निसंभलेगृहस्थैरेवधा
र्यते॥शेषंमस्मत्रयंचैवसर्वैःसर्वत्रधार्यते॥देवर्षिकृतहोमस्थंधार्ययत्नेनस
र्वदा॥अगस्थः॥प्रातस्तुसज्जलंमस्ममध्याहेचंदनान्वितं॥सायंतुकेवलंम
स्मशैवेधायिस्पृष्टेवत्विति॥कालाग्निरुद्रोपनिषदपि॥अथकालाग्निरुद्रंम
गवंतंसनत्कुमारापप्रच्छाभधीहिमगवांश्चिपुंड्रकविधिंसतत्वंकिंद्रव्यंकिस्था
नंकतिप्रमाणंकारेखादिकिंदेवतंकेमंत्राःकाशक्तयःकाकर्ताकिंफलमिति॥

वि० प०
२५

तट होवाच भगवान्य द्रव्यं तदा गते यं भस्मसं योजातदि पंच ब्रह्म मंत्रैः परिगृह्या
ग्निरिति भस्मेत्यनेनाभिर्मन्त्र्यमानस्तोकेतिसमुद्भूतं च कयजामरु रति शिरो
लेलाटवद्वा स्केधे स्थिति विमिस्त्रा युषे स्त्र्यं वके स्ति यकृतिस्तोरि र्वा ॥ कुर्वति
व्रतमेतद्यं भवं सर्व वेद वादिभि रक्तं तस्माच्चरेन्मु मुक्षुरपुनर्भवायेत्यदि ॥
स्मृतिसंग्रहे ॥ भाले त्रिपुंड्र कं भाति गले रुद्राक्षमालिका वज्रं च उक्षरो मंत्रः स
रुद्रो नात्र संशयः ॥ ये भस्मधारि तां दृष्ट्वा वाचाभि र्दंति मानवाः ॥ तेषां श्रेष्ठेषु
संभूतिरनुमेयानि पश्चितेति ॥ इति तिर्यक् पुंड्रधारण विधिः ॥ अथ संध्या वंद
न विधिः ॥ व्यासः ॥ प्रातः संध्यां सनेक्ष्य चामुध्यादे स्नान कर्मणि ॥ सादित्यां प
श्चिमां संध्यामुपासीत यथा विधिः ॥ सूर्योदयात् पूर्व द्यौटिकादयं प्रातः संध्या
यामुख्या कालः ॥ तथा सायं सूर्यास्त मयात्वं द्यौटिकादयं ॥ अथाचम्य
कुशैर्युक्तै आसने समुपस्थितः ॥ ० ॥ करसंयुट कं कृत्वा संध्यां नित्य समाचरेत् ॥

स्त०
३

रामः
२५

नत्याद्यपुंड्रिकाक्षमुपात्ताद्यप्रज्ञां नये ॥ ब्रह्मावैद्ये वयं प्रातः संध्या वंद्यमुपास्म
हो ॥ इति ॥ संध्या वंदन प्रकार स्त्याश्च पायन गृह्य परिशिष्टे ॥ अथ संध्यामुपासी
तया बहो मरात्रयोः संधी यश्च पूर्व पारा क्त योस्तत्कालमवा देवता संध्यातामु
पासीत वहिर्यामात्रा च्या मुदी च्यां वादि श्मनि दता यामेन त्पमुदकाशवेत्य प्रातेः
शुचिर्भूतः पाणि पाद मुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमि च पादौ न पश्चित उपवि
ष्ट आचामेत्प्रकृति स्थ मफेना बुद्धु दं कर्म क्षितं दक्षिण पातो नादाया कनिष्ठा
गुह्ये विष्णु चो वित सति स्त्रोतरां गुल्फाः संहतोर्ध्वः कृत्वा ब्राह्मे रा तीर्थे नैह द
य प्राप्तिं पित्रिः पीत्या पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टं भसांगुष्ठ मलेनो कुचि तोष्ट मास्यं
दिः प्रमृज्य सल्लभ्य संहत मध्यमांगुलिभिः ॥ १० ॥ ० पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पारिं
पादौ शिर आभ्युक्ष्य स्पृष्ट्वा भसा संहत मध्यमांगुलि त्रयेणास्यमुपस्पृश्य
सांगुष्ठया प्रदेहि न्या द्वा रा विबुधय मनामि कया चक्षुः श्रोत्र कनिष्ठिक याना

वि० प०
२६

मिंचतले न हृदयं ॥ सवाभिरं गुलिंभिः शिरकादशैर्ग्रैरसौचस्थोदित्येतदाचम
नमेवंधिराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य दुर्भवेविचंपातिः प्रथममंत्रं कं पंचदेशमात्रि
कंप्राणायामत्रयंकृत्या समंत्रं समंत्रं सक्त्युक्त्या दायत प्राणाः प्रसप्रणावांस
व्याहृतिकांसावित्रीसशिरसंत्रिरावर्तयेदित्ये प्रथममंत्रः प्राणायामोथकर्म
संकल्पं शुचौपात्रे स्पृष्ट्वा पाणौ वाऽप आधाय स्थिरे तदुकाशये यावतिकर्मकु
र्वीत तावत्तुदकस्य विभागं कल्पयित्वा ताद्यानि तत्रावाह्यता अपः स्पृष्ट्वा
ता प्राणिनादायादायात्तानं शिरमार्जयेदोदवं पक्ष्मावो हिष्टेति स्तुःभिर
थाचमनमुदकमादाय सूर्यश्चेति पिबेदेतत्समंत्रमाचमनमेषा पुनराचम्य
जयेत्प्राणव्याहृति सा वित्री मिर्कवच्य आवो हिष्टेति स्तुक्तेन गायत्री शिरसा
चांभसात्मानं परिषिंचेदेतन्मार्जने मथ गोकर्णवत कृतेन पाणि नोदकमा
दाय नासिकाग्रे धारयन् कृष्णचोरपुरुषा कृतिं पाप्मानमात्मानं मंतव्याव्यस्थि

स्त०
३

रामः
२६

तं विचित्रसंयत प्राणोऽद्यमर्षता सक्तं दुपदामृचंचावर्त्य दक्षितो न नासावितेन श
नैप्रतो - ॥ ॥ रतेयसर्वतस्तेन सं हृद्यै कृष्णं स्वेन र्मनी पारिस्थ उदके पानितं
ध्यात्वा तदुदकमवेक्ष्य मातो वामतो भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं कज्रहतस
हस्रधा दुलितं भावयेदेष पाप्मव्यवो हत न मे केन कुर्वीति मार्जनै नैव तस्य व्यपोहि
तेत्यादिति दुपदकपापशोधनी ॥ १ ॥ अथाचम्य दुर्भवातिः पूर्वात्तुदकां जलिमु
दस्य दक्षिणं श्यापर्वताना मिस्यादित्यामिमुखः स्थित्वा प्राणव्याहृति पूर्वया सा
वित्र्या विनिविदयेदक्षिणे देतु पुनः पाप्मव्यवो हंने दंतिते उनाचम्येव मध्यं मुक्षि
चे पुरत देवा द्यनि वेदनमसावादिसो ब्रह्मेति प्रदक्षिणां परित्यज्य पन्य रिषि च्या
पत्रुपस्थं शुचौ देत्रो दुर्भमि सो द्धिते दुर्भानि स्तीयव्याहृति मिरुपविश्य प्राणा
यामंत्रं यंकृत्यात्मानं व्याहृति मिरभ्युक्ष्य सावित्र्या रुषि देवतर्चं दास्य नुस्मृत्य
तामेतांच तुरक्षरशो विभक्ता मवित योजितैः पद्भिस्तदंगमं त्रेच्यर्था गयामनिन्य

वि० प०
२७

स्यमानं न इह पंभावयेत्यथा त सवितुर्हृदया यन मरति हृदये वरेण्यशिरसे स्यादिति शि
रासि भगो देवस्य शिरवा ये वषट्ति शिखायां धीमहि कवचा य हुमि सुरसि धियो यो नो
नेत्रत्रया य वौषट्ति नेत्रत्रयो देवविन्यस्याथ प्रच्योदया दस्त्राय वषट्ति कर तले र
स्त्रं प्राच्यादि दशदिक्षु न्यसे देवो गन्या सरान मये केने दंति स्पर्विहि धिर वैदिक र स्य
मंत्रदेवतां ध्यात्वा ओ गद्य वर देवी स्या वा सति हृन् न हृन् देषु न हृन् त्रेष्वा मंडल दर्शना
मंत्रार्थ मनु संधानिः प्रणव व्याहृतिर्द्विर्को सा वित्री जपे ज्ञपंचाक्ष स त्रेणामा मिका
यामध्यमा दारभ्य प्रदक्षिणं दशमि रं गुला पर्वमि वा गिरा ये दा गद्य वर दे देवि जपे मे सं
नियो भव ॥ गां यं तं त्रा ये से यस्मा क्षी यत्री त्वं ततः स्मृते स्या वा ह न मंत्रः ॥ सवितुर्वरणी
यं ते जो ध्याये महियो स्मा क धियः प्रेरयतीति मंत्रार्थः ॥ २ ॥ अथ देवता ध्यानं या स्य
ध्या सैव मंत्रे क्ता देवता रवत्तू पा स्ये तां सवीदे क रूपां ध्या ये नु संध्य मन्या न्य रूपां वा
यैदे क रूपा मृग्य जुः साम त्रिपदा ति मी गार्धा धिर दिक्षु पुष्ट कुक्षिं पंच शिरस मग्नि सु

स्तो
३

रामः
२७

रवी विष्णु हृदयां ब्रह्म शिरस्कां रुद्र शिस्तां दंडक म उल्लक्ष स त्रामयां कच तुर्मुजां शुभ्र वर
णां शुभ्र वरा नु लेपन स्त्र गाभरणां शरच्चंद्र स ह स्त्र प्रभां सर्व देव मया मिमां देवी गायत्री
मेका मेव ति स्रष्टु संध्या सुध्या ये दृष्य यदि मिन्न रूपां तां प्रातर्वालिं वात्सा दिय मंडल मध्य
स्थां रक्त वरां रक्तां वरा नु लेपन स्त्र गाभरणां चतुर्वक्त्रां दंडक मंडल लक्ष स त्रामयां कच
तुर्मुजां हंस नारु टां ब्रह्म देव त्या मृग्ये द मुदा हरं ती मूर्त्तौ का धिष्ठा त्री गायत्री नाम देवतां
ध्याये दध्य मध्यं दिने तां युवती युवा दिय मंडल मध्य स्थां श्वेत वरां श्वेतां वरा नु लेपन
म्रगाभरणां पंच वक्त्रां त्रिनेत्रां चंद्रो खेरां त्रि शूल खड्ग रव द्वांग उ मरुकां कच तुर्मुजां
वृषभा स नारु टां रुद्र देव त्यां यजुर्वेद मुदा हरं ती मूर्त्तौ का धिष्ठा त्री सा वित्री नाम ता मे
व देवतां ध्याये दध्य स्या यं तां वृद्धां वृद्धा दिय मंडल मध्य स्थां श्याम वरां श्रियामां वराभरणा
स्त्र गनु लेपना मे क वक्त्रां शंखं चक्र गदा पद्मां कच तुर्मुजां गरुडा स नारु टां विष्णु देव
सां स्याम वेद मुदा हरं ती स्व लोका धिष्ठा त्री सरस्वती नाम देवतां ध्यात्वा वा ह्य जपित्वा

यजातवेदस्ये सुभ वामसोममित्युपस्थाय तद्योरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमो सत्यगते
इत्येताभिर्वैरे स्थाय प्रदक्षिणां दिशः संध्यां नत्वा थसंध्यायै गाय त्रैसा वित्रैः स्वयं स
वभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत्तुत्तमो शिरवरे देवी तम्यां पर्वतमूर्धनि ब्राह्मणेभ्यो
भ्यनुज्ञाता गच्छ देवियथा सुखमिति संध्या विसृज्य मंदं नो अपि वा वातय मनश्चुक्क
शांतित्रिरुच्चरन् नो ब्रह्मण इति प्रदक्षिणां परिक्रामन्ना सयलोका दायाता लोका दोलो
का लोकपर्वताद्ये संति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमस्ति नमस्कृत्य गुरुतु वृद्धा
श्रोत्रसंगृह्णीय देवं सायं विशेषस्तु सयं ज्येति मंत्रे गतिज्येति ब्रूयात्तु पश्चादसमि
तमं उल्लास्य च दर्शनादासीताथ मध्यं दिने त्वापः पुनंत्यिति मंत्राचमनं नमाकु
ह्मयाहं सबया वात्रिः स ह्युद्युष्टि व्योर्द्धवा रुद्रं अखदुदुयं जातवेदसं वित्रं
देवानामिति सक्तोभ्यां तच्चक्षुरिहो कया चादित्यमुपस्थाय जयमासीनो यद्येष्ट
कालं कुर्यादित्येष संध्याविधिरित्यात इति ॥३॥ अथ वाजसनेपि संध्याच्यते ॥ का

स्त०
३

रामः

२८

स्थाय नः ॥ मृदोरुक्करो प्रक्षाल्या चम्यत्रिरा यम्याम सुष्यारयां बुमिश्राण्य ईप्रक्षि व्योर्द्धवा रु
रुद्रं यमुदुयं चित्रं तच्चक्षुरा यिआ चयथा शक्तिविभ्राडित्यनुवाक पुरं पसक्त शिवसं क
व्यमं उल्लास्य च दर्शनादासीताथ मध्यं दिने त्वापः पुनंत्यिति मंत्राचमनं नमाकु
ह्मयाहं सबया वात्रिः स ह्युद्युष्टि व्योर्द्धवा रुद्रं अखदुदुयं जातवेदसं वित्रं
देवानामिति सक्तोभ्यां तच्चक्षुरिहो कया चादित्यमुपस्थाय जयमासीनो यद्येष्ट
कालं कुर्यादित्येष संध्याविधिरित्यात इति ॥३॥ अथ वाजसनेपि संध्याच्यते ॥ का
स्थाय नः ॥ मृदोरुक्करो प्रक्षाल्या चम्यत्रिरा यम्याम सुष्यारयां बुमिश्राण्य ईप्रक्षि व्योर्द्धवा रु
रुद्रं यमुदुयं चित्रं तच्चक्षुरा यिआ चयथा शक्तिविभ्राडित्यनुवाक पुरं पसक्त शिवसं क
व्यमं उल्लास्य च दर्शनादासीताथ मध्यं दिने त्वापः पुनंत्यिति मंत्राचमनं नमाकु
ह्मयाहं सबया वात्रिः स ह्युद्युष्टि व्योर्द्धवा रुद्रं अखदुदुयं जातवेदसं वित्रं
देवानामिति सक्तोभ्यां तच्चक्षुरिहो कया चादित्यमुपस्थाय जयमासीनो यद्येष्ट
कालं कुर्यादित्येष संध्याविधिरित्यात इति ॥३॥ अथ वाजसनेपि संध्याच्यते ॥ का
स्थाय नः ॥ मृदोरुक्करो प्रक्षाल्या चम्यत्रिरा यम्याम सुष्यारयां बुमिश्राण्य ईप्रक्षि व्योर्द्धवा रु
रुद्रं यमुदुयं चित्रं तच्चक्षुरा यिआ चयथा शक्तिविभ्राडित्यनुवाक पुरं पसक्त शिवसं क
व्यमं उल्लास्य च दर्शनादासीताथ मध्यं दिने त्वापः पुनंत्यिति मंत्राचमनं नमाकु
ह्मयाहं सबया वात्रिः स ह्युद्युष्टि व्योर्द्धवा रुद्रं अखदुदुयं जातवेदसं वित्रं
देवानामिति सक्तोभ्यां तच्चक्षुरिहो कया चादित्यमुपस्थाय जयमासीनो यद्येष्ट
कालं कुर्यादित्येष संध्याविधिरित्यात इति ॥३॥ अथ वाजसनेपि संध्याच्यते ॥ का
स्थाय नः ॥ मृदोरुक्करो प्रक्षाल्या चम्यत्रिरा यम्याम सुष्यारयां बुमिश्राण्य ईप्रक्षि व्योर्द्धवा रु
रुद्रं यमुदुयं चित्रं तच्चक्षुरा यिआ चयथा शक्तिविभ्राडित्यनुवाक पुरं पसक्त शिवसं क
व्यमं उल्लास्य च दर्शनादासीताथ मध्यं दिने त्वापः पुनंत्यिति मंत्राचमनं नमाकु
ह्मयाहं सबया वात्रिः स ह्युद्युष्टि व्योर्द्धवा रुद्रं अखदुदुयं जातवेदसं वित्रं
देवानामिति सक्तोभ्यां तच्चक्षुरिहो कया चादित्यमुपस्थाय जयमासीनो यद्येष्ट
कालं कुर्यादित्येष संध्याविधिरित्यात इति ॥३॥ अथ वाजसनेपि संध्याच्यते ॥ का

वि० प०
२८

ब्राह्मी० उ० - सं० निर्मजं० सर्वासिद्धि करी॥ सर्वमंत्राधिपती स्तर्पयामि॥ आदोपरावमुच्चा
यतेर्पयितुं तदंतिके॥ अनेन विधिना कुर्यात्सिंध्या तर्पता मुत्तमतिमि॥ ॥ अथ संध्या
वंदनधर्मा॥ तत्र योगयाज्ञवल्क्यः॥ आपो हि ह्येतितिसृमिर्गमिस्तु प्रयतः शुचिः॥ नवप्र
शावयुक्ता मिर्जले शिरसि निक्षिपेत्॥ शौनकः॥ पूर्वोक्तैर्नैव विधिना प्रोक्षयेत् कुशवा
रिणा विप्रुषो ह्येक्षिपेद्दूधमधो यस्य क्षया यचेति॥ व्यासस्तु॥ भूमौ मूर्ध्नि तथा कोशे मू
र्ध्नि काशे तथा भुवि॥ आकाशे भुवि मूर्ध्नि स्यान्मंत्रस्तानं विधीयते॥ ०॥ आकाशे ह्यु
ये॥ भूमौ पादये॥ अथ विषये॥ गोशृंगमात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलांजलीं न॥ दोषा
दौ च समौ कुर्यात्पादौ उद्धृत्य निक्षिपेत्॥ मुक्तरुस्ते न दातव्यं मुष्टी तत्र न कारयेत्॥
तर्जन्यंगुष्ठयो योगे राक्षसी मुष्टिका भवेत् राक्षसा मुष्ट्या दत्तं ततो यं रुधिरं भवेत्॥
गोशृंगलक्षणां तु प्रादेशस्तु प्रदेशि न्याता लामध्यमया भवेत्॥ गोशृंगमनामि
क्या वितस्ति स्तुक निष्ठया॥ शातानपः॥ जले च द्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले प्रात

स्त०
३

रामः
२८

मध्याह्नयोः काले उच्यते द्यं जले क्षिपेत्॥ उपविश्य तथा सर्वं स्थले चाद्यं विनिक्षिपेत्॥ व्यासः॥
कराभ्यां तोये मादाय गायत्र्या चामिर्मन्त्रितं॥ आदिसामिमुखतिष्ठं सिरुर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत्॥
मध्या॥ मध्याह्ने सकृदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः॥ अत्र हेतुः स्कांदो त्रिंशत्कोट्यो महावीर्यामि
देहानाम राक्षसः॥ कृष्णातिदारुणाद्यो राः सूर्यामिच्छंति खादितुं॥ ततो देवगणाः सर्वे शेष
यश्च तपोधनाः॥ उपासते सदा संध्या प्राप्तिं पेतुं दुर्काजलिंदस्य ते ते न ते देवा वृज्जीभर
ते न वारिणा॥ ततः प्रयाति मगवान् ब्रह्मरौ रमिराक्षितः॥ कालिखित्वादिभिश्चैव जग
तः पालनोद्यतः॥ पश्चाज्जपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनं॥ कुर्याज्जले न तासां च
चक्षुः श्रोत्रमुपस्पृशेत्॥ सूर्योपस्थाने विशेषमाह कश्यपः॥ हस्ताभ्यां स्थितिं कैला
त्या प्रातस्तिष्ठेद्दिवा करं॥ मध्याह्ने तु रुज्ज्वरदूसायं मुकलिं तोकरौ॥ तत्र मंत्रविशेषमा
ह देवतः॥ मित्रस्य चर्षणीति स्रो वंस्पवस्त्वेति चोदये॥ इमं मेति चतुष्के तासां यंकुर्या
दुपस्थितिं॥ व्यासस्तु॥ संध्या त्रयेष्वेकमेव स्थपस्थानं प्रचक्षते॥ उद्धृत्य मुद्धृत्य चित्रं त

वि० प०
३०

अस्तुस्ति देवाकरं॥ कायायनस्तु॥ उच्चित्रमृग्यद्वयेनैवमुपतिष्ठेदुनंतरं संध्यादयेषु
नस्थानैमेतदाहुर्मनीषिणः॥ मध्येत्यहोउपर्यस्यविभाडादीद्यंयोजयेत्॥ अहोदिनस्य
मध्येऽस्य उदुर्यचित्रं देवामिस्यादमस्योपरिविभाडादीद्यंयोजयेदियर्थः॥ अथतपय
माः॥ तत्रव्यासः॥ तजोसीतिजन्मंयंगायत्र्यावाहनेदिजः॥ आवाह्यतुजयेत्तुप्राज्ञोगाय
त्रीतांमहाफलं॥ गात्रेकपदीत्यादिगात्र्याः प्रार्थनंचरेत्॥ नमस्तुत्रीयायेतिनमस्क
राचतांजयेत्॥ आगद्यवरं देवीयादिनास्यविकल्पः॥ तजोसीयादेवीजस्यनेपिज्ञा
खापरित्यात्तद्विषयसंख्यः॥ ॥ गायत्रीध्यानंप्रकारातरेणाव्युक्तामुक्ताविदुर्महमनी
लधवल्ल्यायेमुरैः पंचमियुक्तामिंदुनिबद्धरत्नमुकुटांतल्यात्मवर्णात्मिकं॥ गाय
त्रीवदामयांकुशकुशांस्तुभ्यं कपालंगुतां॥ शंखचक्रमथारविंदयुगलेहस्तैर्वहं
तीमने॥ जपप्रकारेमहव्यासः॥ प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीचतुष्टयं ततः॥ समाहि
तमनास्तुहमीमनसाचापिचिंतयेत्॥ ध्यायेच्चमनसामंत्रांजिह्वेष्टेनचचातयेत्॥

स्त०
३

रामः
३०

जपस्तुचतुष्टयमिदंमिर्गुरौ॥ उपांशुस्पाशतुमुतासाहस्योमानसःस्थलः॥ विनाशः॥ ॥
नकंपमेदिरोग्रीवांदंतानैवप्रकाशयेत्॥ हृत्प्रेतानौकरौप्रातःसायंमुकुलितोकरौ
॥ मध्येतिर्यकरौप्रेतौ जपरावमुदाहृतः॥ विधियज्जाज्ञपोयज्ञोविशिष्टोदर्शकं
जपोयस्तचलजिह्वद्विजद्वंद्वः॥ उपांशुतंजपंप्राहुर्मनिसामानसंबुधाः॥ पूर्वोसंध्या
जपंस्तिष्ठेसावित्रीमार्कदर्शनात्॥ ॥ पश्चिमांतुसमासीनःसम्यागाद्विभावना
त्॥ मध्याह्नेतिष्टंश्रेद्दीक्षमारौर्कंजपंकुयांसिमाहितः॥ अन्यथाप्रादुखःकु
यांसिमासीनःकुशासने॥ असनान्याहव्यासः॥ कौशोपंकवत्तंचैवअजिनंपदमे
ववा॥ दारुजंवल्लपत्रंचआसनंपरिकल्पयेत्॥ हृत्प्रेतजिनेज्ञानसिद्धिमाप्स्यश्री
व्याधिर्यमति॥ वशातिनेव्याधिनशः॥ सर्वविचित्रकंबले॥ नादीक्षितश्चोपविशेत्
हृत्प्रेतसाराजिनेग्यहीतिनिषेधादीक्षितविषयंकृष्णाजिनं॥ अमराध्याऽस्तनंवस्त्रं
जायापत्यकमंडलुः॥ शुचीन्यासनंएतानिपरेषांतकदाचन॥ पादेनपादयाक्रम्यज
पंनेवतुकारयेत्॥ विराः प्रादुख्यवस्त्रेणाध्यानंनैवप्रशस्यते॥ नपातोपादयपलो

ननेत्रचपलोदिजः॥ नचवाक्कपलश्चैवतपनसिद्धिमवाप्नुयात्॥ मनःसंतोषरांशौर्च
मौनंमंथायचिंतनं॥ अव्यग्रत्वमनिर्वैमनिर्वैदोजपसंपत्तिहेतवः॥ स्थितिकासनमा
सीनोजपसिद्धिमवाप्नुयात्॥ जानूवोरं तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभौ॥ कृत्वा यः
समासीनः स्थितिकामं मुच्यते॥ पश्चात्सनं समासीनः सर्वसिद्धिमवाप्नुयात्॥ उत्तानौ
चरतौ कृत्वा कुरु संस्थौ प्रैयन्ततः॥ नुबोर्मध्ये तथोत्तानौ पारसि कृत्वा ततो दशौ॥ नासा
ग्रे विन्यसेदृष्टिं पश्चात्सनमिदं स्मृतं॥ आसनं तरागिराग्रं च गौरवर्जं यानोक्तानि वा
श्रेणा द्यपस्त्वकरंदक्षिरां यः सदा जपेत्॥ तस्य तत्फलं जप्यं तद्धीनं फलं भवेत्॥
जपकाते ह्यक्षमालां गुंलैरौ रपिनदर्शयेत्॥ उद्धृष्टं चित्तं तथा मरौ पतिते चाक्षस्य
यं के प्राणा यामत्रयं कृत्वा हतप्राशनमाचरेत्॥ यज्जले शुक्लवस्त्रेण स्थले च वा
इवा ससाजपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्॥ अथ जपमाला प्रकारः॥ पा
ने॥ अरिष्टं यच्च जीवं च शंखं पद्मं तथा मणिं कुशग्रंथी च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरेत्॥

स्त०
३रामः
३९

अंगुली जप संख्या न मे कं वराननो पर्वमिदं शंखं संख्या तं पुत्रं जीवकले दर्श॥ शतं वै शंखं
खमणिमिः प्रवादि श्रसहस्रकं॥ मौक्तिकैर्दर्शय हसं सौवर्णैर्दिश मुच्यते॥ कुशग्रं
थ्या कोटिगुणं तुल्यं॥ न तं कं फलं॥ अक्षुणा समरंध्रा च परिपूर्या देवानवा॥ निश्च
ला मयि ता उव्यं गा अन्यो न्य दृष्टि वर्तिता॥ स शब्दं च लाया तु चुरिता तु या मिन्नस्य
त्रेण ग्रंथिता पारवं उ स्य पुरा तनी॥ माला दुःख प्रदायि न्यो ग्रंथिता निंद्य तं तु मिः॥ पा
रवं उ स्य त संवधिनी॥ अक्षुस्थिमात्रा मेरायः श्रेष्ठः॥ स्युजपकर्मणि॥ अष्टोत्तरा
शतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत्॥ तदुद्धं संख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः॥
सप्तविंशति संख्या ता ततो मेवाधमा भवेत्॥ तज न्यानस्पृशेत्स्वचं न कं पे न विधु
नयेत्॥ अंगुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्ते समाचरेत्॥ मध्यमा कर्षतां तस्याः सर्वसि
द्धिदायकं॥ नान्यांगुलिमिरा कर्षेन्न रैव श्रेष्ठतथा सृजेत्॥ अभावे च ह्यक्षमाला
याः कुशग्रंथ्या च पाणिना जप रावं ह कर्त्तव्यं राकाग्रमनला सदा॥ पाणिमाला चेत्थं॥

अनामिकायां मध्यममध्यधः प्रक्रमेताच ॥ तर्जन्यादिगतं ते च अक्षमालक
 रोस्थिता ॥ ० ॥ उपस्यर्धः ॥ उपनामिका मध्या रेखा मादिहृत्वा तदधः क्रमेणाप्रद
 क्षिणावर्त्ततर्जन्या आदिरेखा उते कायसि यं करे स्थिता मालेयेथः ॥ यमः ॥ स्वरस्त्रप
 रमां देवी तमध्यां दशावरां ॥ गायत्री तु पेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनी ॥ पर्वमिस्तु ज
 पेदेवी मन्यत्रानियमः स्मृतः ॥ गायत्र्या देवी जन्मा देवः पर्वसु गीयते ॥ मध्यमा
 दिपर्वद्वयं जपकाले तु वर्जयेत् ॥ रातं मेरुं विजानीया दूषितं ब्रह्मणा स्वयं ॥ अं
 गुष्ठाग्रेण यज्ज - यं ज्ज सं मेरुं ले द्यना द्यना च ॥ असंख्यातं तु यज्ज सं त सर्वानि
 व्यं न वेत् ॥ आश्रमविशेष जपविशेष माह मनुः ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च श्रुत
 मष्टोत्तरं जपेत् ॥ वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विस्त्रहस्त्राधिकं जपेत् ॥ गृहस्थस्य स
 रव्यांतरमुक्तं यमेन ॥ अष्टोत्तरं शतं कुर्याच्चितुः पंचाशिकापि वा ॥ सप्तविंशतिका
 कायति तो नै बाध माता मे ॥ दशावरामिति तु कायांति रासक्तविषयं ॥ याज्ञवल्क्ये

अविशेषमाह ॥ सर्वेषां चैव पापानां संकरे समुपस्थिते ॥ दशमाहस्त्रिकोभ्या सो गायत्र्याः
 शोधनं परं ॥ मैत्रस्त्रिहिकामस्य चतुर्विंशतिलुक्षजपुक्तः ॥ शारदातिलके तत्तल्लक्षं
 विधानेन मिक्षार्शी विजितेन्द्रियः ॥ व्याहृतिस्त्रयं युक्तां गायत्री दीक्षितो जपेदिति ॥ त
 था गृहेत्येकगुणं हेयं नद्यां तु द्विगुणं स्मृतं ॥ गंगा गोप्ते दशगुणामग्न्या गारदशाधि
 कं ॥ सिद्धिश्चेष्टु सर्वेषु देवतायाश्च संनिधौ ॥ स्वरस्त्रशतकोटी नाम न तं विष्णुसं
 निधौ काम्ये विशेषणं ॥ गुलिविशेषः ॥ वसिष्ठः ॥ अंगुष्ठं यो ह्यदं विद्यात्तज्जनीश
 तु नाशिनी ॥ मध्यमायनसिधौ स्याच्छांति कर्मण्यनासिका ॥ कनिष्ठा कर्षणे ज्ञेया ज
 पकर्मणि सिद्धिदा ॥ कूर्मचक्रे दीर्घदल्या जपे सर्वसिद्धिरिति कूर्मचक्रमुच्यते ॥ वस्तु
 लं नवकोष्ठं तस्मै कुर्यात्कर्मणि तिलिखेत् ॥ स्वरयुग्मं क्रमेणैव रोच्यं ॥ यत्तु सुदिशुचं ॥
 कादीन्या गतिरुक्षमीशान्या तथा मध्ये स्थालाधिपं ॥ तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मस्यं
 तच्च दीपकं ॥ तस्यास्त्रकोष्ठो हस्तो द्वौ अयोधः कुक्षिपादकौ ॥ शेषं कोष्ठं मवेत्तु

चं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥ करस्थाने महानृक्षे शः कुक्षौ दुखस्य संवाप्नुयान् ॥ पदोर्ध्वं
 तिष्ठेत्पुच्छे पीडा स्यादंधनादिभिः ॥ मोक्षार्थं च दने कुयदि क्षिरोत्थं मिचारिकं ॥
 श्रीकर्मः पश्चिमे कृत्वा उत्तरे शान्तिं दंभवेत् ॥ ईशान्ये शत्रुनाशः स्य दाम्ने ये शत्रुदा
 यकः ॥ नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्याद्वायवे तु पलायनं ॥ ग्रामे देवेने वापियत्र कुत्रावलो
 कयेत् ॥ दीपे स्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिममभीप्सुभिः ॥ कर्मचक्रमसंज्ञाययः
 कुयज्जिपयजकं ॥ तस्य जाप्यफलं नास्ति सर्वनिष्ठा यिकल्पेतरति ॥ होमस्तु ॥
 क्षीरौदनतिलान्द्रवक्षीरद्रुमसामिद्वैः ॥ दृष्ट्यकुसुमसुत्रितयं जुहुयान्मंत्रसि
 द्यये ॥ ॥ तत्संख्यासहस्राणि मंत्रविजुहुतिलैः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुस्सर्वि
 दिति ॥ अरुणास्त्रे ज्यैष्ठ्ये मन्त्रैस्तैर्जुहुयादयुतंततः ॥ महालक्ष्मीभवेत्तस्य परामा
 सा नान्नसंशयः ॥ बहुना किमिहोक्तेन यथावसाधुसाधिता ॥ द्विजकन्यामियं विद्या
 सिद्धासिद्धकामदुद्यामतेति ॥ अन्यजपे तु ॥ शौनकः ॥ प्रातर्विधः शुचिः स्नातो हवि

व्याशीर्जितेन्द्रियः ॥ अष्टोत्तरस्य हस्त्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ होमं प्रजपय ज्ञां प्रतिपद्यं कु
 र्वीत चैतथा ॥ सर्वकर्मसमृद्धार्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥ एषिवप्रतिलोमोक्ता पाठाश्चतुर्वि
 नाशिनी ॥ कपिला ज्येनयः कुयद्विदो ममष्टोत्तरं शतं ॥ तस्य कामाः प्रसिध्यंति परमासा
 देवजुहुत इति ॥ रसुक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्री ध्यानं कृत्वा षडंगं न्यासा
 कृत्वा ॥ उत्तमेशिखरे जात इति विजर्जनं कृत्वा ब्रह्मा तर्पणं कार्यं ॥ योगी ॥ करे नीरं स
 वागायितुमंत्रतः ॥ निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥ प्रातः सं
 नगायत्र्यास्तु जपेन च ॥ साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ रति ॥
 मुख्यकाले संध्या वनौ देव करतो प्रायश्चित्तं ॥ व्यासः ॥ आदित्यो भुदियाद्यस्य संध्या पा
 स्तिमकुर्वतः ॥ स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ पारिजाते तु ॥ कालाति
 क्रमेणैव चतुर्थार्धं प्रदापयेदिसुक्तं ॥ संगवपयंतं प्रातः संध्या गौराकालः ॥ आ
 पदोषावसानं सायं संध्यायाः ॥ रतिमं उत ॥ उदयास्तमवाहूर्ध्वेयावस्या दृष्टिकात्रयं ॥

वि० द०
३४

तावसंध्यामुपासीता प्रायश्चित्तमतः परमितिस्कां देविशेष उक्तः॥ मध्याह्नेतदक्षः॥ स्त०
अथ यामा दासायंध्यामाध्याह्निकीव्यतो अर्घ्यप्रदानतः॥ पूर्वमुद्योस्तमः
येपिवा॥ गायत्र्याष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं हि जातिमिरिति गोराका लुप्य संनवे
यमः॥ दिवोदितानिकमार्तिप्रमादादहृतानिचेत्॥ शर्वयाः प्रथमेयामेतावत्कुर्या
द्यथाक्रमं॥ अत्र मुख्यकालानुरोधासायं संध्यापासने पूर्वकृत्या॥ गंतूनामं तेनि
वेत्तुतिन्यायेनातीतकालं कर्मपश्चात्कार्यमिति न्यायतः प्रास्यतस्य निषेधाय
यथाक्रममिति वचनमिति पदनपारिजाते॥ दिवोतानिकमार्तिप्राप्नुवंत्युत्तरा
शिच॥ दिवोदिनानि ह्येव विदध्यादुत्तराति तु इति स्पष्टोक्तेयः॥ अवगच्छन्तं ब्रह्म रामः
यज्ञं सौरजप्यं च वर्जयेत्॥ इति॥ स्नानं संध्यात्पुनश्च प्रः॥ सप्तार्ष्ट्रं तां ब्रजे ३४
तु॥ तस्मात्स्नानं च संध्या च सतकेपि न संत्यजेत्॥ सतके मृतके चैव संध्याक
र्म समाचरेत्॥ मनसोच्चरयेन्मन्त्रास्त्राणाममृतैर्दिजः॥ प्राणा याममंत्राम्

नसापि अर्घ्या इत्यर्थः॥ वैठी नसिस्तु॥ सतके सावित्र्यां जलितं प्रक्षिप्य प्रदक्षितं कृत्वा
सूर्यध्यायन्नमस्कुर्यादित्य - दानां तां संध्यामाह॥ अन्ये तु॥ उच्चार्यवाचा गायत्रीं द
द्यादध्यां जलीनपि॥ अष्टाविंशति कृत्योऽत्र गायत्रीं मनसा जपेदिति गायत्री जपमा
प्याहुः॥ अत्र यथाचारं यवस्थेयं॥ आहुभोजिनोऽत्र विशेषः॥ संयमे॥ दशकृत्यः पि
वेदा गायत्र्या आहुमुष्णिजः॥ ततः संध्यामुपासीतशुध्यते तदनंतरं॥ गोमिले॥
संध्यायेन विज्ञाता संध्यामेव व्युपासिता॥ जीवमानो भवेद्बुद्धो मृतश्चायामिजाय
त इति त्यादि॥ अत्र जपात्पूर्वपश्चाद्दोभयत्र कीमुद्रा दर्शनीया॥ ताश्चोक्ता गाय
त्री हृदये चतुर्विंशतिः॥ संमुखसंपुट २ वितत ३ विस्तीर्णा ४ द्विमुख ५ त्रिमुख ६
चतुर्मुख ७ पंचमुख ८ षट्मुख ९ अष्टमुख १० व्यापकां जलिक ११ शक १२
यमपाश १३ ग्रंथित १४ संमुखमुख १५ विलंब १६ मुष्टिका १७ मीने १८ वराह १९
सिंहाक्रांत २० महाक्रांत २१ मुद्गर २२ पट्टव २४ तत्र मुख्यं संमुखं संरुतो ह

द्विमुख १५॥२

वि० प०
३५

साधुभाजानौ कुंचिता नांगुलि ॥ संपुटं पन्नकोत्तौ शोभाता चेवान्योन्यसंरुतौ ॥ विततं स्त०
संमुखौ हस्तावुत्तावुत्ता नावायतांगुली ॥ विस्तीर्णसंरुतौ पाणीमिथो मुक्तांगुलिद्वयो ॥ सं
मुखासक्तयोः पादयोः कनिष्ठाद्वययोगात् ॥ शेषांगुलीनां वैरल्यातदिमुखत्रिमुखपाद
योः ॥ संमुखेति ॥ संमुखासक्तपादयोः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषांगुलीनाविरलस्येनांगु
लद्वयमारभ्यानामिकांतयावत्तदिमुखत्रिमुखचतुर्मुखपंचमुखामुद्रास्युः ॥ शेषांगु
लीनांसंयोगात् पूर्वयोगविनाशने ॥ त्रियक्संयुज्यमानाग्रेसंयुक्तांगुलिमंजुलौ ॥ हस्तौ
परामुखमित्युक्तौ मुद्रा मुद्राविशारदेः ॥ अत्र पूर्वयोगविनाशने तत्र अत्र पूर्वयोगः क
निष्ठाद्वययोगस्तदिनाशने अर्थः ॥ शेषं सुगमं ॥ आकुंचिता नौ संयुक्तौ नुज्वै हस्ता समः
वधोमुखं ॥ उत्तानौ तादृशावेव व्यापकांजलिं करौ ॥ अधोमुखौ बद्धमुखौ बद्धांगु
गुह्यं करौ ॥ शकटं नाम कथितमिति बद्धमुखिकयोः पादयोस्तौ नावामतर्जनी ॥
कुंचिताग्राऽन्यथायुक्ता जतेन्या न्युज्वत्रे अथा ॥ यमपाशमिति अस्यार्थः ब्रह्मद्विक

योः पादयोः पादितानां कुंचिताग्रावामतर्जनी साऽन्यथादक्षिणतर्जन्या न्युज्वकक्रयायुक्ता
यमपाशमुद्रेति ॥ उत्तानसंधिसंती न बद्धांगुलिद्वौ करौ ॥ समुपधाटितौ दीर्घावेगुह्ये
ग्रंथमुच्यते ॥ उत्तानानिसंधिसंती नानिबद्धान्यंगुलिद्वौ निययोस्तौ तथोक्तौ शेषं सु
गमं ॥ संधितोर्ध्वांगुलिर्वा मस्तादृशादक्षिणेन तु ॥ अधोमुखेन संयुक्तः संमुखो मुखे उ
च्यते ॥ उत्तानोन्नतकोटीचविलंबः कथितः करौ ॥ मुखीचान्योन्यसंसक्तावुत्तानौ मुष्टि
को भवेत् ॥ मीनस्तसंमुखी न्तौ युक्तानामकनिष्ठिकौ ॥ ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राय शेषांगु
लिद्वौ करौ ॥ युक्ते संयुक्ते अनामिककनिष्ठिकयोस्तौ तथोक्तौ ॥ तावन्योन्यसंमुखी
मंतौ ॥ तथा ॥ ऊर्ध्वसंयुक्तानिबक्राग्राणि शेषांगुलिद्वौ निययोः करयोस्तौ मीनो नाम
मुद्रा ॥ अधोमुखकरो वामस्तादृशादक्षिणेन तु ॥ दृष्टदेवो समाक्रांतः कृमो नामाभिधी
यते ॥ ऊर्ध्वमथो वामभुजो दक्षकक्षा अये करे ॥ वराहेति ॥ दक्षकक्षा अये करे स्पति
उक्तलक्षणे वामभुजो वाराहो लाममुद्रा तथा तथांगुलीसंरुक्तां तं करणि श्रितो करौ ॥

वि० प०
३६

किंचिदकुंचितागौचेनमहाक्रांतततः परं। तावैवकुंचितागौमहाक्रांतनाममुद्रा। ऊर्ध्व
किंचिदकुंचितागौमुद्रोवामेतर्जनी। गस्तादक्षिणारुस्तेनेति। अस्यार्थः। किंचिद्वर्धगत
योः पारयोर्वावामेतर्जनीदक्षिणारुस्तेनगृहीतासामुद्रमुद्रा॥ अथो मुखः। स्थितोम
ध्रिपल्लवोदक्षिणः करः। अस्यार्थः। उक्तलक्षणावामेतर्जन्याः मूर्द्धिअथो मुखस्थितोद
क्षिणकरः। यद्वत्तवामेतर्जनीति॥ नजानुदृश्येन्मुद्रां महाजनस्यमागमे॥ देवास्तस्यन
पश्यन्तिविद्वत्तं चतुर्भवेदितितस्माद्देहस्येवमुद्रादर्शनीयाः॥ अत्रावस्यरेगायत्री
तर्पणमुक्तं॥ शौनकेन॥ अर्घ्यानिचाजपांतेवाप्रागासीनः कुशाने॥ संध्यासुतर्पणं
कार्यंस्मृत्याकृष्यादिकंततः॥ कृषिव्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मादिवतमुच्यते॥ शुद्धगायत्र
कंचैवविनियोगस्तुतर्पणं॥ सवितृप्रीतयेगायत्रीतर्पणमहंकरिष्यदितिसंकल्प्य३०
मः पुरुषकृत्वेदंतर्पयामि॥ ॐ भुवः पुरमृषयर्जुर्वेदंत० ॐ स्ये पुरुषसामवेदंतर्पया
मि० ॐ महः पुरुषअथर्ववेदः ॐ जनः पुरुषइतिमहासपुराणं० ॐ तपः पुरुषसर्वागमः

स्त०
३

रामः
३६

ॐ सत्यं सत्यं कौ० ॐ भर्तुवः स्यः पुरुषमंडलं तर्गतं ० ॐ भः एकपदां गायत्री ॥ ॐ भुवः द्विप
दां गायत्री ० ॐ स्यः त्रिपदां गायत्री ० ॐ भर्तुवः स्यश्चतुष्पदां गायत्री ० ॐ उपस्यं ० ॐ गाय
त्री ॥ ॐ सावित्री ० ॐ सरस्वती ० ॐ वेदमातरं ॥ ॐ द्यौर्वी ० ॐ जयां ० ॐ कौशिकी ०
ॐ संहर्तुती ० ॐ सवपिराजिती ० ॐ सरस्वतीमूर्तिं ॥ ॐ अंतंतमूर्तिं ॥ मंत्रैरेभिस्तुयोनि
संचतुर्विंशतिसंमितैः॥ गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितस्यचराचरं॥ अनेनविधिनाकुर्या
त्प्रातःकालेचतर्पणं॥ मध्याह्नेचैवसायांहेमंत्रैरेतैश्चतर्पणमितिगायत्रीकृत्ये
॥ इति प्रातःसंध्याविधिः॥ अथामिवादने॥ याज्ञवल्क्ये॥ संध्याचविधिवत्कुर्यात्
संध्यायोरुभयोरपि॥ ततोमिवादयेद्व्यानसावरुमितिब्रूवत्॥ यमः॥ अवाच्योदी
क्षितोनाम्नापवीयानययोमवेत्॥ मोमवसर्वकंत्वेनममिभावेतथर्मवित्॥ मनुः॥
विप्राणांज्ञानतो ज्येष्ठ्यद्वित्रियाणांतुवीयति॥ धनधान्येनैवेज्यानांशुश्राणांच
वेजन्मत्तः॥ आपस्तंबः॥ आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोनिवादने॥ अकार

आस्यनामोतेवाच्यः द्वाष्टिरदुतः॥ पाणिनिरपि॥ अथमिवादेः मृदेरा इति॥ प्रथमि
 वादे देह्युतोवतिननुभूदेरतिस्त्रार्थः॥ तथाचायं प्रयोगआयुष्मानभवसौम्यदेवद
 तोउर्यादियोनवेयमिवादस्यविप्रः प्रथमिवादनं॥ नामिवंद्यस्यविदुषायप्यामृद
 स्ताथैवसः॥ बृहस्पतिः जपयजजलस्थं च समिस्यष्यं कुशानलातु॥ उदपात्राद्यमिक्षा
 बहेतं॥ नामिवादयेतु॥ पारवंउपतितं ब्राह्मं महापातं कितं शटं॥ सोपानत्वं कृतं द्रु
 चनामिवादेकदाचनं॥ मनुः यस्य देशं न ज्ञाना जयेतु॥ बृहन्नारदीयेपि॥ सभायां
 यजशाखायां देवतायतने स्त्रियि॥ प्रत्येकं तु नमस्कारो हंति पुराणं पुराकृतं॥ तस्मा
 सभास्थेभ्यः सल्लु देवतमस्कुयादिभावं॥ संध्यायांतु यमोक्ताविशेषः॥ ज्ञायानपि रामः
 कनीयांसं संध्यायाममिवादेयेतु॥ विना पुत्रं च शिष्यं च दोहित्रं दुहितुः पतिं॥ स्मृ
 त्यंतरेतु॥ सर्वेपि वानमस्कायास्त्रिषोविस्थासुसर्वदेति॥ अत्रत्योविशेषो ब्रह्मचा
 रिविधाने द्रष्टव्यः॥ अथ प्रातर्होमः॥ दक्षः॥ संध्याकर्मविसानेतु स्वयं होमो विधीयते॥

स्वयं होमेकलं यच्च तदन्येनाहं मुच्यते॥ स्मृत्यर्थसारे॥ यजमातः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च
 कन्यका॥ रुक्मि कुडिष्योगुरुभ्राताभागिनेयः सुतापतिः॥ एतैरेव हुतं पत्तुतद्धतं स्वयं
 मेवतु॥ पत्नी कन्या च जुहुयादिना पर्युष्टराक्रियानि १६ स्यादि॥ यजमानस्येतनन्मा
 वासनिधानेऽन्येन होतव्यं॥ यागकर्त्ता यजमानः पत्नी वा॥ उन्मादप्रसवादावन्यो
 पि॥ तथा॥ नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नीधारयते ब्रजं॥ सर्वदा यजमानो वात्यजेत्तदिउ
 खः शुचिः आपदि पक्षहोमः कार्यः॥ मरीचिः॥ पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान्यदि॥ पं
 चयजविधानं तुल्यैकैकै नो विधीयते॥ बृहस्पतिः॥ प्रसूधान्यचतुःषष्टिराहुतेः परि
 कीर्तितं॥ तिलानां तु तदधस्या तदधस्या द्धनस्य तु॥ कात्यायनः॥ पाण्याहुतिर्द्विदिश
 पर्वपरिकाधर्तदिना च सुवदरमात्रिकेति॥ नलिकादिना ग्निधमनं॥ नमुखेन मदनपा
 रिज्ञातो गौमिलः॥ अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तालात्कालिकी भवेत्॥ पंचयज्ञान्तकु
 र्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः॥ जातृकार्यः॥ सत केचसमुत्तरे स्मार्त्तं कर्म केचं भवेत्॥

वि० प०
३८

गोराकालक तव्यते तिस्र वेस मंजुस मंजुस मिसलं विस्तरेण ॥ अत्र प्रायश्चित्तादिस्य
वविशेष औपासना विधाने दृश्यः ॥ औपासना नंतरं ब्रह्म यज्ञ कालः ॥ पश्चाद्वा प्रातः
राहुतेरितिकाया यत्नेः ॥ अत्र संभवे तस्मात्सर्वं कार्यः ॥ अत्रावरे देवता निमल्यो
दास्येन मुक्तः ॥ नारदीये ॥ अपस्यारित निमल्यंतरतोः ॥ किरणा तूपुरा ॥ पूजकस्तुतः
कुर्यादौ सनादिके मात्मनः ॥ अविवाहित कन्या च अस्ना च स्पर्शयती ॥ देवता च स्य
निमल्यो हंति पुरायं पुरा हृतमिति ॥ किरणा किरणो दयादिस्य च ॥ मरीचिः ॥ वि
दध्या देवता पूजा प्रातर्होमादनंतरं ॥ स्थंडिले प्रतिमायां वा बहे वा हृदयेऽपि वेति ॥
इति प्रातर्हो विधिः ॥ ॥ अथ नित्यदानं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते
धुविशेषतः ॥ याचितेनापि दातव्यं अद्वा दत्तं तु शक्तिः ॥ अहृत्य नित्यं किंचिद्दीय
ते नुपकारिणो ॥ अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यं कर्मिणे हेमाद्रौ ॥ गत्या यद्दी
यते दानं तदनेन फलं स्मृतं ॥ सहस्रगुणानां ह्ययं चिन्तितु तद्वद्वै ॥ ग्रासादूर्ध्व

स्त०

३

रामा

३८

ग्रासादूर्ध्वः किं न दीयता ॥ इष्टानुरुपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ॥ अरमाता श्री
मलं मुंक्ते अजपी पशो रितं ॥ अहृत्याग्निं किं न मुंक्ते अहृत्या विषमस्मृते ॥ देयवस्त्या
हया जवल्क्यः ॥ नो गोभूति तद्विरायादि पात्रे दातव्यं चिंतितं ॥ नापात्रे विदुषा किंचिद्दा
मेनः श्रेय इदं ॥ अत्र नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे ॥ सन्निहितं तदुद्देशे
नेत्यागतं सै प्रतिश्रपणं वा कृत्योपयेन त्यापात्रे देयमिति स्मृतं ॥ प्रतिश्रयो
पिते त्रपापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ॥ अपात्रे दानं निषेधात् ॥ अनधिकारणां न श्रा
ह्यं ॥ विद्या तयोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यं प्रतिग्रहः ॥ गृह्णतु दातारमथो न यया मा
ने मे वचेति स्मृतेः ॥ अत्रेति कर्तव्यविशेषश्चतुर्थस्तव के जयः ॥ अत्र साध्वी स्त्री मर्त्य
हेतुपुण्यमर्धं लेभते ॥ तदुक्तं हेमाद्रिणा ॥ यद्देवेभ्यो यन्नपि त्रादिकेभ्यः कुर्याद्दि
त्तं भिर्चनं सक्रियां च ॥ तस्यार्द्धं सा तत्फलं नान्यचित्ता नारी मुंक्ते मर्त्यं शुश्रूषयेव
याचं च यंति मत्तरि योनिदूषा श्रयाः स्त्रियः ॥ योनिदोषा न्युप फलं नाश्रंति निर

वि० प०
४०

यंगमः॥ अनास्नाय मला वेदा ब्राह्मणस्य॥ ब्रतं मृतं॥ कौतूहलं मलां स्याध्यामलं दान
स्य कीर्त्तनमिति॥ इति नित्यं दानं॥ ॥ अथ मंगला वेष्टनं दक्षः॥ देवपूजां ततः कृत्वा
गुरुमंगलं कीष्टनं॥ रोचने चंदनं हेममृदंगं व्यसं मर्त्ति॥ तथा॥ गुरुन म्नीश्वरस्यै च प्रो
तेः पश्ये सदा बुध इति॥ भारते॥ ॥ वृद्धो जातियथा मित्रं दुरि श्रेयो भवेदपि॥ गृहे वा
सयितव्यास्तैधन्यमायुष्यमेव च॥ गृहे परावता धान्याः शुक्राश्च सारिकाः॥ ॥
गृहे चेतनं नपाया स्तुतया॥ वै तैलयापिका॥ उदीपकाश्च गृध्राश्च कपोता धताम
रीस्तथा॥ अथ मंगलानि चैतानि तथा क्रोशो मरुमना॥ काया यनः॥ श्रोत्रियं सुम
गामग्निं गामग्निचितमेव च॥ प्रातरुत्थाय यः पश्ये दापयः स प्रमुच्यते॥ श्रोत्रियं ल
क्ष्मणं भारते॥ जन्ममा ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्थो रेदिज उच्यते॥ विद्याया यापि प्रवृत्तिमि
श्रोत्रिय उच्यते॥ याज्ञवल्क्यः॥ स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति॥ राकदे
शमुपाध्याय कृत्वा यज्ञकुरुच्यते॥ नारदः॥ लोके स्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गोदु

स्त०
३

रामः
४०

ताशनः॥ हिरण्यं सर्विगदिय आपोरा जातया ह्यमः॥ राता बने सततं पश्ये नमस्ये दच
ये दुधः॥ प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्या युनहीयते॥ इति मंगला वेष्टनं॥ इति श्रीमन्नाग
देवं मद्रात्मजं श्रीमदमंतमद्रु विरचिते विधानपारिजाते अाह्निकं विधौ दिनप्रथमभा
गकृतं समाप्तं॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ अथ द्वितीयभागे उच्यते नंकायं॥ तत्र दक्षः
॥ द्वितीये च तथाभागे वेदाभ्यासो विधीयते॥ समिपुष्यकुशादीनां सकाकः समुदाहृतः
वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति॥ वेदस्वीकरणं पूर्वा विचारोभ्यसनं पुनः॥ तदाने चैव शि
ष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचयेति॥ तत्र तावदव्यादिकमुच्यते॥ ॥ ऋग्वेदस्याग्निर्ऋषिः
अग्निदेवता गायत्री छंदः॥ अथ यनादौ विनियोगः॥ यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिः वायु
देवता त्रिष्टुप् छंदः॥ सामवेदा स्यादियर्ऋषिः॥ आदित्यो देवता॥ जगती छंदः॥ अथ
यनौ देविनियोगः॥ अथैधयनं च॥ गुरुं न्येवाप्युपासीत च॥ ध्याया र्थस्य माहितः
अाहृतश्चाव्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेदिविधिना कर्त्तव्यं॥ अथीत्य वेदाप्यो विंगते

वि० प०
४९

अथ॥ अधिसूत्रविधिबद्धे देवदार्पणनिविचारयेत्॥ सस्यान्वयः श्रद्धासमः पात्रतां न प्रपद्यर
तिस्मृते॥ कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पाने संयुक्ता॥ अथाप्याधर्मतः साधुशक्तम स्त०
ज्ञानवित्तदा॥ कल्पअधिव्याधिरहित॥ शक्तौतु रुश्रुपायां स्येष्टमन्यतु॥ एतेक
तज्ञत्वादयोधमः विव्यस्ताः समस्ताधायथासंभवैर्यथा॥ वेदाभ्यासरतंस्तंमहा
यज्ञक्रियारतं॥ न स्पृशंतीरुपापानिमहापातकजान्यपि॥ मनु॥ न निंदाता उनेकु
यात्पुत्रं शिष्यं च ता उयेत्॥ अधोभागे शरीरस्य नोत्तमांगेन बद्धसीत्यादि॥ अथा
नध्याया॥ उशाना॥ अयने विषये चैव शयने बोधन तथा॥ अनध्यायं प्रकुर्वीत
मन्वादिषु युगादिषु॥ अहं प्रेते ब नध्यायः शिष्यत्विगुरुबंधुषु॥ उपाकर्मणि चोत्स
र्गस्थशारवाश्रयि ये स्मृते॥ चतुर्दश्यां पंचदश्यां महर्त्यां राहुस्तके॥ कृतुसंधिषु भु
क्ता च आह्निकं प्रतिगृह्य च॥ इदं चैकोदिष्टव्यतिरिक्तविषयं॥ महैकोदिष्टं अहं न कीर्त्त
येद्ब्रूतेति विशेषोक्तेः पशुमंडूकादिभिरंतरागमनेनेहोरात्रमनध्यायः॥ देवोश्रुचावा

रामः
४९

मनिचेति सप्तत्रिंशदनध्यायायाज्ञवल्क्योक्तस्तत्कालिका॥ तथारात्रोयामध्याद्वीर्या
दिपश्येत्त्रयोदशी॥ प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्वयामगा॥ सप्तमी साईयामस्थाप्रदो
षो॥ धीतिवर्जितरति॥ अत्र सप्तयोविषेको ब्रह्मचारिप्रकरणो द्रष्टव्यः॥ इति श्रीविधानपारिजा
ते अह्निकविधौ द्वितीयभागकृत्यं॥ अथ यनाजवनविधिः॥ दृष्टः॥ तृतीये च तथाभागे
प्योष्यवर्गार्थसाधनं॥ पोष्यवर्गस्ति॥ मातापितागुरुभार्याप्रजादीनः समाश्रितः॥ अभ्या
गतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः॥ योगीश्वरः॥ उपेयादीश्वरं चैव योगः क्षेमार्थ
सिद्धये॥ ईश्वरमनिषेकादिगुणयुक्तमन्यवा श्रीमंतं॥ अलब्धलाभो योगः॥ बोलब्धस्य
रक्षतांक्षेमः॥ मनुः॥ सप्तविंशतिगमाधर्म्यादायो लाभः क्रयोजपः॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च
सप्ततिग्रहवचः॥ दायो न्वयोगतं यनं॥ लाभो निधिर्दशनं॥ प्रयोगो वृद्धार्थं धनप्रदा
नी कर्मयोगः कृष्यादिः॥ इदं तु विप्रो देयं ध्यायोग्यं ज्ञेयं॥ तथाहि॥ अध्यापनमध्ययनं यज
नं याजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः॥ प्रधानं ह्यत्रियेकमप्रजानां वा
रिपालनं॥ कुसीदकृषिवाणिज्यं पाशुपात्यं विज्ञा॥ स्मृतौ कुसीदो वृद्धिजीवनं॥ श्रद्धास्यदि

वि० प०
४२

जुष्टुश्रुषातया जीवन्वति। भवेत्। शिष्टे वा विविधे जीवे दिजातिहितमावहन्। मनुः। अहो
रोगचमत्तानां नाम ल्यद्रो होरावापुनः। यावृत्तिस्तस्यमास्थाय विप्रो जीवेदनापदि। शो
तानृताभ्यां जीवेतमृतेन प्रमृतेन वा। सयानृताभ्यां जीवेतनश्च वृत्त्या कदाचन। कृत
मुंछ शिलं जेयं मनुतं स्यादयचितं। मृतं तु याचितं मेष्ट प्रमृतं कर्षणं स्मृतं। सयानृ
तं तु वारिज्यं तेन चैवापि जीव्यते। सेवाश्च वृत्तिराख्याततस्मान्तां पारिवर्जयेत्। तथा।
कुस्तलकुंभीधान्यो वा अहिकोश्च स्तनोपि वा। कुसलं कोष्टकं। कुभी उद्धिकाताभ्यां प
रिमितं धान्यं यस्य सतथोक्तः। अहपर्यासं धान्यं यस्य स अहिकः। नास्तिश्च स्तनं धा
न्यं यस्य सोऽश्च स्तनः। कुसलं धान्यादिसं ग्रहोपायमाह याज्ञवल्क्यः। जीवेद्वापि शि
लं द्यनश्चेयातेषां परः परः। शात्यादेर्निपतिपरित्यक्तं बह्वेरी ग्रहं शिलं। एकैकं
स्य सक्तस्य कणस्योपादानं दुंदुः। एषां कुसलं धान्यादीनां मध्ये परः परः जी उत्तरोत्तरः
श्रेयान्प्रशस्यतर इत्यर्थः। एतच्च तिस्रस्तं यायावरं प्रत्युच्यते तथा। न शास्त्रीनं प्र
ति। एतदेव विध्यं वासिष्ठेनोक्तं। द्विविधो गृहस्थोपाया वराशीलीनश्चेति। तत्राति

स्त०
३

रामः
४२

संयतो यायावरा शास्त्रीनस्तु प्रेष्यचतुष्यधनधान्यादियुतः। शास्त्रीनस्यापीचातुर्वि
शमुक्तं मनुना। षड्मेको भवेयेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते। द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे
राजीवति। अत्र षड्मारिायाजनाध्यायनप्रतिग्रहं विवारिाज्यपाशुपात्यानि। शेषं
सुगंमं। कर्मपुराणो। देवभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भाद्रां तु विशाकं त्रिशभ्दां गतुविप्राणां क
षिहृत्त्वनिदोषमाकू। हृषिप्रकारो वृद्धपाराशरे प्रहृष्यः। अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः। चतु
र्विंशतिमते। सीदंश्चैत्यतिगृह्णीयाद्वास्त्रोभ्यस्तनो नृपातू। ततस्तु वैश्यश्चैत्रभ्यः शी
र्यस्य वचनं यथा। असीदतस्तु विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहं रुचिदिजः। रौरवं न
रकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यतरति व्यासोक्तमाकलनीयं। याज्ञवल्क्योपि। राजांते वा
सियाज्येभ्यः सीदन्निदो दनं शुदा। दमिहेतुकपारवंडिवकवृत्तीश्च वर्जयेत्। युक्ति
बलेन सर्वत्र संशयकारी हेतुकः। राजा च न्याय परः। नतुराजमात्रं। यो राज्ञः प्रति
गृह्णाति तु च स्यो द्वास्त्रवर्जितः। स पयधिरायाती मान्तरकोनेकविंशतिमित्य।

वि० प०
४४

एवं ह्यविद्यादौत्रिका कादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयं ॥ विशेषांतरमाह स एव ॥ कांता रगारक्त
दशकं सामुद्राविशकं शतं ॥ दधुवस्विहतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ मनुः ॥ नातिस्ती स्त०
वसरी वृद्धिनाभीषांतु पुनर्हरेत् ॥ चक्रवृद्धिः कालकालिका वा - रि का काविका ॥ ३
चया ॥ वृद्धे वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका ॥ इच्छाकृता कारिका स्यात्तु का
यिका कायक मति ॥ हीनजातिं परिहृतीत्यामृता र्थं कर्मकारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु प
रिहृतीताः शनैर्दाव्यो मव्यो दया ॥ मनुः ॥ वानस्य स्य फलं मूलं दार्वग्यं च तेष्वेव च ॥
तृणां च गोभ्यो ग्रासार्थं मस्तेयं मनु रब्रवीत् ॥ यत्तु भारते लिखितस्याष्टद्वय फलं
गृह्णतो हस्तकर्त्तनं तत्प्रकारांतरेण निवर्हि सति तथान कार्यमित्वे तदर्थमिय रामः
वधेयं ॥ अंगिराः ॥ व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुंबे प्रच्युतस्य च ॥ अधानं वा प्रवृत्त ४४
स्यामिष्टा च र्यविधीयते देवतः ॥ याजनं योनि संबंधं स्वाध्यायं स्या ह्यभोजनं हस्त
त्वासद्यः पतयेव पतितेन न संशयः ॥ उशना ॥ पतिताद्यनमादने भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो

यदि ॥ कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिष्ठ च संसमाचरेदिति ॥ शतियोगक्षेमविधिः ॥ अथ चतुर्थभा
हृत्यं ॥ ॥ दृष्टः ॥ चतुर्थे तु तथाभागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥ तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं
या कृत्ति मेजले ॥ नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥ स्नानं समाचरेन्निर्युगं तत्प्रसव
दोषु च ॥ तत्र पूतिर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदं ॥ न वृक्षे वा वारिमग्रानो यादसामि
व तत्समं ॥ योगी ॥ ब्राह्मणैः स्नानं मायातैः सहा च तिदेवताः ॥ पितरश्चापि गच्छंति वा
पुमन्ता जलार्थिनः ॥ गत्वोदकां तं विविक्तं स्थापयेत्तान् नृपविष्टतौ ॥ तान् नृदादि संभारा
न ॥ त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षुराः ॥ मृदे कया शिरः पूज्यं दाभ्यां तामेरथो
परि ॥ अथ प्रति सृष्टिः कायः षड्भिः पादौ तथैव च ॥ प्रक्षाल्य सर्वकायं च द्विराचम्य य
थाविधिः ॥ मंत्रं न्यस्तौ ॥ पर्वीतं यन्नोद्धरत्तत्कदाचनेति स्मृते ॥ कुटस्थामेवोपवीतं द्वा
उनीयमित्युक्तं ॥ तत्र विशेषो वृहं दान्ति कौत्तेत्रा मैत्रा ॥ कठाः कारवाये च वाजसने
पिनः ॥ कंठां दुत्तार्य सत्तु कुर्वीर नृक्षत्रं नंदिजा ॥ वड्क्याः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुः

वि० प०

४५

षाअपि। कंठादुत्तायसं वं तु पुनः संस्कारमाप्नुयात्॥ तथा॥ तृष्णीमेवावगाहेत यदि स्याद्
शुचिर्नरः॥ आचम्य विधिवत् पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत्॥ यमः॥ सपवित्रं केरं कृत्वा भा
चम्य प्राउरवः स्थितः प्राणाया मत्र यंकु यत्त्रिकालज्ञानमतः परमिति॥ गंगाव्यतिस्ति
स्थले विशेषो वामनपुराणे॥ नीयं तु कल्पयेद्दिद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवित्॥ नमो नाराय
णायेति मूलमंत्र उदाहृतः॥ चतुर्हस्तममासां तु चतुरस्रं समंततः प्रकल्प्यावाहयेद्
गामेभिर्मंत्रैर्विचक्ष्णता॥ विष्णो पादप्रसृतासि वैष्णवी विष्णुदेवते॥ त्राहिनस्त्वेन
सस्तस्मादा न्नरतांति तिका तृतिस्त्रं कोट्यो द्वं कोटिश्च तीर्था नां वायुरब्रवीत्॥ दिवि भू
व्यंतरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि॥ नंदिनी येव तेनामदेवेषु नलिनीति च॥ दक्षा दृष्ट्या
च बीरुगा विष्णुकाया शिवाऽमृता॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी॥ एता
नि पुराणनामानि स्नानकाले मकी॥ त्रयेत्॥ इति॥ प्रकारं तरमपि॥ नंदिनी नलीनी
सीता मालती च महापद्मा विष्णुपादाब्जसंभृता गंगा त्रिपद्मगामिनी॥ भागीरथी॥

स्त०

३

रामः

४५

भोगवती जाह्नवी चिद्रेण श्ररी॥ द्वादशैतानीनामानि यत्र यत्र जलाश्रये॥ स्नानोपतः
पठेन्नियंतत्र तत्र च साम्यमिति॥ गंगा यंति तीर्थंति रं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कोदे॥ ग
गानदी समासाद्य नान्यां स्नाने नंदी स्मरेत्॥ पदिसमरे तदा सद्यस्तस्य पुराणं विनश्य
ति॥ स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी तैः॥ विना विष्णुपदीं कान्यस्य मर्थमय
शोधनो॥ इति॥ ॥ अथ मध्याह्नस्नानविधिराश्वलायन गृह्यपरिशिष्टे॥ अथ म
ध्यंदिने तीर्थमस्य धौतयादपाणि मुखे॥ द्विराचम्या यत प्राताः शुचौ देवैरवनित्रेण
भूमिं पाय अस्त्रेण रवात्त्रोपरि मृदं चतुरंगुलमुद्धाम्याधस्तो न्मृदं रवनित्रा गाय
त्रादी यगर्तमुद्धासितया परिधूर्य मृदयुपात्तां शुचौ तीरे निधाया गायत्र्या प्रोक्ष्य
हस्ताद्यंगमनुलिप्या स्वास्तु स्य द्वा लोयत्वादि संनिरीक्ष्य तंध्याय स्नायादेतन्म
ले स्नानं प्रादुरप्यतीरे द्विराचम्य तृतीयमस्त्रेण दा यस्य ज्येष्ठा रोगो कृत्वा व्याहृति
मिस्त्रे वा विमज्ज्य दक्षिणं भागमस्त्रेण दशमुदिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्वात्

वि० प०
४६

तीर्थं गायत्र्या मिमंत्रितमादित्याय दृशयित्वा तेन मूर्द्ध्ना आवादा द्वायत्र्या प्रववेन वा स
वांगिमनुविष्य सुमित्र्या न आयत्रं पथयः संत्विति सेह दतुमिरात्मानं ममिषिच्य द
मित्र्यास्तसै संतु योस्मान् देष्टुं यंच वयं द्विष्य इति मृदमभिः शालयेदथ वरुणा प्रा
थनादिना तपसां तेनोक्तेन विधिना स्नायान्तात्र प्राग्ब्रह्म यज्ञतपसा द्वास्त्रिभिः
उयेद पुत्रादयो ह्यंते तपसा इत्येव स्नानविधिस्तदेतदस्येव वेदमिदं वक्तुं यादौ मा
दिषु न च गृहे मृदा स्नायन्ति श्रीनो ह्योदके न गृहे स्नायन्मंत्रविधिं व्रजयेद्वा हि वा
शुचौ देशे सर्वपापशून्यादिति॥ अत्र न प्रातर्मृत्तिका स्नानं मध्याह्ने च गोमये
रिति निषेधा होमयस्नानं नोक्तं तदाश्च लायनविषयं॥ कात्यायनानामध्याह्ने
पितृस्त्रे गोमयस्नानमुक्तं॥ तेषां प्रातः स्नानं संक्षेपेण भवति॥ अनुदिहोमिवा
त्॥ तथा च छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः॥ अल्पस्या होमकालस्य बहुस्या स्नानक
र्मणाः प्रातर्न तनुया स्नानं होमलोपो विगर्हितः॥ प्रातः संक्षेपतः स्नानं न स्यादिति

स्त०
३

रामः
४६

ध्याकेतुसविस्तरमिति॥ अतश्च अथातो नित्यस्नानं न च्यादावित्याद्ये परस्नानविधिरित्यं
तकंडिकोक्तसर्वांगोपबृंहितं स्नानमध्याह्ने रावतेषां भवति॥ यथा ह्यनित्यं प्रातः
नित्यं स्नायद्नातुर इति कात्यायनवचनं तु प्रधानं तस्नानं परं अनाहिताग्नि
परं वेति ज्ञेयं॥ प्रातर्न तनुया स्नानमिति तदुक्तेरेव॥ कात्यायनमर्षणमंत्रमाह या
ज्ञवल्क्यः॥ जंबुकानामगायत्री वेदेवाजस्य नेयवे॥ अंतर्जले सकृज्जलं स्वावृतं
हृत्पां व्यपोहति॥ इदमापश्ममंत्रमुत्कालेनो विमृचति॥ तद्विष्मो रिति मंत्रेण
मज्जेदप्सु पुनः गायत्री वेदं श्रीवेदा प्राजापत्यधिकौ स्मृताः॥ अग्नौ संक्षेप
स्नानविधिं मरुयो गीयाज्ञवल्क्यः॥ राघविस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुक्तमे॥
असामर्थ्यान्निवृत्त्या चैतत्रायं विधिरुच्यते॥ स्नानमंतर्जले चैव मार्जनाचमने
तथा॥ जलाग्निमंत्रां चैव तीर्थस्य परिकल्प्यते॥ अथ मर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन
नित्यं॥ स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मनिरिति॥ अत्र विशेषमाह सरावा॥

वि० प०
४७

मृदास्मानंतकुर्वीतरात्रौ संध्या गृहेषु च॥ नैमित्तिके तथा स्नाने तथा भोमावकारयोः
॥ तथा॥ भानौ भोमे च यो दृष्ट्या नंदान्दे गु व्यासु च॥ मृदास्मानंतं पिंड दानं कुर्यात्तिलत
प्यं॥ पिंड दानं मंत्रका म्या॥ नित्यं तु क्षया रु आद्यादि भवत्येव॥ आदित्ये ह निजन्म
क्षे तया जन्म तिथा वधि॥ शोभन स्यादि ने चैवे न कुर्यात्ती लते प्यं॥ शोभन दिनेषु
आहु मपि न कार्यी॥ ये वा भद्रं व्रथंति स्वधामि रिति श्रुते रिति पारिजाते॥ स्नानां
गत पक्षादि पूर्व वेतु॥ मध्याह्न संध्या वंदने विशेषः पूर्व मे वोक्तः॥ ॥ अथ मध्याह्न
रु संध्या तपसा प्रयोगः॥ स्वा वित्र्याः कश्यपश्चिष्टु मध्याह्न संध्या तप्यं वि रामः
नियोगः॥ ॐ भुवः पुरुषं तप्यं यामि॥ ॐ यजुर्वेदः ॐ मउलं॥ ॐ रुद्र रुचिं॥ ॐ अ
तरास्मानं॥ ॐ सावित्री ॐ वेद मातरं॥ ॐ सां हतिं॥ ॐ संध्यां॥ ॐ युवती॥ ॐ रोद्रीं॥
ॐ उपसां॥ ॐ निमज्जं॥ ॐ सर्वाय सिद्धि करी॥ ॐ सर्व मंत्राधिपति॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
पुरुषं॥ तत उपस्थानादि सर्वं समाप्य॥ मध्याह्न संध्यां गत्वे न गायत्र्या जपितेन च॥

यथासंख्ये न जप्ते न रुद्रो मे प्रीयतामिति वसिष्ठे॥ त्वमंत्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि प्रदर्शय
त्त यज्ञं कुर्यात्॥ ॥ तत्र श्रुतिः॥ गत पथी॥ अथ ब्रह्म यज्ञः स्वाध्यायों वै ब्रह्म यज्ञ इ
त्यादि॥ योगी॥ प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्ये च॥ दमे धुदमपातोः स्यात्प्रा
३० मुखास्तु हंतां जलिः॥ स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्म यज्ञाय मारमेतु॥ अथ कर्मदि
पवित्रादि प्राप्तावपि दमपातोरिति पुनर्वचनं पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्त दमपाप्य
यों॥ ब्रह्म यज्ञे च ये दमस्ते पां त्यागो विधीयते इति तेषां त्यागश्च यते॥ तनु
पवित्रादेः॥ योगी॥ आदावारम्यावदंतु स्नात्वा पयुपरिक्रमात्॥ मैयदधीतेऽव्य
हं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृत इति॥ ॥ अस्याय मर्चः॥ स्नात्वा रुषादिकं
स्मृत्या ॐ कारव्याहृति गायत्री पूर्वकं मंत्रं॥ ब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणावांत यथा
शक्ति पठित्वा प्रतिदिन मेव मेवोपयुपयध्ययनेन समाप्या न्य वेद मारम्येव मेव
समापयेदिति॥ रुषिं द्वादो देवतानि विनियोगं तथैव च॥ अविदित्या जपे द्युस्तु

महानर्थमिवाप्नुयात् ॥ अथाश्रयः । ब्रह्मयज्ञव्यस्यं च गृह्योक्तविधानतः ॥ स्याध्यायः ॥ स्तो०
प्रणवाद्यतं कुर्वन् वैदिकः सदा ॥ तदन्ते तपयेदहं देवतर्पितं स्तथा ॥ शौनकोऽत्र विज्ञे
षमह ॥ ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वा प्रागुदीच्यामथापि वा ॥ निष्क्रम्य तत्र नादेयेन रागस्थे
पिवांभेसि ॥ स्नात्वा यज्ञोपवीती च भूत्या च म्योदकं तथा ॥ पवित्रैर्लक्ष्मणैर्युक्तेष्वुक्त्याऽदि
ने सुतारके ॥ तयोरेकैकमेकैकं पारिनाधारयेत् पृथक् ॥ एवं पवित्रं तौ द्वौ पारि
कृत्या द्वौ रथ ॥ सव्यस्य पातो - रं गुष्टप्रदेशिन्योस्तु मेध्यतः दिक्षिणस्यां मुलीन्य
स्य च तस्यो गुष्टवजिताः ॥ तथा सव्यकरां गुष्टं दक्षिणां गुष्टं वेष्टितं कुर्वीत चेवं संबद्धौ
पारिदक्षिणानुनि ॥ निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलं मंत्रं ॥ संमीलितायुग्मे
वानिरुध्य मनसो गतिं ॥ योगाधिरूढमात्मानं कृत्या न न्यमनास्ततः ॥ यावं तं मंत्रम
ध्येतुं शक्यं स्वध्यायमात्मनः ॥ तावं तमनुवाकं वास्तुतः च गमिष्यापि वा ॥ संकल्प्य म
नसा पूर्वमिदमप्येव रथ ॥ समस्ता व्याहृतीः पूर्वजपत्परावपूर्वकं ॥ सावित्री च

जपेत्पद्यः पूर्वमर्द्धं च शस्ततः ॥ पश्चात्समस्तामित्यं वं जपित्वा त्रिः समाहितः ॥ ततो यावत्
पतिज्ञातमध्यायं सक्तमेव वा ॥ रुचं वा क्यं ततो वश्यं मधीयीत स्वशक्तितः ॥ पश्चादेत
मस्याद्यां करोमीत्यंतसंयुतां ॥ रुचं जपित्वा पश्चादोमित्येवं समुदीयेत ॥ यद्वा दति
स्थिभ्यः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणेति ॥ माध्याह्निं कालपूर्वमेव तर्पणं चाग्रवेदिना ॥ अन्ये
पां स्वस्वगृह्योक्ते पश्चाद्वा पूर्वमेव वेति स्मृत्यंतरं ॥ जप्यानां ह्यश्रयः ॥ रुचो यज्ञ
विशामान्यथवातिगिरसो ब्राह्मणानि कृत्यानां शंसीसिति हासपुराणानिति ॥ रु
धाने ॥ अनिमोले जपे शक्तं पापघ्नं श्रीकरं परं ॥ पारायणं कर्तुं तस्मै तस्य वेदानां
वैसहस्यं सशरिति ॥ यमः अकारव्याहृतीस्त्रिंशो यत्रीत्रिपदां तथा ॥ मन्त्रेणैव मनुस्म
त्यवेदादिकमुपक्रमेत् ॥ स्वरवर्णालियोपेतं मात्रास्थानक्रियान्वितं ॥ देवमेवं पठेद्य
स्तु स्वाध्यायकमश्रुतो मनुः ॥ वेदोपकरणं चैव स्वाध्याये चैव नैराके ॥ नानुरोधो
स्त्यनध्याये होमं त्रेषु चैव हि ॥ तथा ब्रह्मयज्ञपुरुषसक्तं स्वफलं लिखयत्तः ॥ मा

वि० प०
४८

मास्ये॥ ब्रह्मयज्ञे जपे सक्तं पौरुषं चिंतयं नृहरिं॥ सर्वान्जपते वेदान् सा गोपान् दि
जोते मरुति॥ राव मुक्तविधिना ब्रह्म यज्ञं ह्येवा रच्य शार्वोक्त मार्गं ता देवैः कृपितं स्त०
स्मयन्तं ह्येवा रच्य शार्वोक्त पितृ तर्पणं कुर्यात्॥ अथ तर्पणं धर्मोच्यते॥ स्म
ये धर्मो र॥ ॥ स्थले शा द्यां तेरे पात्रे रो मकृषे न कुत्रचित्॥ असंस्कृत प्रमीतानां स्थ
स्थले दद्यात् जलं जलिं॥ दालभ्यः॥ ब्रह्म यज्ञे जपे होमो देवैः कृपितं कर्म च॥ अनो क
ये कृतं सर्वं न भवे सिद्धि कारक मिति॥ तेन तर्पणं प्रयोगे ऋकारः प्रयोक्तव्यः॥ हा
रीतः॥ आर्द्र वा स जले कुर्यात् तर्पणं च मनं जपं॥ शुक्ल वा साः स्थले कुर्यादिति वेद
विदो विदुः॥ तर्पणं जलं प्रक्षेपस्तु जले स्थले वा कार्यः॥ यत्तु काष्ठा जिनिका ह्येवा रामः
नां च पितॄणां च जले दद्यात् जलं जलि मिति तदमु चि स्थल विषयं॥ तथा च वि
ष्णुः॥ यत्र शुचि स्थलं च स्या दुदके देवताः॥ पितॄन्॥ तर्पयेत्तु यथा काम मप्नु
सर्वं प्रतिष्ठितं॥ सव्येनेत्यर्थः॥ एकैक मं जलिं देवा दौ तु सप्तनका दयः॥ अहंतिपि

तरस्त्री स्त्री स्त्रिय एवैक मं जली मिति॥ व्यासः॥ यत्तु॥ अन्वारब्धे न सव्येन पाणिना द
क्षणे न तु॥ रतियोगिवचनं॥ तथा॥ उभाम्या मर्षि याणिभ्या मुदकं यः प्रयच्छति॥
सम्यो नरकं याति कालसूत्र मवाकृ शिरा इति व्याघ्र पाद चर्चनं च तद्वाङ्मादिविषय
मिति मदन पारिजाते॥ युक्तमेतत्॥ आर्द्धे विवाह काले च पाणि नैके न दीयते॥ तर्प
णे न भये नैव विधि रेष पुरातन रतिकार्ष्णी जित्युक्तैः॥ यद्वा येषां शारवा यां वित्रिष्ट्ये
क हस्ते न तर्पण मुक्तं तद्विषय मिति ज्ञेयं॥ मास्ये॥ उभयो रुस्तपोः॥ ह्येवा सलिलैः
पूर्णं यं जलिं देवा नां च पितॄणां च शुचि स्तर्पणं मार्गं चेतुः॥ प्रागग्रे स्तर्पयेद्देतानेव
पितॄन्॥ दिगुणी कृत्य तर्पयेत्प्रयत्नः॥ प्राचीना वीर्या दितु क्षण मुक्तं भार दानेन॥ उष्टि ते
वाम बाहेतु पक्षिण स्तर्पणं माश्रितं॥ प्राचीना वीर्या दितु क्षण मुक्तं भार दानेन॥ उष्टि ते
कंठा वलं विलं चैव ब्रह्म सूत्रं यदा भवेत्॥ तन्निवी तमिति रम्या तं शस्तं कर्मणि॥ मानु
षे॥ पथाप्य स्थान स्थितं सव्यं देवैः कर्मणि रा स्यते॥ देव विदिव्य पितृ तर्पणं जीवपि

वि० प०
५०

तृकस्यापि भवति। जीवपितृकोप्येतानन्याश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः॥ न जीववत्पितृ
कः कुर्यादिति निषेधस्तु स्यात्पितृ तर्पणविषयः॥ तस्याप्यस्य प्रकारमाह भृगुः॥ अप स्त०
सर्वं हि जाग्रदं विप्रैः सर्वत्र कीर्तितं॥ आप्रकोष्टात्प्रकृत्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतेर
ति॥ आप्रकोष्टात्प्रकोष्टपर्यंतं॥ न जीववत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृद्भैक्षं तर्पणमिति
हृष्टातिलनिषेधात्॥ तत्तर्पणं शुक्लतिलं वा ग्राह्यं॥ अतिलमेव तत्तर्पणमिति
केचित्॥ पराशरः॥ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यांश्चैव तैस्तिलैः॥ पितृभ्यस्तर्पये
त्तृहृद्भैक्षं तर्पणं सर्वदा हि जः॥ कौमेतु॥ देवान्ब्रह्मरुषींश्चेव तर्पयेदक्षतोदकैः॥
पितृभ्यस्तिलैश्च संतर्पयेदिति धर्मविदो विदुरिति॥ तथा च देवर्षितर्पणं यं वै वास्तु रामः
कृतिलैर्वैति विकृत्यः॥ बाहुपूतं तिलैः कृत्वा जलस्थं तर्पयेत्पितृभ्यः॥ स्थलस्थ
न न कर्त्तव्यं पितृणां प्रीतिमिच्छतेति पराशरः॥ यत्तु। सेमसंस्थेस्तिलैर्नैव तर्प्य
न्नातिमान्पितृनिति तत्तु स्थलस्थं तर्पणविषयं॥ योगी॥ आवाह्यपूर्वमत्रैरास्ती

यंचक्रशांस्तुमान्॥ प्रागग्रेषु स्तुरात्सस्यादक्षिराग्रेषु वै पितृभ्यः॥ आवाहनमंत्राः
विष्णो देवास्य आगतेति आवाह्यं देवर्षिपितृलिंगकाग्राह्याः॥ कुशास्तरत्नामपि स्थ
लतर्पणविषयत्वात्॥ जलेऽस्य भवति॥ यमः॥ द्वाहसौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांज
लिः॥ गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्॥ प्रादेशमात्रमुद्धृत्य संलिलं प्राश्नु
रजः सुरान्॥ उदङ्मनुष्यास्तर्पयेत्तदपितृभ्यः क्षिरा तथा॥ सुरर्षिकर्म कुवर्णाः
सव्यजानुनिपातयेत्॥ पितृणां कर्म कुवर्णो वामजानुनिपातयेत्॥ पाणिनैक
गुणं प्रोक्तं धर्मैः शतगुणं भवेत्॥ तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यक्षया पोषकं त्र्यते॥ दक्षः
॥ कुशाग्रेस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यांश्च कुशमध्यतः॥ पितृमथ समलाग्रेस्तर्पणं तु य
थाक्रमं॥ खड्गमौक्तिकहस्तन कर्त्तव्यं पितृतर्पणं॥ मणिकां च दत्तं वै निशुन्यै
नकादायनेति शातातपवचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः॥ न तु
खड्गादिपात्रयस्तेरतः॥ अन्यथाऽहंति पितरस्त्रीस्त्रीति जैहंति विधायकवा

वि० प०
५९

वपवाधायते॥ अतः ते बोक्तं योगिना॥ अनामिकां धृतं हेमतर्जन्वां रौप्यमेव च॥ क
निष्टिका धृतं स्वर्णं तेन एतौ भवेन्नररति॥ यद्वा त्रिष्टाचोर रश्मयस्मिन् सुस्म
पात्रे धृतं तल्लिभं गोमयवतितद्राह्यमित्यवधेयं॥ तथा च द्वागुलेयः॥ त्र्युकोत्रं
करे लुचासीव संस्वर्णमेव वा॥ राजतं ताम्रजं वापितेन संतपयेत्पितृभूतं तथा॥
जलांते तिलदमादीन्यो नुष्टानीयथा च ते॥ नानुष्टानफलस्य तत्तुरवहितफलं॥
जलांते निषेधादन्यत्र तेऽरुहो न दोषः॥ देवातिथ्यर्चनं ह्येते गुरुभ्यादि च ते॥
सर्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तं च तू॥ तिलापवादया ह मराचिः॥ सप्तम्यारवी वा
रेचगृहे जन्मदिने स्यात्॥ भृशपुत्रकलत्रार्थी विक्रयति तल तर्पणं॥ अन्यत्रापि रामः
। पश्यो रुमयो राजन् सप्तम्या निशि संध्ययोः॥ विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलां च ५९
न्ये सुवर्जयेत्॥ तथा॥ सप्तम्यारविवा रेच जन्मदिवसे तथा॥ गृहे निषिद्धं
सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत्॥ बौधायनः॥ विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमं॥

वर्षमर्द्धतर्द्धचनेत्याहुतिस्तिलतर्पणं॥ रातस्य क्वचिदपवादमाह वसिष्ठः॥ उपरो
गेयिनुः प्राङ् अनावायां चैव संक्रमे॥ निषिद्धे पिहि सर्वत्र तिलेस्तर्पणमाचरेत्॥ काया
यनः॥ मद्यायुगादिभरणी तीर्थयेव विशेषतः॥ तिथिवारनिषेधेपि तिलेस्तर्पणमाचरेत्
॥ तथा॥ तीर्थे तिथि विशेषे च गयायां प्रेतपक्ष्णे॥ निषिद्धेपि दिनैक्यतिर्पणं तिलमिति
त्रिस्थलितैः॥ संग्रहे तु॥ कठाकारावाश्च जाया लाये च वाजसनेयिनः॥ सतिलं त
र्पणं कुर्यान्निषिद्धेषु दिनेषुपि॥ उद्धृक्॥ तोदकतर्पणं तु॥ नैत्रे वा यद्युद्धुसंनिधिं चेत्
तिला न संमिश्रयेज्जले॥ अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षते॥ अन्यथा
ऽनुद्धतोदकतर्पणं मात्रं न तर्पणं प्राद्वनकुर्याद्धारिधारया॥ कुर्याच्चिद्धारिधारमिस्त
सर्वं निष्फलं भवेत्॥ हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यं समुद्भवं॥ पितृणां तर्पणं पात्रं म
मयं तु परित्यजेत्॥ षड्भुजदंगुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितं॥ मध्यमं तु त्रिभागेन कनि
कनिष्ठद्वयदंगुलमिति शिवराहस्ये॥ तर्पणस्यावश्यकता माह कात्यायनः॥ द्वा

वि० प०
५२

यां यथेष्ट दूरदा तपार्त्तः पयः पियासुः सुधितो लुमन्त्रा ॥ वातो जनित्री जननी ववातुं
योषितुमांसं पुरुषश्च योवा ॥ तथा सर्वो लोभुता निस्था वराति च ॥ विप्रा दुःकमिच्छं स्त०
तिसर्वाभ्युदयकृद्दिसः ॥ पतिसंन्यासि जीवतृपितृकस्तु देवर्षिर्दिव्यपितृ तर्पणं कृ ३
त्वा स्वपितृ पित्रादिभ्यो पितृपयेत तदा ह लोकाश्चिः ॥ वृद्धौ तीर्थं च सन्यस्तता तेन प
तिते सति ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स यं सुतः ॥ अविभक्ते रपि न्नातृ मित्रं न
यजतर्पणं कार्यं ॥ भ्रातृणा यमविभक्तानामेकैधर्मं प्रवर्त्तते ॥ विभागे सति ध
र्मस्तु भवेत्तेषां दृष्ट्य कृष्ट्य कः ॥ होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ॥ अविभ ३
क्तेषु यस्य सृष्टे चैकेनापि हृतं हृतं ॥ दृष्ट्यगव्ये कपाका नां ब्रह्मयेजेद्दिजातिनां अग्नि ५२
होत्रं सुराच चि संध्या तर्पणमेव च ॥ याश्च लायनोक्तेः ॥ जपस्तस्तीर्थाया च का
यमेव दृष्ट्य कृष्ट्य गि अग्नि होत्रं त्रौ पासनं ॥ अग्नि होत्रस्य निषिद्धत्वात् ॥ त
र्पणक्रममाह वसिष्ठः ॥ देवानां तर्पणं पूर्वमृषीणां तदनंतं ॥ न तो दिव्यपितृ

णां च स्वकीयानां ततः परं ॥ व्यासः ॥ पूर्वापित्रादयस्तर्पस्ततो मात्रादयो पित्रा ॥ ततो
मातामहाश्चैव मातामहस्ततः परं ॥ हेमाद्रौ ॥ पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः
सुताः पितृष्वसामातुलाश्च तन्मिन्त्यश्च जामयं ॥ भार्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातरः
पुत्रपुत्रास्तथैव च ॥ दुहिताश्च श्वुरः ॥ श्वेवमावबुका गुरवस्तथा ॥ आचार्यः सुहृदः
शास्त्राध्यायश्च योषकः रुवामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बांधवाः ॥ आ
त्मनो बांधवाश्चैव ज्ञाता ज्ञाता यथाक्रमं ॥ तर्पणोच गयाश्चोद्धृतीये महालयैक
मश्ति ॥ संग्रहे तु ॥ तातां वा त्रितयं सपत्नजननी ॥ मातामहादित्रयसंस्त्रिंशतीतना
यादिता तजननी स्वभ्रातरः सस्त्रियः ॥ तातां वा सप्तमगिन्यपेत्य धवयुग्माया पिता
सहृदः शिष्याः स्याः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति अर्द्धं तितरस्त्री
स्त्रीस्त्रिय एवैकमं जलित्युक्तं ॥ तत्र विशेषमाह शालंकायनः ॥ मातृमुख्यास्तु या
स्ति स्रता सां दद्यात्तदा जलं नू ॥ त्रीस्त्रीश्चैव तथा न्यासां दद्यादेकैकमं जलितं ॥ स

वि० ५०
५३

पत्न्याचाचार्यपत्नीनां दो दो पद्या ज्ञातां जली। स्वपतिमाता॥ आचार्यः प्रसिद्धः प
त्नीमात्मनः स्वयमातरि जीवत्यां स्वपत्नी जननी मृता॥ तर्पयेत्केवलमेकां पुत्रि
णी वाप्यपुत्रिणी तथा॥ सपिंडी करणा दूधं पित्रोरेव हिया वतां॥ पितृव्यभाते मा
तृणा मेका दिष्टं न पावता मिति हेमाद्रौ॥ जातृकरोया ते रपं विज्ञेयः॥ माता मरुतर्प
णानंतरं मातृवस्य तर्पणं कार्यमिति केचित्॥ तन्ना॥ अंतरमाता मरुतृकृत्या मातृ
णां या प्रयच्छति समूढानरकं यातिया वदाभेत संसृजमिति हेमाद्रौ निषेधात्॥
नचेतदं न्यविषयं पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्तितो मातृभ्य एव च॥ ततो माता मरुतां च
मरुतचतुर्षां रतिहारी तोक्ते॥ तर्पणोऽत्युपलक्षणा सिंरुदानादावप्येवमेव ज्ञे
यं॥ प्रयोगक्रममाह यमः॥ संबंधं मनु प्रथमं ब्रूयान्नाम गोत्रमतः परं॥ आडेपुत
र्पणोच्चेव विधिरेव सनातनः॥ वसिष्ठः॥ संबंधमुत्तुकीर्यैव नाम गोत्रमनंतरा॥ व
स्थादिरूपं संकीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत्॥ योगीतु॥ तृप्यत्विति समुच्चार्य तृप्यता

स्त०
३

रामः
५४

मित्यादिथापि वा॥ विधिज्ञः प्रक्षिपेन्नोयं देवादीनामशेषतः॥ अमुं तर्पयामीति वा प्र
योगः॥ नामांते तर्पयामीति स्यादावोमिति च बुवंतिका सायनोक्तेः॥ तथा च यथा
सूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या॥ यमतर्पणं तु कौम्यं दिनविशेष एव॥ तथा हृदय
नुः॥ यांकां चिस्परितं प्राप्य हृदयपक्षे च तुर्द्धरी॥ यमुनां तु विशेषणानि यतो नियते
द्रियः॥ यमायधर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च॥ वैवस्वताय कालाय नीलाय पर
मेष्ठिने वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय चैनमः॥ इत्येतैर्नामैस्तु प्रणवादिनामो
तकैः॥ तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते इति॥ स्कांदे तु॥ हृदयपक्षे त्रयोदश्या
मंगारकदिनं यदि॥ तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयन्मना ममिरित्युक्ते॥ यमतर्पणं वा
जसनेयिनां नित्यं तु कौम्यं॥ तत्सूत्रेनित्यं च न विधानादिति केचित्॥ सर्वतर्पणं
ते ब्रह्मैव ते विषेणोक्तं॥ यत्र चोचनं संस्थानां शुतुद्रिमापहतस्मना॥ तेषां
हि रत्नमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं॥ संग्रहे तु॥ आब्रह्मस्तं वपय्यते देवविधि

वि० ५० तमानवाः॥ तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमाता महाल्लेदयः॥ अतीतकुलको नां सप्तदीप
 ५४ निवासिनां॥ भाद्रपदभुवनं लेकादिदमस्तुति लोदकं॥ रावमुक्तविधिना संतर्प्य वि
 स्तं च तु गुरीं ह्यस्य स्थले पश्येनैव निपीडयेत्॥ तदा रूपराशरः॥ रावं हितव्यं गो
 ह्यं स वै विधिं विधिं विधिं॥ निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदुर्भस्य मन्त्रितं॥ ने पूर्वतर्प
 णां दस्त्रं नचां मसिन पादयोः॥ शिलास्वेधोदनां नैव दिगुरां त्रिगुरां नवा॥ रातेषु
 पीडयेत्स्त्रं स ह्यसी कुरुते क्रियां॥ यत्तु॥ द्वादश्यां पंचदश्यां च संक्रमे आध्वास
 रे॥ वस्त्रं निष्पीयेत्तैव न च क्षारेण येदिति तत्तु स मंत्रं निष्पीडयेत्तु निषेधपरं॥ मंत्रस्तु
 ॥ ये केचा स्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः॥ ते गृहं तु मया दत्तवस्त्रं निष्पी रामः
 उ नोदकं इति॥ अथा आद्यां गतर्पण विज्ञेयः॥ प्रयोगापरिज्ञाते॥ दर्शेति लोदकं ५४
 पूर्वपश्चाद्वा नमहाल्लेये॥ मातापित्रोः क्षये पूर्वतर्पणात्परे हनि॥ वर्गे केस्य
 क्षयो येषामन्येषां तु विवर्जयेत्॥ बृद्धाता तपः॥ पूर्वति लोदकं दद्यात्सामा

दसमाचरेत्॥ प्रत्येकं वेदमवेत्तुर्वपरे हनिति लोदकं॥ हारी तोषिष्टया हंप्रकृत्या
 हा॥ ततः परे हि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः॥ तद्ये वै स्तिलदुर्भसि सुप्रतः स्नात्वा सुधा
 सेमं॥ गार्ग्यः॥ परेषुः आद्धं नमस्यो यो न तर्पयते पितृन्॥ अतः पितरस्तस्य शा
 पं दद्यात् जंतिने॥ स्नात्वा तीरं समासाद्य उपविश्य कुशासनं॥ संतर्पयेत्तिलदु
 र्भसि स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत्॥ इदं आद्धं देवताभूतपितृ विषयं॥ तेन नित्यं तर्पणं वद्धा
 देवस्य आद्धं दिने यथा कालं भवेत्येव॥ अतएव निषिद्धं दिदिने कुर्याद्विषया हितिलत
 र्पणमिति वचनं पुन्यं तेन नित्यं तर्पणं विषयेत्येव॥ अन्यथा क्षयं हितव्यं तामेव ना
 स्तीति कुत्र प्रतिप्रसक्त्यादिसुक्ते प्रयोगरत्ने नारायणमष्टौ॥ महालय आद्धं
 देवार्चिपितृ तर्पणं ह्येत्या आद्धं कुर्यात् आद्धं नंतरं तु आद्धं देवताभूतपितृ नद
 मेव तर्पयेत्तु यारुतु नित्यं तर्पणं पूर्वमेव कार्यं॥ आद्यां गततर्पणं विधिः
 दिने संध्यावंदनात् पूर्वमेव कार्यं शिष्टाचारान्॥ तथा पश्य आद्धं तु निर्वर्त्य ते

विं० ५०
५५

तस्यादिनेदिने। स ह्यन्महा लयेदद्यात्तरेहनिति लोदकं॥ जीवमानपितायस्य म
यद्विविधयति॥ मातुः आद्यसुतः कुर्यान्निकुर्याद्वा दत्तव्यतामिति संग्रहे॥ आद्य
पतां आङ्गगतव्यतामिति यथ॥ वृद्धिश्चाद्वा दोनुमास्येव॥ वृद्धिश्चाद्वा सपिं डेच
तश्चादेतव्येव च॥ समानुमासिकश्चादेन कुर्यात्तिलु तव्यतामिति गणिते॥ तीर्थ
प्राप्तौ तु स्वशास्त्रे वा त्तव्यतां ह्युक्त्या देवा यद्वा स्तथा न॥ गादित्यादिपुरातोक्त
मंत्रे देवान् स तव्यस्य नक्तः स नन्दनम्येति कृषीन् स तव्यमिति घातास्तथासौ
म्यरतिपितृ तव्यतां च कुर्यादिति त्रिस्थलीस्येतौ उक्तं॥ तव्यताफलमाहात्रं रवः रामः
रावयः सर्वभूतानि तव्ययेदच हं हि जः॥ स गम्य रमं स्थानं तेजोरूपं निरामय ५५
मिति॥ अकारतो निषेक्ता कृत्या यनेन॥ अतश्चित्ते देहात् रूधिरं पिबन्तीति त
व्यतां नांतरं जले देवता च न मोहयोगि या जवत्क्याः॥ निष्पीड्यस्मानवस्त्रं तु
आचम्य विधिवत् ततः देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनां मम मयः॥ ब्राह्मवेदम

वरौ द्वे सुसावित्रौ मैत्रवारुतौ॥ तद्विंशैरेव मंत्रैस्तु अर्चयेत्सु समाहितः॥ अपच ग्नौ ह
ये सूर्ये स्थिते प्रतिमासु च॥ पश्येत्तेषु हरेः सम्यगन्व नं मुनिभिः स्मृतमिति॥ तद्विं
शमंत्रा ब्रह्मजज्ञानमित्यादयः॥ अत्राव स्परे नव ग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति॥ ततः सूर्याया
द्यं दद्यात्॥ तदुक्तं नृसिंहे पुराणे ततोर्ध्वं भानवे दद्यात्तिलपुष्पा द्य तान्वितं॥ उक्त्या
व्यमूर्द्धपय्यंति गायत्री मंत्रमुच्चरन्ति॥ योगी॥ ततो वलोकयेत्तत्तं हंसः शुचिषदि
चा॥ स्वयं भूरित्युपस्थाप्य सूर्यस्येति प्रदक्षिणां॥ आवृत्य च नमस्कुर्यादिशोदिदेवता
अपिति॥ प्रयोगस्तु अत्राच्येदिशे नमः इन्द्राय नम इत्यादि रूपो ज्ञेयः॥ रावमुक्ता विधिना
स्नादि कृत्वा कलशमुत्तमोदके नादूर्य पात्ररुस्तो गृहं ब्रह्मजेतु॥ तदुक्तं मास्ये॥ जलदेवं
नमस्कृत्या ततो गच्छेद्गृहं बुधः॥ पौरुषेण तु सक्तेन ततो विष्णुसमर्चयेदिति॥ इति श्री म
नंतमद्विरचिते विधानपारिजाते मध्याह्नस्नानादिविधिः॥ अथ गृहदेवतार्चनविधिः॥
तत्राविधाय देवतायज्ञं प्रातर्होमादनंतरं॥ पूर्वाह्णरावकुर्वीत देवतानां च पूजनमि

वि० प० तिमरीचि वचनात् पूवर्हिो देवता च न स्य मुख्यकालः ॥ पौरुषेण तु सक्तेन ततो विष्णुस
 मचमेतु ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्याद्विलोकनं तथैव चेति कर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौरी ॥ स्त०
 नारदीये तु ॥ प्रातर्मध्याह्ने सायं विष्णु पूजां समाचरेत् ॥ यथा संध्या स्मृतौ नित्या देवस्य ३
 जातया वृत्ते ॥ अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः संध्या के शान्ते ॥ मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पा
 जलिमपि क्षिपेदिति ॥ पूज्य देवतां प्रति गमेदिति ॥ ब्रह्मणां विष्णु मीशानां सूर्यमग्निं
 गणाधिपं ॥ दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वानियमचयेत् ॥ पादौ पिआदिसंगणाना
 यं चैव वीरुद्रं यथाक्रमत् ॥ नरायणं विष्णुं हस्तं मते च कुलदेवताः ॥ कौमो ॥ न वि
 हन्वा राधना दन्यतु विद्यते कर्मवेदिकं ॥ तस्मादनादि मध्याह्ने विष्णुमाराधयेन्नरः रामः
 ॥ तस्मिन् नाराधिते देवस्य सर्वमाराधितं भवेदिति ॥ पंचायतनस्थाय नक्रममुक्तं आ ५६
 चारदीपे ॥ शंभौ मध्यगते हरौ नरहरभूदेव्यो हरौ शंकरेभ्यो नागसुतारवौ हरग
 णेशांजां बिक्रां स्थापितान् ॥ देव्यां विष्णु हरैकदंतं रवयोत्तं बोधैरेजे श्वरे नाथाः शंकर

रभागतो निष्पुमदा व्यस्ता स्तुते हानिदाः ॥ प्रधानस्य ॥ शंकरभागतः ॥ इतः सूर्यः ॥ अथायात्रा
 क्तिः ॥ ईशान्यादि क्रमेणोत्तरार्धः ॥ शेषं प्रसिद्धं ॥ न्यासमाह योगी ॥ अंगुष्ठे चैव गोविंदं त
 र्जण्यां च महीधरं ॥ मध्यमायां हृषीकेशं मानामि कर्मात्रिविक्रमं ॥ कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णु
 करमध्ये च माधवं ॥ हस्तन्यासो मयाख्यातो द्विजातां पावनः परः ॥ अग्नौ हतं च दत्तं
 चैव देवता च न मे वचः ॥ हस्तन्यासप्रसादेन सर्वं भवति चाक्षयं ॥ शारदा तिलके ॥ भूत
 शुद्धितथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकस्ततः ॥ संध्यादौ तु स हृत्या न कर्त्तव्याः पुनः पुनरि
 त्युक्तं ॥ अथांगन्यासः ॥ करयोः पादयोर्जान्योः कट्योर्नाभौ हृदि क्रमात् ॥ कंठबा
 दौ मुखनेत्रे मूर्ध्नि वा मादितो न्यसेत् ॥ अयं प्रत्यक्षं पुस्तकन्यासः ॥ वडंगन्यासश्च
 केअभ्याः षडुच उत्तरे ॥ यथास्मृति तथा देवेन्यासं चैव परिकल्पयेत् ॥ ३० करपूर्वके
 मंत्रैः षोडशभिर्विष्टकृष्टकृ ॥ न्यासेन तु भवेत्सोपि स्वयमेव जनोदने ॥ आवाह
 नाय नपाद्य मर्त्यमाचमनीयकं ॥ वस्त्रोपवीतेन गंधमाल्यादिभिः क्रमात् ॥ अथ दीपं

वि० ५०
५७

न नैवेद्यं न मस्कारं प्रदक्षिणं ॥ षोडशोद्घासनं देवनाय तोविधिः ॥ स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्या
दाय मनीय ॥ अर्घ्ये स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतो पहारयोः ॥ इति ॥ आगमदीक्षावतस्तुतदागमो
क्तप्रकारेणान्यासान् कृत्वा वैदिकतां त्रिकमिष्टमार्गेण पूजाकाया ॥ तदुक्ते मे केशास्कंधे
वैदिकतां कं मिष्टं त्रिविधं तत्र मिष्टं ॥ उत्तमं सव्यं पूजां विष्णुमक्तस्य माधवेति ॥ अत्रो
पयुक्ते लिरयते ॥ प्रष्टाव्य पादावाचम्य देवताय तनं विज्ञेत् ॥ समासी नस्तु संकल्प्य पा
त्रासादनमाचरेत् ॥ आराधकः स्वस्य पुरः शंखस्थः पनमाचरेत् ॥ यशं खं भुवि संस्था
प्य पूजयेत्पुरुषोत्तमं ॥ तस्य पूजां न गृह्णौ तितस्मात्तू पीठं प्रकल्पयेत् ॥ शंखोदकं स
दापुराणं अतिप्रियतमं हरेः ॥ उद्धरिण्या जलं ग्राह्यं नाप्सु शंखे निमज्जायेत् ॥ शंखस्य पृ
ष्ठं सलुग्नपयः पापकरं क्रवं ॥ तेन न स्नापयेद्देवं पूजानां त्याग्य संभवः ॥ संचयसितवस्त्रे
णालिंगं संशोधितैर्जलैः ॥ सुवर्णतान्न रजतापात्रे स्थे शंखसंस्थितैः ॥ यद्वा नूतनम्
त्यात्र संस्थितैः स्तपयेद्विविमित्यादिस्य पुराणो पूजापाध्याये उक्तं ॥ इति नारदीये ॥

स्त०
३

रामः
५७

अमनोदक्षितो भागे तुलस्यादिनिधापयेत् ॥ ॥ घृतदीपं च तत्रैव तेलस्य तु विपर्ययः ॥ वाम
भागे जलैः पूरां शंखमेवं निधापयेत् ॥ यथा देहेतया देवे मंत्रन्यासं माचरेत् ॥ रुषिभिर्मनुजे
वापि स्थापितेन स माचरेत् हस्तन्यासादस्ये देवं स्वर्गं न्यासं समाचरेत् ॥ न्यासनिषेधः ॥ स्था
वरपरः ॥ चलाचलेति द्विविधो प्रतिष्ठाजावमंदिरोद्घासावाहमेनस्तोस्थिरायामुद्घावा
चने ॥ अस्थिरायां विकल्पः स्थास्थिडिलेतुमवेद्वयमिति भागवतोक्तेः ॥ तथा ॥ द्विजानां
मेव नान्येषां शालग्रामशिलाचर्चनं ॥ स्त्रीणां वैवायश्रुद्राणां विप्रहस्तेन पूजनं ॥ स्त्रीणां
मनुष्यनीतानां श्रुद्राणां च जने श्वरः ॥ स्य शान्तिनाधिकरोस्ति विद्मो वाशं करेपिवेति वृहन्ना
रदीये ॥ कौर्मपि ॥ ब्राह्मणपिहं विष्णुं न स्पृशेद्ये यश्छती ॥ सनाथा मृतनाथावाते
स्यानास्तीह निष्कृतिरिति ॥ लिंगे स्य शान्तिषेधो पीदानीतनप्रतिष्ठितलिंगविषयो न पु
नरनादिलिंगविषयः ॥ तथा हि नारदीये ॥ यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्भिर्यथाविधिः
॥ ततः प्रभृतिश्रुद्रश्रयोपि च्छापिनसंस्पृशेदीति ॥ दक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि

वि० प०
५८

तथैव च ॥ लिंगे स्वगुरुणा दुनेष्ट जाना न्यत्र सा स्मृते ॥ इति नंदिपुरातोक्तेः ॥ स्त्रीशूद्राणां
पार्थिवलिङ्गादिषु जाधिकारो ज्ञेयः ॥ ॥ यत्तु ॥ जपस्तपस्तीर्थायात्रा प्रवृत्त्या मंत्रसाधनं ॥
देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानिषडिति तत्तु शास्त्राणामादिविषयमिति सर्वमनवद्यम् ॥
निर्माल्योद्घासनं प्रातः कार्यमित्युक्तं नारदपांचरात्रेयः प्रातरुत्थाय विधाय नियं निर्मा
ल्यमीशस्य निराकरोति ॥ न तस्य दुःस्वप्नदरिद्रता च नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रं ॥ क्रिया
सारे ॥ मध्यमानामिका मध्ये पुष्पं स्रग्द्वयं पूजयेत् ॥ अंगुष्ठं तर्जनीं च मध्यमां निर्माल्यमपनो
दयेत् ॥ ग्राह्यपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ॥ पुष्पैरररण्यं संभूतेः पत्रैर्वागिरि संभवेः ॥ अपर्यु
षितनिधिद्वैः प्रोक्षितैर्जंतुवर्जितैः ॥ आमारा मोहं वैवापि पुष्पैः संपूजयेद्दरिं ॥ शमी रामः
शमी पुष्पं बिल्वपुष्पं च पक्वं तगरं तथा ॥ करवीरं तथा ज्येष्ठं पाटलं कुशपुष्पकं ५८
वनमालाया शोकं च सेवती कुज्वमातती ॥ त्रिसंध्यं च तथा ज्येष्ठं कुंदं च ज्ञातपत्रकं
॥ मध्विका चैव जाती च सर्वपुष्पादिशिष्यते ॥ प्रयोगपारिजाते व्यासः ॥ प्रतिमापीठ

यंत्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ॥ कारयेत् सर्वदिवसे यदि वा मलधारणं ॥ तथा ॥ जाती पु
ष्पसहस्रेण दद्यान्मातृवंशसंसेतथा ॥ जन्तुपुष्पसहस्रेण सुशोभनां ॥ विष्णवे विधि
वन्द्यो तस्य पुण्यमनंतकं ॥ अपा मागभिर्गुराजं शमीपत्रं च रवादिरं ॥ इवचि कुशप
त्रं च दमनं मरुकं तथा ॥ ततः श्रेष्ठं बिल्वपत्रं ततस्तु तुलशी वरा ॥ एतेषां च यथात्थं
पत्रैरभ्यर्चयेद्दरिमिति ॥ कलिका वज्रग्रीवसंक्रमलचं पक्वं ॥ स्नातेन तु सीयास्याना
न्यथाराजवद्व्रम ॥ अस्मात्प्राप्तुं सीद्धित्वा देवा ये पितृकर्मणि ॥ तस्यैव निष्पत्तं या
ति पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ इति पद्मपुराणे ॥ अथ वज्रपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तिरे ॥ उग्रगं
धीन्यगंधीनि कुसुमां नितदापयेत् ॥ अन्यथा यतने जातानि कंदकीनि तथैव च ॥ र
त्नान्यकालं जातीनि चैव वृक्षेभ्यो वा निच ॥ इमं ज्ञानं जातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जये
त् ॥ अकरीरव्यास्यपुष्पाणि तथा धनूरकस्य च ॥ कृष्णं च कुटजं चार्कं नैव देयं जना
र्द्धने ॥ शिवस्य वज्रानि प्रासाददीपिकायां ॥ जपाबंधकसिंदूरं तथा त्रैलोक्येभ्यो ॥

वि० प०
५८

मंदंती केतकी मूर्ध्नी मालती कुटजाति च ॥ बबरी सप्तपत्री च तथा चक्रमुद्वयं ॥ आनी
त नाप्येष्टं भोः प्रमादादपि दोषहृत् ॥ स्कंदे तु ग्राह्याति युक्तानि ॥ बार्ह न कलिकारं
च करवीरं तिलस्य च ॥ विल्व पत्रं च कल्हार मर्क मंदार मेव च ॥ नीलोत्पलं च रक्तं च क
मलं पद्म सैजकं ॥ कदंबं च कुसुमं च अशोकं वकुलं तथा ॥ एवमादीनि पुष्पाणि वि
शिष्टानि शिवाचने ॥ काशी खंडे ॥ कस्तूरिका यादो भागो दो भागो कुंकुमस्य च ॥ चंदन
उस्य त्रयो भागाः शशिनस्ते कएव हि ॥ यक्ष कर्दम इत्येव सुसमं सुरवद्व्रतं ॥ गारुडे ॥
कर्पूरं चंदनं दमः कुंकुमं च समांशकं ॥ सर्वगंधमिति प्रोक्तं समस्ता मरवद्व्रतं ॥ ॥ दे
वीपुराणे विशेषः ॥ ॥ शिवे विवर्जयेत्कुंकुमुन्मत्तं च हरेः सदा ॥ देवीनां चार्क मंदारा वा रामा
दित्येत गदंतथा ॥ ॥ आचार दीपे पि ॥ अष्टौ ते नर्चयेद्दिष्टुं न तुलस्या गतोच्चरं ॥ इवा ५८
मि नर्चयं दुर्गानि केतव्या महेच्चरं ॥ जलं यद्विलंसा ज्यं पत्राणि कुसुमानि च ॥ तुलस्य
गस्त्य विल्वानि गंगा वारि न दुष्यति ॥ न निर्भात्यं हेम पुष्पमयं यद्विलंसेदिति ॥ तथा ॥

स्त०
३

वस्त्र नीतं स्वयं पतितं मेव च ॥ एतं उपैत्रे रानी तं तस्य पूजा च निष्कला ॥ योचयेद्दिधि वस्त्रं न्या
परा नीतैश्च स्याधनैः ॥ पूजा फलार्द्धमेवास्त्य तस्य मंगलं लभेत् ॥ शौनके पि ॥ उत्तमा वनजा
पूजा कपत्री ता तु मध्यमा ॥ अधमा पाचितो पूजा चोर्थे रावतु निष्कला ॥ चोर्थ दोषः शूद्रस्य
न द्विजस्य ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां ॥ याज्ञवल्करेण ॥ ग्रामे द्युया गोप्रचारो भूमी राजवरो वीते
॥ द्विजस्य गौध पुष्पाणि सर्वतः स्ववद्वाहरे तु ॥ तृतां वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा मदि वा फलं ॥
अनाष्टद्विगुल्लानां ॥ शूद्रो वै दंडं मेहं तीति ॥ तुलसी ग्रहणं निषिद्धं दिवसाह्निकाले
तार्यो ॥ नानुभोगवमौ मेच व्यतीपाते च वैद्ये तौ ॥ स्कान्तौ पक्षयो रतौ द्वादश्यां निशि संध्य
यो ॥ तुलसी ये विचिन्वन्ति ते सिद्धिं दंति हरेः शिरः ॥ वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ॥ ॥ न सिद्धं चातु
लसी विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः कश्चित् ॥ अन्ये अपि निषिद्धं पुचिनु पातुलसी स्पदेति ॥ गारुडे ॥
पिभानुवारं विना इवां तुलसी द्वादशी द्वांती दिनेति ॥ ॥ तद्गृहं रामं वस्तु ॥ ॥ तुलस्य मृत
जन्तासि सदा त्वं केशव प्रिये ॥ केशवार्थं विचिन्वा मि वरदा मेव शोभने रति ॥ अथ विल्व

वि० प०
६०

दीनामनिर्माद्यदिनसंख्योच्यते ॥ दक्षिके ॥ बिल्यायामार्गजातीतुलसिनामिनाताके
तकीभंगहृयमिंदोभोजाहिदनामुनिलिलतगरब्रतककारमृदुः ॥ चंपाप्रारातिकु स्त०
तीदमनमरुबकाबिल्वतोडहानिनास्तास्त्रिंश ३० ओषुका १ र्यरीदुशा ११ दधिनिधिव ३
सु८ न१ यामरभूयरावाभारतेदानधर्मे ॥ हरिचंदनकस्तूरीकपर्परेः केसरान्विते गंधं
दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगंधान्विवर्जयेत् ॥ गंधेन देवास्तुष्टयंति दशनायक्षराक्षसाः ॥ नागाः
समुपभोगेन त्रिमिरैतेस्तुमानुष्याः ॥ अतु ३० धं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलं ॥ नियास्याः
सारिताश्चैव कृतिमाश्चैव ते त्रयः ॥ नियास्याः शहरकी वज्याः देवानां दयितास्तुते ॥ गुप्ता
तुः प्रवस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ अगुरुः सारितां ॥ ओषुका यक्षराक्षसभोगिनो ॥ रामः
देहानां शहरकी पशुकां ॥ क्षितो यश्च तद्विधः ॥ अथ सज्जरसा दीनां गंधैः ॥ पाथिविद
रवैः कलितोरससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ दीपदाने धूपप्रवक्ष्यामि फलं योगमनु
त्तमं ॥ यथायेन यदीयेव प्रदेयापादशाश्चेते ॥ ज्योतिस्तेजः प्रकाशं च यथैव ॥ ० ॥ ॥ ॥

गंधाविवर्णने ॥ प्रदानं तेसां यस्मात्तेजोवर्द्धयेत्तु नृणां ॥ अथ तमस्तैमिस्त्रं च दक्षिणा
यनमेव च ॥ विनाशायति तत्र सर्वं तमस्यैव मे पज्जं ॥ आलोक दानाश्च शुष्कान् प्र
भायुक्तान् वेत्तरा ॥ दीपान् नृत्यानां महिं स्येन्नरुन्तोपनायायेतु ॥ दीपहर्ता भवेदंध
स्तमोगतिरसुप्रभः ॥ हविषा प्रथमः के ल्योदितीयश्चौषधीरसैरित्यादि ॥ तथा ॥ स्ना
ने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये मषणं तथा ॥ दद्यान्नादं प्रकुर्वीत तथा तीरोजनेपि च ॥ व
नस्पतीति मंत्रेण देवपादं धूपयेत् ॥ धूपयेत्तु ते नैव न करेण न वा ससा ॥ तुल
सीरहितं दुष्पुष्पं हृदि शल्यं समर्पितं ॥ तुलसी मंजरी यास्य तदभावे तु पद्मवः ॥ तद
भावे तु पत्रं स्य तदभावे तु काष्ठकं ॥ तदभावे तु मूलं स्यान्मूलाभावे तु मृत्तिका ॥ मृ
त्तिकाया अभावे तु तुलसी शब्दमुच्यते ॥ तथा ॥ स्वयं नियापिनंदी पमाजि छंति सु
सारयः ॥ तस्यान्निर्वपयेद्दीपं देवानां ग्राणतुष्टये ॥ पूजाकाले तु नैवेद्यं न चैव सूर्या
दिपं नैव तु ॥ कल्पनीयं यथा चोक्तं हरितो वाजुनाय वै ॥ पत्रपुष्पं फलं तोयं यो मे

वि० प० ॥ अथ गौ गते रास्य ॥ ती वारव्यो ज्वलिनी नंदाभोगदा कामरूपिणी ॥ उग्रातेजोवती स
 ६२ यानवेमी विद्वनाशिनी ॥ ॥ अथ सूर्यस्य ॥ सूर्यमाजया मद्रा - - - - - विमला
 तथा ॥ अमोद्या वैपुती चेति नवमीः सर्वसृष्टिकीर्तिश्रुतिव्युष्टिकनकद्विष्ट
 दुर्गाशक्तपुदाहता ॥ तथा ॥ द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो नकार्य इत्युक्तं नृसिंहरा परिच
 र्यायां ॥ जन्मप्रभृति यत्किंचिन्सुहृत्तु पुरार्जितं ॥ नश्यंति द्वादशादिने हरे निमल्युलंघ
 नादिति याज्ञोक्तेः ॥ न चैतन्निमल्युलंघनविषयं ॥ तस्य सर्वदेवसंबन्धिनः सर्वदानी
 विद्धयेन हरि द्वादशीपयोर्वैपथ्यापिते ॥ स्नानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवो दिवा ॥
 यद्यप्येता फले सर्ववाक्कले या य गच्छतीति पंचरात्रे स्पष्टमभिधानात् ॥ दिवानिषेधा
 द्वादशावनिषेको द्वादश्यामिति गम्यते ॥ दमनकपविचारोपराद्द्वादश्यां स्तुतां ब्राह्मणा
 निषेकाः ॥ दमन द्वादशी चैव पवित्रारोपणी तथा ॥ न स्नानं हरे ये दद्याद्द्वादशावपि कदा
 चनेति स्मृतेः ॥ कार्तिके द्वादश्यां प्रातः स्नपनमुक्तं निरूपयामहे ॥ प्रातरुत्थाय मतिमा

स्त०
३

रामः
६३

निष्कामो ॥ स्थानं प्रकल्पयेत् ॥ दद्याद्दक्षिणामधुना तथा गंधोदकेन चति ॥ नैवेद्यपात्रमुक्तं
 स्कांदे ॥ हिरण्यं रजतं ताम्रं कांस्यं पालाशं पत्रकं ॥ नैवेद्यायाज्वपत्रं वा पात्रं विष्मरतिप्रि
 यं ॥ मक्ष्यमोक्षं च लेख्यं च योऽप्येयं गुणान्वितं ॥ दद्यात् - हरये नित्यं यद्यस्मिन्मया
 मनः ॥ प्रक्षिप्य तुलसीप्रोक्ष्य सत्कृत्यो मिमंत्रयेत् ॥ नैवेद्यं शंखतोयेन प्रोक्षेत्तन
 के दान्यतः ॥ पानीयं चाम्बुतीक्ष्णं परे शायनिवेदयेत् ॥ ततो जवनिका कार्या मुकुता
 मनवेष्टमाणा आसीनो जपतीति नित्यं पूजाप्रकरणे बौद्धायनोक्तेः ॥ गुडपाथं जलं
 दद्याद्दद्यादचमनं ततः ॥ हस्तवाते संकुदं मुकुरं भूषणानि च ॥ कर्पूरैश्चादिसंयु
 क्तं तांबूलं च निवेदयेत् ॥ प्रदक्ष्येदद्यादं किं त्येद्यत्र चामरे ॥ मरुती राजनं चै
 व पुष्पांजलिमथाक्षिपेत् ॥ प्रदक्षिणानमस्कारान् कुयद्वैभक्तिपूर्वकं ॥ पदासदं
 तरंगद्ये त्रकपोरोचलनवर्जितौ ॥ वाचास्तोत्रं मनो ध्यानं चतुरंगं प्रदक्षिणं ॥ उरसा
 सिरसा दृष्ट्वा मनसा वचसा तथा ॥ पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽङ्गारविजः ॥

विष०
६३

यत्तुरक्तं॥ स्पृष्ट्वा गुदं स्पृष्ट्वा लिंगं स्पृष्ट्वा तथैव हि॥ स्त्रीणां वक्षःस्थलं स्पृष्ट्वा सामुद्रि
नैव प्रीतिः॥ ध्रुवमिति तच्च नमस्कारव्यतिरिक्तविषयं॥ नमस्कार उरसेति विधानात्॥ स्त०
३
राकांचं उरारवौ सप्ततिस्त्रोदद्यादिनायकै॥ चतस्रः केरावेदद्यादिवेचोदप्रदक्षि
रुणं॥ अर्द्धप्रदक्षिणां विदेवोऽयोनमृहे॥ तत्र वृषचं उदयाभात्॥ ततो देवान्कवीत॥ जि
तं॥ नेपुंउरीकाक्षनमस्ते विश्वभावन॥ नमस्ते स्तुहृषीकेश मेरुपुरुषपूर्वज॥ नमो हि
रण्यगभायि प्रधानाव्यक्त रूपितोऽनंमः॥ भगवते वासुदेवाय शुद्धजाने स्वभाविते
देवानां दनवानांच सामान्यमपि देवतां॥ सर्वदा न्यरा दंदं व्रजानिशारतां तवेत्यादि
रुग्निधानोक्तं स्तोत्रं॥ तत्तु प्रथमस्तव केपुपुषरुस्तु विधाने द्रष्टव्यं॥ एवं भगवंतं॥ रामः
प्रदुष्य ब्रह्मादीन् जयेत्॥ मुखेषु ध्या जलं दद्यात् गतो शाय च न भवेत्॥ गतो शयवस्तु
रव्यश्चेत्तत्र सूर्यकमाक्ष वेदित्याचारदीपोक्तेः॥ तत्र मंत्रः॥ रामा ब्रह्मादयो देवाः सनका
द्याः शुकादयः॥ श्री नृसिं ह प्रसादो यस्य सर्वं गच्छेत्तु शां भवार्ति॥ गतो शयस्तु वक्रतुडा
यदद्यत्॥

स्पृष्टुं चं उरारवौ॥ शक्त्यास्तु उदये च उदये दद्यात्॥ ॥ अथ यज्ञा पराधः॥ ॥ स्कां दे॥ नां
गुह्यं मर्दिचे देवं नां धपुष्यैः समर्चयेत्॥ करामै नक्षि वेतो यं वज्रपातं समं भवेत्॥ शा
लग्रामशिला तीर्थं पीत्वा यस्तु मस्तके॥ प्रक्षेपेत्तां प्रकुर्वीत ब्रह्महासनिगद्यते॥ गा
रुडे॥ पादोदकं पिबेन्नियं नैवेद्यं मक्षयेद्दुरे॥ शोषास्तु मस्तके धार्य इति वेदानुशा
सनं॥ पादोदकरच रूपं तु॥ उदकं चंदनं च केशं रवं श्रुतं सीदते॥ द्यंटासक्तं शिला
ताम्रं नवमिश्चरतो दकमिति॥ पावनं विष्णु नैवेद्यं सुरासिद्धि विमिः स्मृतं॥ ॥ अन्य
देवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चां द्रयतां चरेत्॥ स्कां दे॥ विष्णु मूर्ति स्थितं पुष्पं शिरस्या यो व
हेन्नरः॥ अपयुषितपापः स्यादावद्युगचतुष्टयं॥ तीर्थं गृह्णा प्रकारस्तु॥ वस्त्रं च
तुर्गुणी कृप्यं सार्यं वामके करे॥ दक्षिणे न करेणाथ शंखोदक मषाददेत्॥ प्रक्षि
प्य मस्तके विद्वां स्तीर्थं ग्राह्यं विवृत्ततः॥ देवदेव जगन्नाथ शंखचक्र गदाधर॥ देहि
देवममानुजां तव तीर्थं निषेवते॥ लब्ध्वा ध्यातुं तां ततस्तीर्थं पठेन्मंत्रमिमं ततः॥

वि० प० शालग्रामशिलावारि। पापहारीतिवेद्यती॥ अकालमृत्युमैहररांसर्वव्याधिविना
 ६४ शानं॥ सर्वदुरितोपशमनंविष्णुपादोदकं शुभं॥ विष्णुपादोदकं पीतंकोटिजन्माद्य
 नाशनां॥ तदेवाष्टगुणं पापं भू मौविदुनिपातधौनात॥ स्नानेकयाचमनेचैवभोज
 नादौतथैवच॥ तथैवभोजनश्यांते शालग्रामजलं पिबेदिति॥ आदित्यपुराणेन॥
 आग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं कलं जलं॥ शालग्रामस्य संप्रदायसिद्धेर्वातिपवित्र
 तामिति विशेषोक्तेः निषेधस्तु केवलपरो वगंतव्यः॥ शिवेकभक्तस्य तु ग्राह्यमपि भ
 वति॥ निर्माल्यं धारयेत्तु भक्त्या शिरसा वा वर्तते॥ राजसूयस्य यज्ञस्य कलं प्रा
 प्नोति निश्चयमिति॥ अत्र भक्तेति वदता लोभादिना न ग्राह्यमिति सचितं यद्वा नि
 षेधस्तु महास्थान परः॥ कृपे सर्वविनिक्षेपेदिति पात्रोक्तेः॥ अन्यत्रापि॥ वाराह
 गेह्यं यं भूते चंद्रकांते हृदि स्थितो सौवर्गो मरुते चैव शंभो नैवेद्यमक्षरमिति
 ॥ अथ वाराहोक्तः॥ दत्तात्रेयः॥ द्वारं श्रीशान्तरुमुर्यास्ते वाराहे विष्णुनोदिताः॥

तिर्यक्पुंड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनं॥ पाचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनं॥
 अप्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मंदिरं॥ मम दष्टेरभिमुखं तां कलं चर्वयेच्च यः॥
 कौसुमशाकं मय्यो भक्षयेन्मम सेवकः॥ तरुं कर्पू लो शस्यैः पुष्पैः कुर्यान्ममा
 र्चनं॥ ममाचमिसुरेकालेयः करोति विमरुधीः॥ अवेक्ष्य वस्य पक्षे न्तं यो मस्य वि
 निवेदयेत्॥ अवेक्ष्य वेषु पश्य सुमत्युजं विदधातियः॥ दिनां तरित पक्वान्नां यो मस्य
 विनिवेदयेत्॥ नीलीरंजित वस्त्रं यो मस्य निवेदयेत्॥ नवमक्षालित वस्त्रं जी
 जीतं यो मस्य निवेदयेत्॥ अमो नीधमलिङ्गां गोमयं जं विदधातियः॥ वातस्य अनिरा
 धेन मस्य जं विदधातियः॥ नखोदकेन स्तपनं कुरुते ममानवः॥ कृत्वा वातसमाच म
 म्य तथा प्रवृत्तं बलः॥ पीठासने पविष्टस्तु पूजयेद्दामिरासनः॥ मन्त्रयेध पद
 हनं॥ दीपं च कुरुते चर्चनं॥ मस्य जकोन कुरुते तां तु पूजां वदामि ते॥ मस्य जकं शि
 वेदेषी मभक्तश्च शिवोद्यमः॥ भूताष्टम्यो न कुरुते मन्त्रं न हरि वासरं॥ परस्य

वि० प०
६५

परिधानं यस्मिन् परिधाया च ये च मां ॥ अपरं जयित्वा विद्वेशं सभाया च कपालिनं ॥ वृद्धो यत्क
मं क्रियते त्रिंशत् च न विद्वत्कृतं ॥ अथ धर्माकारे स्पृशेन्ना च सभाया च रजस्य लो ॥ वामहस्ते
च मां हस्त्या रत्नापयेद्यदि मृदधीः ॥ महापराधानं जानीहि द्वात्रिंशत् नक्षत्राणि तान् ॥ अ
न्येषां ॥ अंगलग्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवेन चापयेत् ॥ मन्त्रये मित्रपात्रे वा पातो लो
हकाष्ठजे ॥ पद्मं वेकरभूष्योस्तु नैवेद्यं सपर्वयेत् ॥ यानैव पातुके वपि गमनं भ
गवद्गृहे ॥ देवोऽस्य वाद्यस्य वा च अपरा मस्तदग्रतः ॥ उच्छिष्टे चैव चाशौचे भागव
दादनादिकं ॥ शक्तौ गौरी पंचारस्तु अनिवेदितं मक्षरं ॥ तत्तत्कालो भूवानां च
कलादीनामनवर्तमानित्यगस्त्योक्तापराधाः ॥ अन्यगृहे कर्तुं कियत्तायां पूज्यदेव
तानियमो न विष्य पुरातो ॥ गृहे लिंगद्वयं नार्च्यं गौरी शक्ति तयं तथा ॥ शक्ति त्रयं त
थानार्च्यं त्रिग्रामद्वयं तथा ॥ द्वाष्टं शंखौ नार्चयेत् चैव भग्नं च प्रतिमां तथा ॥ नार्चये
त्तथा मन्त्रं कुर्यादिदं शकं तथा ॥ द्वे च क्रेद्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ॥ शा

स्त०
३

रामः
६५

लग्रामाः समाः पूज्या विषमानकदाचन ॥ विषमेषु च यं शस्तं स्पमेषु दितयं न हि ॥ एतेषां
पूजना न्नियमुद्देगं प्राप्नुयाद्गृही ॥ तथा ॥ रक्ताक्षवक्रोऽतिस्थूलाः शालग्रामाश्चि
ला न पूज्या इमपि पुरातो ॥ अत्र गृहीत्युपादानाद्दुस्तचारियसां न दोष इति धन्यते ॥
शालग्रामलक्षणा मुक्तं स्कांदे ॥ शालग्रामाश्चि ला योस्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ महापू
जां तु हस्त्यादौ पूजयेत्तां तथा तो वुधः ॥ सर्वं तितं स्फुटितं मन्त्रं वा प्रयति प्रविनेदितं ॥
शालग्रामस्य मुहूर्तं शौलं दोषा वहं न हि ॥ चक्रं वा केवलं तत्र पद्मे न सरुसंयुतं ॥ के
वलावनमाला यो हरि लक्ष्म्या सह स्थितः ॥ अत्रापि दोषाभावो यस्यादिपरः ॥ द्वारदे
शे स्पमे च क्रेद्वये तेनां तरीयके ॥ वासुदेवः सविज्ञेयः शुक्लामश्रुतिशोभनः ॥ द्वौ चक्रा
वेकलः गौतु पूर्वभागश्च पुष्कलः ॥ स्वकर्षताः सविज्ञेयोरक्तमश्रुत्य तेजसा ॥ प्रद्युम्नः
संस्मवक्रस्तपीतदीप्तिस्तथैव च ॥ सुविंशतिश्च वहुर्लदीक्षाकारं तु तन्मवेत् ॥ मनि
रुद्धे तु नीलाभं वत्तुलं चातिशोभनं ॥ रखात्रयं तु यद्द्वारे दृष्टे पद्मे न लांछितं ॥ नाना

वि० प०
६६

वत्तमिननं स्यान्नागमोगेन चिन्तितं ॥ अनेकमनेस्य युक्तं सर्वकामफलप्रदं ॥ विदि
क्षुदिक्षुसुखसुयस्यो धृष्ट्यते सुखं ॥ देवदेवो विजेयः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ अर्द्धचं
प्रकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ॥ तमच्यते मते स्वर्गविषयो अस्मीहितान्वा श्री
धरतु तथा देवचिह्नितवनमालया ॥ कंदं ह्यकुसुमाकारं रेखापंचकस्य युतं ॥ मस्य
रूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तमदेवतु ॥ विंदुद्वयस्य मायुक्तं कांस्यवर्णसुशोभनं ॥ वामपा
श्वेस्थिते चक्रे शुभवर्णचिह्नं विंदुके ॥ लक्ष्मीं नृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
कपिले नृसिंहो यद्यथचक्रे सुशोभने ॥ ॥ ब्रह्मचार्यधिकारस्यान्नान्यस्तस्य प्र
पूजने ॥ नरसिंहस्य विंदुः स्यात्कपिलः पंचविंदुः ॥ ब्रह्मचार्येण संपूज्यः स्या
दन्यथा सर्वविघ्नोदः ॥ स्थूलचक्रं द्वयं मध्ये गुडलाक्ष्यासेवतां किं ॥ दौरोपरित
तथा रेखापूजकस्य सुशोभनं ॥ स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलं ॥ संपू
ज्यमुक्तिमाप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् ॥ त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं मेरुचुम्भि ॥

स्त०
३

रामः
६६

वामपाश्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे ॥ प्रदक्षिणवर्त्तकत्वात् वनमालाविभूषिता ॥
सा शिलाकृष्णसंज्ञा स्याद्द्वन्द्वान्यसुखप्रदः ॥ स्थूलो रामो दुर्गे जेयः सूक्ष्मचक्रो भ
वेत्तु यः ॥ चक्रे च मध्ये देवास्थे पूजितः सुखदायकः ॥ चतस्रे यत्र दृश्यंते रेखापरश्च
समीपगाः ॥ द्वे चक्रे मध्ये देवो तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥ तत्राप्यामलकी तु ल्यासूक्ष्मा
चातीव या भवेत् ॥ तस्यामेव तदा ब्रह्मादौ यासुखसाम्यं ॥ अथायथा शिलासू
क्ष्मा तथैव च महत्फलं ॥ तस्मात्तं पूजयेन्निःसंध्यमकामार्थसिद्धयर्थादि ॥ द्वार
कायां चक्रं तीर्थे चक्रं कं नेत्रमुत्तमं ॥ समुत्पन्नं मुने सांक्षातकृष्णदृष्ट्या उवलो
किते ॥ तस्माच्चक्रं कमिथुनं पूज्यं मत्तयादिजैः सदा ॥ मित्रचैव धर्माशायस्थलं
बुद्धिविनाशनं ॥ दीर्घं श्रायुर्दं ते यं सूक्ष्मं बुद्धिविनाशकं ॥ शुक्लवर्णं शुभं
चक्रं वृत्तचक्रं तथैव च ॥ स्कां देति ॥ प्रतिमामूर्तिलक्षणमपि कोशीखंडादौ जेयं
॥ ग्रंथगोवर्धनमिथानाले वि तथा ॥ पूज्यपूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ॥ नैशा

वि० प०
६७

नैषजकापेक्षं पूज्यायेष्टं तु तद्भवेत् ॥ देवस्य मुखमाभ्यदिश प्राचीं प्रकल्पयेत् ॥ तदा
दियं रिवा राणां मंगाद्यव रणं क्रमात् ॥ इदं मागमोक्तं पूजाविषयं ॥ यस्मिन् विवस्वान्नि
बुनत्पुं इति प्राचीति तं ॥ वेदविदो वदंति ॥ मध्यं बुनः पूजयेत् पूजयोश्च सदा गमजाः प्रवदं
ति पूर्वमिति संग्रहेः ॥ तथा ॥ अनुर्वन् देवता पूजा भुजाया हस्ततोऽपदि ॥ ग्राससं
ख्यान् लोहपिंजनश्चातियममंदिरो ॥ नवित्याराधनादन्यद्विद्यते कर्म वेदिकं ॥ त
स्मादन्यनादि मध्यां तं नियमाराधयेद्दुरिमिति कर्म पुराणोक्ते रिपुलमृतिमंगले
॥ इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनंतभट्टविरचिते विधानपारिजाते देवतार्च
नविधानं ॥ ॥ अथ पंचमहायज्ञाः ॥ तत्र यमः ॥ पंचसूनाः गृहस्थस्य वर्त्तते ३ ह
रहः सदा ॥ कंडनीयेष्वंती चुह्री जलकुंभ उपस्करः ॥ रातानिवाहयन्विप्रो बाध्य
तेवामुरुमुहुः ॥ रातेषां पावनार्थाय पंचयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ हिंसाच्छानं सूना ॥
उपस्करो मां जनादिः ॥ कात्यायनोपि ॥ देवभक्तपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् ॥

सु०
३

रामः
६५

महासत्तातो ज्ञानी यात्त एव हि महामखः॥ एते च॥ पंचयज्ञविधानंतु गृहीतित्यं न ह
पयेदिति शंखचयनान्निस्यारोव॥ न तु फलश्रवणात् काम्या॥ न वा कंडेन्यादिनि
मित्ताश्रवणानैमित्तिका इति॥ तदुक्तं मिताक्षराया॥ यदेष्टां फलश्रुतं तस्या तन्य
ख्यापनार्थं न काम्यस्य प्रतिपादनायेति॥ एवं नित्यत्वेपि॥ सायं प्रातर्वैश्वदेवा
कर्त्तव्यो बलिकर्मच॥ अनश्रुतापि सततमन्यथा किंचिच्छीमवेदिति॥ कात्याय
नवचनाद्वैश्वदेवारख्यं कर्म पुरुषार्थमेव च॥ न त्वन्नसंस्कारकं॥ अत एव प्रवस्य
तोऽप्यावश्यं कमिदमित्याह पारिशिष्टकारः॥ प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्॥ का
लपर्ययात्॥ यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै॥ मनुरप्येवमेवाहो
वैश्वदेवे तु निवृत्ते यद्यन्योति पिरा ब्रजेत्॥ तस्मात्तत्र न यथाशक्ति प्रदद्यान्न
बलिं हरेत्॥ यमन्नसंस्कारः स्यात्तर्हि बलिनामवैश्वदेवन कुर्यादिति न वदेन्न
नुरिति तदीकापि॥ केचित्तु सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्रवणाय

वि० प०
६६

नादिचनानां कुरुषाथलमन्नसंस्कारकत्वं चतुर्भयात्मकत्वं मन्यते ॥ अत्र सायं शब्देन
रात्रिः कथ्यते ॥ प्रातः शब्देन च दिनमिति ज्ञेयं ॥ धर्मप्रश्नेत्येवमेव ॥ यस्य ग्नोतः किं
यते यस्य चाग्नें न दीयते ॥ न तद्भोक्तव्यमिति यस्येति कर्मणि षष्ठी ॥ यदन्नमित्यर्थः ॥
अग्नेमिष्टुः ॥ संग्रहे ॥ भ्रातृणां मविमक्तानां पृथक् कृपाको भवेद्यदि ॥ वैश्वदेवोदि
कं आहुं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक् ॥ तथा ॥ अविमक्तैः न पुत्रेणापि तृमध्ये मृते रुनि
स्थानां तरे पृथक् कायो दश आहुं तु ये वचेति ॥ तथान्यविशेषो मदनुपा रिज्जाते
जमदग्निराह ॥ वैश्वदेवं तथारात्रौ कुर्यादिति दत्तं तथा ॥ महतः पंचजास्तुदि
वैवेत्याहुर्धर्मा विदिति ॥ अस्यार्थः ॥ यथा नृणां शिवनां ब्रह्म यज्ञव्यतिरिक्तमेवाय
ज्ञानो वैश्वदेवो बलिरुत्तरो यां तु भाविस्तेषां वा जनेयादीनां दिवैव वैश्वदेवार्थक
मनिरात्रौ ॥ येषां तु श्वेनां रात्रौ का लद्वयेपि तद्विधानमस्ति नास्ति वा तेषां मश्व
लायनादीनां कालद्वयेपि भवतीति निरायि रति ॥ तत्रैव व्याख्यातं ॥ हविष्ये

स्त०
३

रामः
६६

पुय वाख्यास्तदनुब्रीहयः स्मृता इत्यादि हविष्यं ज्ञेयं ॥ पंचयज्ञमक्षराणां हमनु ॥ २
अप नं ब्रह्म यज्ञः पितृ यज्ञस्तु तत्परां ॥ होमो देवो बलिर्भोमो नृयज्ञोऽतिथिर्देव
नं ॥ अध्यायनमध्ययनं ॥ तर्पणं नित्यं आहुं ॥ अत्र विकल्पमाह कात्यायनः यना आ
हुं वापि पितृ यज्ञः स्यात्तिस्रो बलिरथापि वेति ॥ पितृभ्यः स्वधानमर्हति यो बलिः स
पितृबलिः ॥ मनुः ॥ दद्याद्देहं देहः आहुं मन्नाद्येनोदकेन वा ॥ पयो मूत्रं कले वापि पि
तृभ्यः प्रीतिमावेह नृ ॥ पितृभ्यः नृदिभ्यः विप्रैस्तुभोजयेद्दिप्रमेव वेति ॥ शक्तिर्नो भव्य
वस्थेयं ॥ अत्र विशेषमाह व्यासः ॥ आवाहेन स्वधाकारपिंडाग्नौ करणं तथा ॥
ब्रह्म चायादिनियमो विष्णु देवास्तथैव च ॥ नित्यं आहुं यज्ञे देतान् भोज्यमन्नप्रक
ल्पयेत् ॥ याज्ञवल्क्येनोपि ॥ नित्यं आहुं देवहीनवियमादिवि वर्जितं ॥ दक्षिणारही
तं चैव दत्तं भोक्तव्यं तो नितं ॥ अत्र दक्षिणानिवेधो यथोक्तः दक्षिणापरः ॥ न तु तस्मा
मान्यपरः ॥ इत्याहुर्दक्षिणां शक्त्या नमस्कारे विंशजं चेदिति ह्येनेषां प्रकरणे व्या

वि० प०
६०

सोक्ते॥ रदं आर्द्धं देवतां तत्तुष्टा पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणं पितृवर्जितमिति व्यासोक्तेः॥ रदं
यत्रामावास्था आर्द्धा दोष उच्यते देवता रदं सा नमवति॥ यत्र सां वसुरिका दोषेण
स्तत्र नमवति॥ नित्य आर्द्धं न कुर्वीत प्रसंगात्तस्मिन्तीति मन्त्रकार एव उक्तेः॥ तथा
काल विशेषकाम्य आर्द्धमप्युक्ते हे॥ माद्रो॥ अयमद्वितीये आर्द्धे वैष्णवद्वितये त
था मन्वा दोष युगा दोषां च निर्वपणादते॥ सर्वसंक्रांतिष्वपि तथैवादि स्मृति
वशाद् युगादिमन्वादि संक्रांतिमाहृतिमा वैधृतिमहालयाष्टका पातेषु काव्यादि
आर्द्धान्यप्यनुसंधेयानि॥ अथा वैष्णवे देवधर्माः॥ व्यासः॥ जुहुयात्सर्पिषाभ्यां
कांतेर्लक्षारं विवर्जयेत्॥ दध्यक्तं पयसा क्त्वा तदभावे भस्मापि वा स्मृत्यर्थमा
रे॥ अलाभे येन केनापि फलशोको दकादिभिः॥ पयोदधि द्युतेः कुर्याद्वैष्णवे देवं
सुवेण तु॥ हस्तेनान्तादिभिः॥ कुर्यादिभिरंजलिततः॥ कात्यायनः॥ पाराका रुति
होदिशपवद्विरिका द्युतादिनाभ्यस्तु वमां च दूरिका॥ देवेन तीर्थेन च दूयते हे विः

स्त०
३

रामः
६०

स्यंगारिणिश्च विधिर्देवते पावके॥ उताने तत्तु हस्तेन आंगुष्ठेण पीडितं॥ संहतंगु
लियातिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्द्विः॥ कोद्रवं च तामाषं मसरं च कुलित्यकं॥ क्षारं च
लवणं सर्वं वैष्णवे विवर्जयेत्॥ आपस्तम्बी मेपि॥ नक्षोरं लवणं होमो विद्यते त
था परान्नं संसृष्टं स्यति॥ क्षारं लवणं परान्नं संसृष्टं तिनह विषान् होतव्यमिति
मदनपारिजाते व्याख्याते॥ क्षारं लवणं पुराणो॥ तिलमुद्रा दत्ते शीघ्रं स्ये गो
धूमकोद्रवा॥ चीनकं देवधान्यं च चत्राकं च तथैव हि॥ स्विन्नधान्यं सर्वं तं शि
कमेष्टारणं स्मृतं॥ आश्वलायन गृह्यपरिच्छेद विधेय उक्तः॥ सराष देवय
ज्ञो॥ इह रुरुगोदानं संमितं॥ सर्वाभिः॥ द्रुप्रदं स्तस्मादेतमहरहः॥ कुर्वीत तमेनं
वैष्णवे देवत शेषेण पृथगनेन वा॥ कुर्यान्नास्य शेषेण वैष्णवे देवं कुर्यादिति॥
सराषा पंचायन पूजारूप रत्यर्थः॥ तत्प्रकरेणाल्यातु॥ रदं तु स्मार्त्तं विषयं॥ वै
ष्मवानां तु॥ विष्मो निविदितानेन यद्व्यदेवती तं रं॥ पितृभ्य आर्पितं देयं तदा

वि० प०
७९

व्यतिथितरस्तथेति॥पैटीनसिरपि॥पितृपाकं समुद्रयवेदेवंकरोतियः॥आसुरंत
भुवेच्छादं पितृणां नोपतिष्ठति॥आहुशेवेतो तदिति सेतवाह॥आहुनिर्वस्यविधि
वेदश्चदेवादि केतंत॥कुर्याद्विष्णुं न तो दद्यादंतकारादिकं नेतरति॥यतो न्नाद्या
दंतत इति निबंधकारे व्याख्यातं॥तस्याप्येकादशाह आहुते निम्नपाके न वैश्य
देवो भवति॥एकोदिष्टेषु शेषं तु ब्राह्मणोभ्यः समुद्रजेदिति देवत्वेन तदन्नस्योत्त
मविधानात्॥संप्राप्तं पावरा आहुते कोदिष्टे तप्येव च॥अग्रतो वैश्यदेवः स्यात्
आदेकादशाहनीति वैश्यदेवविधानाच्चेति सर्वमनवद्यं॥वैष्णवानामत्रविशेष
ः॥पांचरात्रोक्तेः॥साग्रेस्तद्रहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः॥आहुते वैद्यशेषे
ता वैश्यदेवादि पूर्वकं॥आदिशब्दोद्धतिरुत्तरां॥बृहत्साराशारे पिपंचमाध्याये॥वे
श्यदेवं कदाकार्यं आहुते समुपस्थिते॥पाके शुद्धं यमैवेतत्सर्वमिव विधीयते
वैश्यदेवो ग्रतश्चैव साग्रे होनाग्निकस्य च॥केतव्यः पाकशुद्धं यमुक्तो दिष्टवि

स्त०
३

रामः
७९

वर्जयेत्॥कठकरावादेरपि विशेषमनुशासने॥निर्वस्य आहुयजं वैश्यं देवं विधाय
च॥ततो गृह्णन् बलिदेयः कठकारादिकां न्तिनेति॥स्थालीपाकदिने विशेषमारुह
वला॥अहुते वैश्यदेवे तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः॥अन्यत्र पितृयज्ञानुसोपराहित
विधीयते॥पितृयज्ञः पिउपेष्टृतृयज्ञः॥स्थालीपाकारतिबहुवचनं स्थालीपाक
साध्यकमोपलक्षकं नित्यं आहुपितृयज्ञरत्याश्वलायनादिविषयः॥वाजसनेपि॥
नांतुपि यो बलिः पितृयज्ञः॥अपरं पक्षे आहुकेर्वीतेति सूत्रव्याख्या कुर्वता कका
चायेन आहुशब्दस्य राजसूयवत्समुदायनामचेयत्वं पूर्वपक्षेऽपि स्मृतं॥सार्वतत्त
इति मंत्रवगादिनापि उद्दाने पितृणां देवत्वात्॥मासि उद्दानस्येव नामधेयत्वादि
त्युक्तत्वात्॥अंगप्रधानचिंतायाः प्रयोजनं तु प्रधानाकरणं नांगकरणमिति॥तेस
ते ब्राह्मणमोजनस्यांगत्वात्॥गयादौ तथा दृष्ट्या अस्मत्प्रपंचेन॥॥अथ मुतु
व्ययज्ञः॥अप्यंति तमनाहृतं वैश्यदेवव्यवस्थितं॥अतिथितं विजानीयान्नैकं

वि० प०
७२

मनिवाशिनां॥ चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याच्चंदद्याच्चसृतां॥ अनुब्रजेदुपासीतसयजः पंचद
क्षिरा इति कान्ध मे॥ इत्यादि लक्ष्मणो वेता याना पृष्ट गोत्रकुलाय ब्राह्मणाया समादि
नां च यित्वा नं परि विष्णो द३० मुखः सनका दीन ध्यापन इदं मन्त्र सनकादि मनुष्ये
भ्यो हं ते सुक्ता दद्यात्॥ अग्रे दाना सामर्थ्ये का द्मा जिनिः॥ मिष्टां वा च्छेत्ता दद्यात्
तकार मया पिवेति॥ मनुः॥ ग्रासमात्रं भवेद्भिष्टा अग्रं यास चतुष्टयं॥ अग्रं चतुर्गुणी
कृत्य हंत कारो मिधीयते॥ ब्राह्मणा भावे कात्यायनः॥ अय्युद्धय यथा शक्ति किंचि
न्नं यथा विधि॥ पितृभ्यो य मनुष्येभ्यो दद्याद्देह रुद्धिजे॥ उद्धृत्य पात्रे निक्षिप्य यथा रामः
तद्भावे गवा दौ दद्यात्॥ पादौ वैश्वदेवा तु प्रा गति धिरा गच्छति तदा व्यासः॥ अरु ७२
ते वैश्वदेवे तु मिष्टुके गृहे मां गते॥ उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं मिष्टा दद्यात् निस्पर्जयेत्॥ मि
ष्टुरपिते नैव दर्शितः॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरु पौषकः॥ अधोगाक्षी
ता वृत्तिश्च षडेते मिष्टुकाः स्मृताः॥ एते पंच महायज्ञा यथा काले यद्य कृतास्तदायमः॥

दिवोदितानि कर्मणि प्रसादा इह कृतानि चेत्॥ शर्वय्या प्रथमे पादे तानि सर्वाणि कारयेत्॥
ब्रह्मयज्ञा वगा हो च सौ रं च परि वर्जयेदिति॥ एवं स्व स्व शाखोक्त प्रकारेण वैश्वदेवः
साग्रेर्भवति॥ निरग्रेरपि पृष्टोदिवि विधानेन स्व शाखोक्तराव॥ तदुक्तं कात्यायन गृह्य
परिशिष्टे॥ अथातो धर्मजिज्ञासा के शांता इह मप्लीक उस्मन्ना गिर नग्नि को वा प्र वा
सी ब्रह्मचारी वा उ उन्वा निरिति ग्रामाग्नि मोह्य पृष्टोदिवी यधिष्टाय त्रिभिश्च सा वित्रैः
प्रज्वाल्य तां लं स्पवितुस्त स्पवितुर्विश्वा नि देव स त रिति पूर्व वदस्य तै इत्या पा कं चेत
त्र वैश्वदेवं ब्रह्मणो प्रजापतये गृह्याभ्याः कश्यपायानुमतये विष्टेभ्यो देवेभ्यो गतये
स्थिष्ट कृते इत्युपस्य न्य पूर्व वद इति मे क्ते नैवं कृते त वृथा द्वा को भवति न वृथा पाकं प
चेन वृथा पाकं म श्रीया त्रै पिं उ पितृ यज्ञ यथा द्याग्र यणानि कुर्यादिति॥ अथ
लयनोपि॥ लेखादयो च च्या तस तां स्पविश्वा नि नो द्या नि द्या न इमे च मंत्राः॥ ना
परोपरां वाप्य वरोपरां वाप्युत्तिरे व विधुरा न लस्येति॥ अथ यद्य लस्यादिना
पृष्टोदिवि विधानं॥ न करोति त तदा शाकल वैश्वदेवः कार्यः॥ तदुक्तं व्यास स्मृतौ॥

वि० प०
७३

अननिकस्तुयाविप्राः अदायान्नं दत्तं ह्युत ॥ शाकलोक्तविधानेन ब्रुदुयादत्रोक्ते
उत्तरे ॥ व्यस्तोभिव्यहिती ॥ मिस्तुसमस्तामिस्ततापरो ॥ षड्देवकृतं स्येतीत्यादिर्म
त्रैयथा क्रमा ॥ प्रजापयंत्रिष्टकं तं दुर्ध्वं द्वादशाहुतीः ॥ देवकृतस्येति परामंत्रास्तु
॥ ॐ देवकृतस्येन सो वे यजनमसिस्वोहा ॥ १ ॥ मनुष्यकृतस्ये ० स्वाहा ॥ पितृकृतं
स्वहा ३ आत्मकृतं ० हा ४ अन्यकृतं ० ५ हा पुरातनसुरानं ० स्वाहा ६ अग्रेयेन सममे
तिसर्वत्रयागः ॥ ॐ कारपूर्वः स्वहांते स्यागः ॥ शिष्टविधानतः ॥ भुविदमांसमा
स्तीर्मबलिके मसिमाचरेत् ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतेभ्य तर्वा ॥ भूतानां पत
येति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥ दद्याद्बलित्रयं चाग्नेपितृभ्यश्चरचधानमः या
अनितोजिनं वारिवायव्यादिशिनिष्ठितु ॥ उदुयवा उग्रयासमात्रमुन्नद्यतोक्षि
तं ॥ इदमन्नं मनुष्येभ्यो हंतेत्युत्थासमुन्नजेत् ॥ गोत्रनामस्वधाकारेः पितृभ्यश्च
पित्राकृता ॥ षड्भोजनमन्यहं दद्याद्वित्तयजविधानतः ॥ ततो न्यदन्नमादायनिर्ग

स्त०
३

रामः

७३

त्यभवतादृहिः ॥ काकेभ्यः श्वपुत्रेभ्यश्च प्रक्षिपेद्वासमेव च ॥ उपविश्य गृहद्वारिति
दद्याद्वन्मुक्तका ॥ अप्रस्ततोऽतिथिं लिप्सुमाविष्कृतः प्रतीक्षकरति ॥ सद्युः स्या
पिवैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्येन ॥ भायारितिः शुचिर्भूत्यमन्नं आह्निक्रियापरा ॥ नम
स्कारेण मंत्रेण पचयज्ञान्नापयेदिति ॥ नहापयेदनुतिष्ठेत् ॥ नमस्कारेण मं
त्रेणोति ॥ देवेभ्यो नमो भूजेभ्यो नमः पितृभ्यो नमो मनुष्येभ्यो नम इति नमस्कारां
तेन मंत्रेण ॥ यद्वा ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य तव च ॥ नमः स्वाहा ये स्व
धाये नित्यमेव नमो नमो नम इति वायुपुराणोक्ते ॥ नवाशूद्रस्य पंचमहायज्ञा
भवन्ति ॥ ते च मद्रव्येण कायाः ॥ पक्षेन तिष्ठित्वा तु ॥ पाकाभावे प्रवासे च तं
उलानोषधीस्तथा ॥ पयोदधि दत्तं वापि केदमे लफलनिचति स्मृत्युक्तानुके
ल्पद्रव्येण पचमहायज्ञान् कृत्वा तद्रव्यं तत्प्रकुले प्रवेष्टुं पितृव्यमिति शास्त्र
रहस्यं ॥ आदित्यामेनेव तु शूद्रस्येत्यादि नियमादामेनेव श्राद्धं ॥ विवाहे तु वि

वि० प०
७४

वाहमात्रसंस्कारश्चोपि लभतेत्येति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराह
वचुनादिष्टसमाचाराच्च लोकि केनो ब्राह्मणाद्वारा नाम मंत्रैः च तदिना होमो
वर्तितीति गम्यते ॥ स्कांदे प्रभासखंडे शूद्रस्य निषिद्धमुक्तं ॥ नृदभानिदरे द्युदो न विवे
कापि लंघ्यः ॥ मध्यपत्रे न भुंजीत क्रमवृष्टस्य भामिनि ॥ नोच्चरेद्देवमंत्रोश्च पुरोडा
शं न भक्षयेत् ॥ न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं ॥ न पटेद्देवचनं त्रिषवं
न हिस्येवयेत् ॥ न मस्कारेण मंत्रेण क्रिया सिद्धिर्भवेद्भवं ॥ निषिद्धाचरतां कुर्वन्पि
तृप्तिः सह मज्जतीति ॥ न शिखामियेतदस्य द्युद्विष्यं ॥ स द्युद्विष्यं ॥ परिचर्या
शूद्रस्य नियतावृत्तिरनियताः केनो वेश इति वसिष्ठस्मरणादिकल्पेन शिखा
भवतीति गम्यते ॥ मनुः ॥ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनां ॥ अथ च
द्यौचकल्पश्च जौष्टिष्टस्य भोजनं ॥ अथोचैश्च स्तद्वद्यौचैस्तकादौ कल्पः प्र
कारः शेषस्य च ॥ अन्यच्च ॥ देवाचां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां नृपोत्तमश्चोत्तम्यमे

स्त०
३

रामः
७४

वश्चोपेतान्येष्टादिजातिभिः ॥ तथा ॥ स्त्रीभिः शूद्रेश्च श्रोतव्यं कृत्वा ब्राह्मणमग्र
तः ॥ पुरातं चेति ह्यस्य शूद्रो श्रोतव्यं च दिने दिने ॥ तथा ॥ ह्यमास्यंदमः शौचं दानमि
द्रियसंयमः ॥ अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थनिगमनं दया ॥ आर्जवं लोभश्च न्यस्तं देव
ब्राह्मणदूजनं ॥ अतम्यसूयो च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति विष्णुक्तोऽधिकार
ताधर्माः शूद्रेणाप्यनुद्वेयादस्य लंबं बहु प्रयच्छेति प्रकृतमास्थियते ॥ एवं कृतं वै
श्वदेवो गोघ्रासं दद्यात् ॥ तदा ह्यशुभं गः ॥ गवांघ्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समा
हितः ॥ गवां कंडूयनं स्यैर्गमासमाहिकमेव च ॥ तत्र मंत्रः ॥ सौरभे व्यः सर्वहिताः
पवित्रापापनाशनाः ॥ प्रतिगृहं तु मेघासंगा वस्यै लोक्कमातरः ॥ इति मंत्रेण
संपूज्य गोघ्रासं दद्यात् ॥ ततो वहिः काकवलिः ॥ मनुः ॥ शूनां च पतितानां च
पचां पापरो गिरां ॥ वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ तन्मंत्रस्तु ॥
तं द्वा रं वायव्यायाम्यावै नैर्ज्ञेतास्तथा ॥ वायसाः प्रतिगृहं तु भूमौ पितुं

वि० पा०
७५

मया पितेन॥ वायसेभ्यो नम इति वायसवलि॥ तथा॥ द्वाभ्यां नोऽयामशब्दौ वैव स्त०
स्यतकुलो भवौ॥ ताभ्यां पिंउ प्रदास्यामिरश्चेतां पश्चिमां सदा॥ इति श्रुत्वा नमः
तिष्ठति॥ तथा॥ पिपीलीकी टपत्तं गकाश्रुबुभुक्षिताः कर्मनिबद्धवंधाः॥ प्रयांतु ते
तृप्तिमिदं मयान्तांतेभ्यो॥ तिसृष्टं सुखिनो भवंतु॥ इति त्रिमिकी टपत्तं गेभ्यो नम इति त
द्वलिदेयः॥ तथा॥ प्रवासं गच्छतीत्यस्य गृहे कर्त्तानि विद्यते॥ पंचानां मरुता मेघस्य
यज्ञैः सह गच्छतीत्यत्रिमो ब्राह्मणानमन्तु तौ गमनं तथा॥ असंख्यातं तु यज्जुषां त
सर्वं निष्फलं भवेत्॥ तथा॥ न पश्यो भूबलिं वीरदत्त्वा ग्रहबलीन्दिनः स्वयं न
बोद्धरे नमो हाद्यदिते धीविनश्चति॥ गालवः॥ वैश्वदेवं दिवानक्तं न भवेत्तदृष्ट
कुट्यकू॥ प्रातरे वदिरावृत्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात्॥ तथा॥ दिवा वायदि
वारात्रौ क्रियते वैश्वदेविकं॥ द्दिरावृत्या तदा कुर्यादिति वेदविदो विदुः॥ रात
त्रय द्वा रवायां सायं प्रात वैश्वदेवो विहितस्तद्विषयं॥ अन्येषां सह देव भवती
स्मरणात् प्रवासे व्येते यथा शक्ति कर्त्तव्या एव॥ तत्रापि वैश्वदेव श्रुत्यां निविद्धः॥ यद्दृष्टी हो॥ द

त्यक्तमेव॥ शौनकः॥ वैश्वदेवं तथा आहं प्रत्यय जंच स तवे॥ न कुर्यात्स्वयं मन्ये न कारये
ने च सर्वथा॥ स्मर्यथ सारे पि॥ कुर्यात्स्वयं महायज्ञान्नियदा मृतकं विनेति॥ तथा॥
आत्मा चं पचनं यस्य इत्यर्थं यस्य मेधमां वृथार्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितं
॥ अस्ता तारी मलं भुक्तेत्यनुपीय यशोति तं अरुह्य शी॥ किमीन्नुभुक्ते अनर्च्य रुधिरं
तद्येयर्धेयादि॥ ततस्य हीया बालं ज्येष्ठं गृह्याय धारु मश्रियुः॥ अन्ये पितृकाल
समागता भोजनीयाः॥ भोजनकाले समागतान् स्वरिव संबंधि बांधवान् भोजयेदि
ति वसिष्ठोक्तेः॥ एवं पंहो मे यज्ञा अहरहः कायः॥ अन्नाभावे केन चिदाकाष्टा देवे
भ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यो श्रोतृणां दद्यात्तदिति कात्यायनोक्तेः॥ विना सूतकं पच महाय
ज्ञा करतो प्रायोश्चित्तमुक्तं स्मृतौ॥ स्वकर्म हानौ पतनमब्दे नैव त्वनायदि स्वक
र्म हानौ नास्ति कस्यान्मासेन पतनं स्मृतं॥ द्वादेशाब्दे व्रते नैव तस्य श्रुतिस्तु नान्यथा
॥ तन्निरीक्ष्या कर्मिणो तस्य शोस्तानं सचैतत्कं॥ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां स

वि० पा० म० ति० के० मे० ॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमियाद्यलंप्रपंचेन ॥ ॥ इति श्रीमद्
 ७६ नंतमठुविरचिते विधानपारिजाते आह्निकविधौ वैश्वदेवविधानं ॥ ॥ अथ भोज
 विधानं ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनं ॥ बालस्व
 वासिनीवृद्धगमिर्यातुरकन्यकाः ॥ दंपत्योरपि मध्ये पूर्वगुरुपतिः श्रेष्ठान्नमश्री
 यातु ॥ ततः पत्नीति ॥ भारते दानधर्मो ॥ भृत्यातिथिषु यो भुंक्ते भुक्तवन्ममरः सदा
 भुंक्ते तं केवलं भुंक्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ अमुक्तवस्तुना श्रुतिब्रह्मणोच्यो नरा
 अभोजने स तेनायजितः स्वर्गो भवत्युत ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्यस्तथैव
 च ॥ अवशिष्टानियो भुंक्ते तमाहुर्विद्यसाशिनमिति ॥ देवलः आहारं तुरहः कुर्या
 न्निहुरिरचैव सर्वदा ॥ गुप्ताभ्यां तस्मिन्नेतः स्वातृप्रकारेण हीयते श्रिया ॥ रहुः ॥
 कांते ॥ निहुरिः पुरीषाद्युसर्गः स्त्रीसंगश्च ॥ मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च सदा च
 रदिति दानधर्मोक्तिः ॥ यस्य च ॥ पंचाद्रभोजनं कुर्यात् प्रातः मुखो मोने मास्थितः ॥

स्त०
३

रामः
७६

हस्तौ पादौ तथैवास्थमेषा पंचाद्रता स्मृता ॥ आचारदीपे ॥ स्नास्य तो वरुणा काति
 जुहुतो निश्रियं हरे त् ॥ भुंजते मृत्युरावुष्यंतस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतं ॥ मनु ॥ आयु
 व्यं प्रातः मुखो भुंक्ते यत्रास्य दक्षिणा मुखः श्रियं प्रत्युः मुखो भुंक्ते रुतं भुंक्ते उदउ
 मुखः ॥ एतत्कर्म्यं ॥ निप्रविधिस्तु प्रातः मुखो न्ना निभुंजो ततश्चांतरमुखो विवेति
 ॥ अनायुष्यं च मुखस्य भोजनं मातुरित्युपेदिशंतीत्यापस्तंबस्मरणा ज्ञसीवन्मा
 तृकस्य दक्षिणा मुखभोजननिषेधः ॥ आचारदीपे पि ॥ पुत्रवान् स्वर्गहेनित्यं न
 ज्ञाय दुत्तरा मुख ॥ सोमवारे तथा ॥ यत्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥ भोजनकाले माहम
 तु ॥ सायं प्रातर्दिजातीनामशानं श्रुतिचोदितं ॥ नातरा भोजनं कुर्यादि गिहोत्रे
 समो विधिः ॥ भारते दानधर्मो ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणां मशानं देवानामितं नातरा
 भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हितः ॥ अतस्तु सायमाशं च प्रातराशनयो वरा ॥ स दोष
 वासी भवति यो न भुंक्ते ततानर इति ॥ अत्र प्रातः शब्दः पंचधा विभक्त दिनस्य तृतीय

वि० पा०
७७

भागवतचक्रः॥ तथा॥ ततो भोजने वेला व्यालुत्वा चारं सदामवान्॥ व्योष्यवर्गसि मोपे स्त०
तो भोजनं कारयेदुधः॥ माता पिता गुरुर्भाया पुत्रो दासस्तथैव च॥ अभ्यागतोऽतिथि
श्रुतिः पोष्यावर्गोऽस्मीनव॥ ब्रह्मपुराणे॥ उपलक्षेण समे स्थाने शुचौ दासनात्वि
ते॥ मंडलं गोमयेन स्थाप्य वागौरं मूर्त्तये॥ मंडलमाहव्यासः॥ चतुरस्रं त्रिको
णं च वर्त्तलं चाद्वयं च॥ कर्त्तव्यमाहुर्द्वयैति॥ ब्रह्मणा दिव्यं मंडलं॥ श्रीरवः॥ आ
दि सारं सारं बोरुद्रा ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च॥ मंडलं त्र्यंशं वंति तस्मात्कुर्वीत मंडलं॥
या तु धानाः पिशाचाश्च भ्रूराश्च राक्षसास्तथा॥ हरंति रसमन्तस्य मंडलेन वि रामः
वर्जितं॥ आसनमाह मनुः॥ श्रीपण्यं च शमीश्रीकंदं बोवारुस्त गोथा॥ पंचास ७७
नोपविष्टस्तु स्नानं होमादिकं चरेत्॥ न ज्यैष्ठ्यं प्रचेतसा॥ गोशालं न्ययं मित्रं
तथा पादौ पिप्येत्॥ लोहवर्णं सदैवार्कवर्जं ये दास्यन् बुधः॥ तथा॥ मधुपर्क
भोजनं ते संध्यादौ नित्यं कर्माणि॥ आसनस्थः स्वदाचा मेदन्यत्र कुक्कुटयेन॥ य

स्तु भोजने वेला ग्रामासनस्थ उपस्थोऽत्र॥ ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वतमाहुः पंक्तिद्वयकमि
त्यादि स्मृते सैरोनस्थस्याच मननिषेधः॥ यौदीनसिः॥ राकरो वतु यो भुंक्ते विमलेकां
स्थ भोजने॥ चत्वारि तस्य वदंति ह्यायुः प्रजाय शो बलं॥ मित्रं भोजन निषेधादमिच्छेत्
स्य पात्रं॥ सौवर्ण्येति चैव पात्रे भोजनमाचरेदिति स्मृतेः॥ सौवर्णादिकमपि विमवे
सतिकायां ताम्रपात्रे न भुंजीत मित्रकां स्ये मलाचित इति वृद्धमन्त्रैः॥ स्ताम्रपात्रनिषे
धः॥ स्वीयपात्रे सर्वदा भोज्यं॥ परपात्रे भुंजानः प्राजापत्यं चरेद्द्विजं इति स्मृतेः॥ पा
त्रपरिमाणा माह योगी॥ पंचाशतः पलादूर्ध्वं महाभाजने मिष्यते॥ नाति दीर्घं जा
तिदूर्ध्वं रात्रिमात्रं प्रमाणाकं॥ ग्रंथतरे तु॥ पलविंशतिमारभ्य अत ऊर्ध्वं यथेष्ट
या॥ इदमेव गृहस्थानां नयति ब्रह्मचारिणामित्यप्रमाणां मध्युक्तं॥ तत्समं ता
द्रेद्युपावाता निधेयानि न तन्मध्यो॥ लघीयां स्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भार
ता॥ पयः शाकादिभुत्वा च न महाभाजने परि॥ सव्ये पात्रे च वानीय पात्रं दद्या

वि० पा०
७८

द्विचक्षणा॥ आचारदीपे॥ दक्षिणं तु परितः सज्जमाने नीरनिधाय नान॥ अमोज्य तभवे
दन्तं यानीयं सुरयासनं॥ तथा॥ तां बलाभ्यं जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनं॥ यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेदिति व्याघ्रपादुक्तेर्यथादे॥ कांस्यपात्रनिषेधः॥ अ
थ प्रसंगादिधवा माः कथ्यन्ते॥ स्कां दे॥ पयो मृते पिपापो विद्धे धर्मपात्रये च दि॥ सा
पुनः प्राच्य भर्तारिं स्वर्गलोकानुसमं श्रुते॥ एकाहारः सदा कार्यो निदितीयः कथं
चन॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पक्षव्रतयथापि वा॥ मासोपवासं वा कुर्यात्त्रां प्रायश
मथापि वा॥ यवान्नेन कलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः प्राणायामैः प्रकुर्वीत या
वत्प्राणः स्वयं व्रजेत्॥ वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत्॥ स्नानं दानं
तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम महुं पुनः॥ नाधिरोहं दनुराहं प्राणैः कंठगतोरपि॥ कंचु
कं न परीक्ष्याद्वा सो न विहृतैव सेतु॥ विधवा कर्बुरा बंधो भर्तृवंधा यजायते॥
शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवयां सदा॥ ययं कशापि नीमारी विधवाया तये ताति॥

स्त०
३

रामः
७८

तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया॥ निवांगो दत्तं न कार्यं स्त्रिया विधवया
कथितं॥ गंधद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तथा पुनः॥ यद्यदिष्टं तमं लोके यत्र प
युः समीहितं॥ तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीतान् काम्यया तपसां प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुश
लाति लोदके॥ तस्मिन्नुस्तस्मिन्नु श्रैव तन्मात्रादिभ्यस्तव च॥ तर्प्यं तु पुत्रपौत्राभ्यां विज्ञे
यं॥ आर्द्रं च तर्प्यं चैव वनकुर्यात्पुत्रिणी सदेति भृगूक्तेः॥ विष्णोस्तु पुत्रजनकार्यं
पतिबुद्धान् चान्यथा॥ यतिमेव दत्तं संध्यायदिक्षु पधरं परं॥ भृष्टं तु सुतं किंचि
न्न कुर्यात्तत्परं॥ पुत्राद्यभावे हविर्वंशोपरायकव्रतकल्पे विशेषः॥ मृत्तमेयं
चित्रगं वापि कृत्या भर्तारि महमनः॥ तदा जया स्नानदानव्रतादीनां चरेत्सदेति॥ अ
थ प्रकृतं मनुस्त्रियते॥ कांस्यपात्राभावे यमः॥ रंभाकुटजमधीमं जंघनस्य चंप
काः॥ पद्मोद्भवपात्रां शक्रपत्रा पवित्रकं॥ अत्रिः॥ वटकाश्च पत्रेषु कुंभीति
द्वयपत्रयोः॥ श्रीकामो नैव भुंजीत कोविदारकरं जयोः॥ करेण परं केचैव त्रि

वि० पा०
७२

लायांतामभाजने। भिन्नकांस्थेचवस्त्रेचनभुजीततथायसे॥ आसनेपादमा
रोप्ययोभुंकेब्राह्मणाः क्वचित्॥ मुखेनधर्मितचान्ततुल्यं गोमांसमश्वत्थोः॥
दृष्टः॥ भोजनं हवनं दानं मुपहारः प्रतिग्रहः॥ बहिर्जानुनकायाशितद्वादचम
नं जपं॥ नाश्रीयोभ्यायायासोऽङ्गनाकाशेनेनतथोस्थितः॥ शयानः प्रोठपाद
श्रद्धाचेवावक्थिकं॥ भाकाशेयंत्रादौ॥ पादारोपितपादः पौठपादः स्यं
ग्रहेत्रविशेषः॥ मात्रासहोपनीतेस्याद्विवाहेभार्ययासह। अन्यत्रसहभुंजा
नः समः स्यात्पशुभिः सह॥ प्रयोगपारिजाते गेर्गः॥ रंभापत्रपलाशेषुयः कुंया
पारतां क्वचित्॥ सप्तजन्मेकतंपुरायतष्टरादेवनश्यति॥ युत्तुमिताक्षरा
या॥ पलाशपत्रभोजीचअहोरात्रेतामुध्यतीति योनित्यनिवधुक्तः सवद्री
पलाशविषय इति मदतपारिजाते व्यख्यातं॥ पलाशपत्रभोजीयः सोनंतं
लमश्रुत इति विशेषोक्तेः॥ यमः॥ शाकादिपुरतः स्थाप्यं मध्यं भोज्यं च वामतः॥

स्त०
३

रामः
७२०

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणेन दत्तपायसे॥ पात्रं ध्यातुवामेन यावद्वतिभोजनं
॥ पाशानादक्षिणेनेव पर्युष्यपरिवेचयेत्॥ अंगुष्ठस्तज्जनीचैव मध्यमाचैव सर्व
दा॥ तिस्रोऽथ द्वाकां गुलीचैव प्रशस्तायात्रधारता॥ भारते॥ आज्याहुतिं विनाचैव
यत्किं सरिविष्यते॥ दुराचारे श्रयभुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः॥ मार्कंडेयोत्रविशेष
माह॥ न्यस्तपात्रस्तुभुजीतपंचग्रासान् मरुमुने॥ शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रयतो मत्र
कारतामिति॥ उद्धृत्य यंत्रादौ पात्रस्थापयित्वा यत्र॥ यंत्रं मुसंग्रहे॥ कांस्थस्य का
ष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव च॥ यंत्रिका तु त्रिकोणाविकर्तव्या पात्रधारता॥ व
ट्टिशमक्ते॥ अंदने परमाने च दत्तपात्रं स्थितं यदि॥ रातदाज्यं भवेद्रक्तं तदन्नं
मांसमुच्यते॥ ब्राह्मे॥ सैधवं लवणं चैव तथा मानसं भवं॥ पवित्रे परमेष्ठ्ये
पयस्ते च तदुच्यते॥ सामुद्रं नमिर्जं चैव प्रत्यक्षं चैव दुष्यते॥ तस्मादिदं दं व्या
तरं परिवेष्टुं॥ आद्यादिभोजने यंत्राभाव उक्ते ब्राह्मे॥ पंचग्रासांस्तुभुजीतकचिदे

वि० पा० ८० इमनिसंकटो॥ पात्रमुद्वृत्तं तु मध्ययेत्येव कादृते॥ ग० गी॥ सत्यं चर्त्तनं च प्रातर्वरि
 तापरिवेचयेत्॥ सायं कोले तथैव स्यादृतं त्वेसायादितः क्रमात्॥ आपस्तंबः॥ कौ॥
 शीतुविभ्रयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे॥ भोजनं स्तविशेषेण गृहीतं न विष्णुद्वये॥॥
 भोजने वस्तु तं प्रोक्तं पवित्रं ग्रंथि वज्रिति मिति॥ तथा॥ उद्धृत्य किंचिदन्नार्घ्यं धर्मराजा
 यवै बलिं॥ दत्वा यच्चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैव च॥ अन्नेनैव घृतान्नेन नमस्का
 रेण वै भुविति स्मरावाहुती दुद्याभ्दे॥ जनादौ तु दक्षिणारतिभविष्यपुराणो॥ भो
 जनादावन्नेनेत्युक्ते भोजनादन्यत्र फलहारो न चित्राहुतिरिति गम्यते॥ के॥ रामः
 चित्तु॥ भेषतये भुवनपतये नमः॥ रावं बलित्रयं दद्याद्भोजनादौ ८०
 विशेषरसाहुः॥ अत्राचारतो व्यवस्थां॥ पितृकार्यं तु॥ पितृणां मन्त्रमुद्धृत्य बलिं कु
 र्वन्ति ये द्विजाः॥ आसुरं तद्देवेषु दं पितृणां नोपतिष्ठति॥ युक्तुः स्पर्शनां ते स्पर्शो
 दत्तं कल्याणं ते बलिं हरेत्॥ होमस्तु मधुवातां ते होमां ते चोदकं पिबेदिति सन्तु वैश्वदे

विकृद्भिर्जविषयं॥ पित्र्यद्भिर्जस्य बलिदाननिषेधात्॥ इति आह कल्ये॥ सूतके पिवलिदा
 नापोशानप्राणाहुतिपात्रधारणादयो भुजिनियमा भवन्ती स्मर्यस्य सोरे स्पष्टमुक्तं॥
 अन्यत्रापि॥ नित्यं स्नानं च शौचं च भोजनं नियमाच्चितं॥ अस्पृश्यस्य शनिस्तानं कु
 यदि वच॥ सूतकी॥ अन्यत्रानधिकारात्तर्पणादेवाचादियोन भवन्ति मनुः॥ दत्वा तु
 चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्भिजः॥ अक्षालीतकरो भुंक्ते रौरवं नरकं ब्रजेत्॥ चंद्रिको
 यां दक्षः॥ भोजनादौ बलिमुक्ते स मुद्वृत्तं च भोजनं॥ अनुद्वृत्तं च यो भुंक्ते प्राणायामा
 दकंचरेत्॥ उक्ता उद्धृतोपस्तरणमिति स्वाहांतमेव च॥ अपोशानां तदित्याहुर्भोजि
 नादौ पिबेज्जले॥ अपोशानमकृत्या तु यो भुंक्ते द्विजसत्तमः॥ अभोज्यं तद्देवैर्दत्तं
 भुक्त्वा दोषमवाप्नुयात्॥ तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समान् चरेत्॥ अपोशाना
 र्थं यत्तोयं घृतं चैन्नित्यं तं भवेत्॥ हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वैधारेणैज्जयं॥ अपो
 शानं करे कृत्या यद्याशीर्वचनं पठेत्॥ अभोज्यं तद्देवैर्दत्तं दाता भोक्ता च किल्बिषी॥

योयस्यानां समाप्ता तिस तस्या आति किं त्विषं ॥ त दोष परिहाराय मंत्रमेतदीर
येत् ॥ अन्नं वस्त्रं रसो विष्णु भोक्ता देवो महेश्वर ॥ रावंध्यात्वादिजोभुक्ते स्वन्न दोषे न
देव्यते ॥ प्राणाकुतीर दुत्या तु पश्चात् परिमर्दयेत् ॥ मर्दिते भोजयेद्यस्तु प्राजापत्यं
तश्चरेत् ॥ वित्रा कुति दाना नंतरं रुस्तं प्रक्षाल्य पंडिः दोष संभावना योजन लघादि
गोपंडिः मिष्टादियुक्तं ॥ पारिजाते वृद्धमनुना ॥ राकपं तपुपविष्टाना दु कृतं पदुराम
नं ॥ सर्वेषां तस्मै तावद्यावत्यं डिः नमिद्यते ॥ अग्निना भस्मना चैव स्तंवेने सति
लितेन वा ॥ द्वारे रो वच मार्गे रापे डिः भेदो बुधैः स्मृतः स्तं मेनेति क्वचित् ॥ पाटः ॥ या
नव कपः ॥ अषोशानेनो परिष्ठा दुधं स्नादु शनं तथा ॥ अनग्नम मृतं चैव कायमन्नं
दिजन्मना ॥ दक्षः ॥ शब्देना पौशनं पीत्या शब्देन दृत पायसं ॥ शब्देना पः पया पीत्या
सुरापानसमं भवेत् ॥ आश्रम लक्ष्मणानं तु यद्वा षड्रमात्रकं ॥ प्राणाकुति प्रमाणं च
सद्यत्कान्तस्य तद्भवेत् ॥ दृत हीनं तु योर्भुक्ते नरस्त्वा कुति पंचकं ॥ पश्चाद्दृतेन यो

भुक्ते दिज्जप्रांश यरां चरेत् ॥ दृताभावे तु गव्येन संस्कर्वा तलेन वा ॥ गव्येन दग्धानेय
र्थः ॥ पराशरः ॥ सुरवे चान्तस्य निक्षेपो मंत्रैः प्राणादि पंचमिः ॥ भोजने तद्वि विष्णु ज्ञेयं ते
चैव नियमाः स्मृताः ॥ पात्रा लंभस्तथा मौनं तदूर्ध्वमपि चेदुया ॥ शौनकः ॥ स्वाहा ता प्र
रावाद्याश्च नाम्ना मंत्रास्तु वायवः ॥ जिह्वा च गसे दन्तं दृशने मनः सस्मृते न ॥ तथै
व षष्ठी दद्यात्तु स चैतन्ये सुरवा मनी ॥ तर्जनी मध्यमांगुष्ठं लगना प्राणा कुति भवेत् ॥ म
ध्यमा नामिकांगुष्ठे रपाने जुहुयाद्विः ॥ कनिष्ठा नामिकांगुष्ठे व्यानितु जुहुयाद्विः ॥ क
निष्ठा तर्जन्यंगुष्ठे रदाना हुनेद्विः ॥ स्वं गुलि निरादा यस्य मानस्या कुति भवेत् ॥ त
थैव षष्ठी जुहुया स चैतन्ये सुरवा मनीति ॥ केचिद्भूत रास्वाहेति सप्तमीमा हुः ॥ अ
द्वयां प्राणे निक्षेपे मृतं जुहोमीत्यादि तैत्रियी पारतय केतयोक्त्यादिति ॥ इदं च प्राणा
ग्नि होत्रमिति ज्ञेयं ॥ तदुक्तं शते पयश्चास्ते ॥ तेषु रुषमा विशतस्तस्य मुखमेवाहुव
नीयं कुर्वते जिह्वा दः समिधमन्नमेव शुक्लमाहुतिं तेषु रुषं तपयतः स यत्तप्यते

वि० प०
८२

नश्चास्यजि होत्रमेवा स्यकु तभवतीति॥ अथ तरे वि॥ स यर दम विद्वान्गि होत्रं जुहोति य
थांगारो नपो ह्यमस्मिजु दु यान्न दक्त स्या दथ यरा तरे वं विद्वान्गि होत्रं जुहोति तस्य स
र्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु दुतं भवतीति॥ गोमित्रसूत्रे॥ पंच यो सो नृ गृह्णी
यात्॥ प्राणा यस्या हेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोत्यपान यस्या हेत्यन्वाहा यपचनमेव
तेन जुहोति व्याना यस्या हेत्याहवनीयमेव तेन जुहोत्युदाना यस्या हेति सभ्यमेव तेन
जुहोति समाना यस्या हेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोतीतीति॥ सामोपनिषद्यपि॥ तद्यद्भुक्तं
प्रथममा गच्छेदियादिना त्रो ह्येष्ट दोषः प्रत्याहुति॥ तदा ह मनु॥ मधुपर्क च सोमै च
असुप्राणाहुतीषु च॥ आस्थ होमेषु सर्वेषु नो ह्येष्टं मनुर ब्रवीत्॥ तथा॥ स्मृतिसंग्र
हे॥ एवं पाचाहुती हुत्वा ब्रह्म गंधिं विस्तृज्य च॥ प्रक्षाल्य वा मरुस्तं तु पश्चाद्भोजनमा
चरेत्॥ तर्जन्या तु स्थिते रौप्ये ब्रह्म मथौ च मयनि॥ कनिष्ठिक्या स्थिते खड्गे नैव भो
जनमाचरेत्॥ अन्यथा भोजनं कुर्वन् प्राणायामाचरेत्॥ यद्यद्भुते तदं न तु किंचिद्दे

स्त०
३

रामा
८२

स्थापयेत्स्थलं॥ यद्यद्यप्ये सितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत्॥ अनिधाय पृथक् चान्नं गाय
त्र्यात्मि मंत्रितं॥ पुनरन्नं न गृह्णीयाद्यदि भुंजीत दोषभाक्॥ पटुमेदनयो भुंक्ते परकीय
स्वकेपि वा॥ तदन्नं मां समित्याहुः॥ क्षये रोगी च जायते॥ सर्वो भिरंगुलीभिः सममश्नीया
दिति वसिष्ठेक्तः॥ समुदितो गुलिमि भुंजीत॥ तथा॥ जलं पात्रं तु निक्षिप्य मृत्ति बंधे च द
क्षितो॥ विप्रो भोजनकाले तु पिबेधामेन पातिना॥ अन्यत्र तु॥ धारयानो नो दकं येयं
पीत्या दोषमवाप्नुयात्॥ जलपात्रेण तत्पेयमिति ज्ञाता तयो ब्रवीत्॥ राक पंडुपावि
शानां विप्राणां सरुभोजने॥ यद्येकोपित्य जेत्पात्रं नाश्नीयुरितरेष्वेन॥ भुंजानेषु तु
विप्रेषु योगे पात्रं मुविमुंचति॥ समूहो नरकं याति ब्रह्महास्य निगते॥ मयादिकं रतो दो
षो नैमुक्तमेव प्राकुराक पशुपविष्टं नाम न्योन्यं स्मृता ते यदि॥ तदन्नमत्य जन भुक्त्वा
गायत्र्यं शतं जपेत्॥ भवेदुच्छिष्टं संस्पृशो भोक्तुं बभौ॥ जनस्य वा॥ अन्नं तदेव भो
क्तव्यं न त्याज्यं भोजने स्थितां॥ अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुंजीत किं त्विषी॥ स्नात्वा त

नोजपेदेवी शतमष्टे तं दिजः॥ वृद्धशतानपस्तु॥ यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति
 दिजः॥ भूमौ निश्चिप्य तं ग्रासं स्नात्वा शुद्धिं मवाप्नुयात्॥ अशित्या सर्वमेवापि त्रिरात्रेण
 विशुध्यति॥ अज्ञानाद्भोजनं कुर्वन्नां यच्चष्टशतं जेयेदित्याह॥ मदनपारिजाते मा
 कं देयः॥ यस्तु पातितले भुंक्तेयः सत्राब्दं समश्नुते॥ अंगुलिचोदरे यस्तु गोमांसा
 शानवत्स्मृतं॥ विष्णुपुराणे॥ अश्रीयात्तन्मना भक्ष्यात् पूर्वतु मधुरं रसं॥ लवणाम्हेतो
 यामध्ये कुटुतिक्तादिकांस्ततः॥ प्राकूद्रवं प्रदुषोऽश्रीयान्मये तु कटिना शानं॥ अते
 पुनर्द्रवाणी च बलारोग्ये न भुंजति॥ नोद्विष्टो हृतमादद्यात्तथा गव्यं विशेषतः॥ ज
 रं रं दूरयेद्दृढमनो भगिं आपस्तं ब॥ अष्टौ ग्रासामुने ममैक्ष्णो उशारण्यवा सिनः॥
 द्वात्रिंशन्नुग्रहस्थस्य स्यमितं ब्रह्मचारिणः॥ पुत्रे स्थः॥ भोजनं तु न निःशेषं कुर्या
 त्प्राज्ञः कथंचन॥ अन्यत्र दधि सहकाज्य पत्र लक्ष्मीर मध्वप॥ पत्रं लेखं मां॥ अनि
 यं भक्षयेन्नि संवाग्य तो न म कुस्नयन्नित्यादि स्मृते रनिंद्यान्मोक्तव्यं॥ तच्च

न निंद्यात्॥ अन्नं न निंद्यात्॥ तद्भूतमिति तेतिरीयस्युते॥ अत्र वज्र्यमाह याज्ञवल्क्यः
 ॥ अनर्चितं वृथा मांसं केशकीटस्य मन्वितं॥ शुक्लं पयुषितोद्विष्टं च स्पृष्टं पतिते हि
 तं॥ उदका स्पृष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः॥ अनार्चितं उत्तमापावज्ञादन्तं यदन्नं॥ वृथा मां
 संप्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं दिजकाम्यया॥ देवान्पितृन्समभ्यर्च्य रिवादन्मांसं
 न दोषभागि युक्तप्रकारेण संपादितं मांसं वृथा मांसं॥ केशकीटस्य मन्वितं मन्त्रं॥
 शुक्लं॥ यश्च यमनक्तं सत्कालपरिवासादिना भुञ्जी भवति तदित्यर्थः॥ पयुषितं
 रात्र्यंतरितं॥ उद्विष्टं भुङ्क्ते उद्विष्टं॥ उदका रजश्चला तया स्पृष्टं॥ स्पृष्टं॥ को भुंक्ते
 इत्यादियदा व्युष्यदीयते॥ पर्यान्ति अन्यसंबन्धिन्यव्यपदेशेन यदीयते॥ अन्य
 स्पृष्टं॥ पयुषिते प्रतिप्रसवमाह सराव॥ अन्नं पयुषितं भोज्यं स्नेहोक्तं चिरसंस्थि
 तं॥ अस्नेहो मपि गोधूमयावमोरसविक्रियाः॥ गोधूमविकारो मे उक्तः॥ यववि
 कारः सक्तः॥ गंधः॥ अर्पणः सक्तबोधानास्तक्रं दधि दत्तं मधु॥ रातस्य रात्र्युभोक्तव्यं

वि० पा०
८४

भांडलेपोनचेभवेत्॥ तथा॥ भभारं भांडसंस्थानिपयोदधिद्वुतानिच॥ तावसू
तंहितभांडं उं यावत्तत्रतिष्ठति॥ ति॥ कलिंगं च पटोलं च वृंताकं - धितानिच॥ उचो
दकीरक्तशाकमेतान्येव जयेद्विजः॥ नारदीयेपि॥ वृंताकं च कालिंगं च दग्धयन्तं
मसूरिका॥ उदरे यस्य तिष्ठति तस्य दूरतरोरुः॥ शाकमूलकलेक्षुतिदंतदोषं
न भक्षयेत्॥ लवणं व्यजनं चैव दृढं तैलं तथैव च॥ लेख्यं पेयं च विविधं रुस्तदन्तं
न भक्षयेत्॥ भतो लवणादिद्व्यादेयं॥ अपचं स्नेहपचं च नतुरव्याकिदाचनेषु
केरपके स्नेहपके रुस्ते नैव देये॥ केचित्तु वृंताकनिषेधः श्येत वृंताकं परस्परं
वर्जयेत्तदेताकं मलाबुं वृत्तं तथा॥ दृत्राकं लघुनं चैव भक्ष्यं प्रायशोचि
रेत्॥ इति विशेषोक्तेरिति॥ तत्तु निबंधश्च नुपलंभादुपेक्ष्यं॥ रागमूलेत्यात्॥ उपलं
मेवोच्येतत्तु विशेषां दोषां दोषाधिक्यापनत्यितरप्रतिप्रसवाम॥ प्रायश्चित्ता
धिक्यकथनादिति ज्ञेयं॥ तथा॥ रात्रौ दधिनभोक्तव्यं दिवा च नवनीतकं॥ पयस्य

स्त०
३

रामः
८४

कशफं हेयं तथा क्रामे लकाविकमिति र्कां दे॥ तथा तिथिविशेषवज्या न्याहृष्टरुस्प
ति॥ कृष्णं उं तरुणी चैव मूलकं रुती तथा॥ श्रीफलं च कलिंगं च धात्री प्रतिपदा
दिषु॥ वज्रये सप्तमायावदन्यथा कुरुमाचत॥ सप्तम्यारविवा रेच दिवा रात्रौ
तथैव च॥ धात्रीफलं नरो श्रीयादलक्ष्मीको भवेन्नरः॥ विप्राणां भोजने काले यदि दी
पो विनश्यति॥ पाणिभ्यां पात्रमालम्य गायत्री मनसा स्मरेत्॥ पञ्चाक्षरी पकंद
ष्टातदेवं भुंजते द्विजाः॥ अन्ये दन्तं न भोक्तव्यं मुक्ताकलं धूपं समाचरेत्॥ मसिकां
संतताधारो वेदसंबंधि विद्वद्वः॥ सुरते रत्री मुखं चैव पवित्रं मनुरब्रवीत्॥ भद्रा॥
प्राणास्येतथा आदे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया॥ देवान्यितृन्ते मभ्यर्चयेत्वा दमां
सं न दोषभागितियुक्तं॥ तस्या मेधः॥ अन्नाभावे न यदि प्राणनाशस्तदा मांस
भक्ष्ये न दोषः॥ सर्वतश्चात्मानं गोपायेदिति श्रुते॥ तथा आदे निमंत्रितो स्यात्
मश्रीयात्॥ यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नातिमानवः॥ स प्रेत्य पशुतां याति॥

वि० प०
८५

संभवा नेकविंशतिमिति मन्यते ॥ तथा प्रोक्षणाख्यश्रोतसंस्कारसंस्कृतमांसम
क्षुण्णो न दोषः ॥ विहितत्वात् ॥ अमक्षुण्णो यागो सिद्धे ॥ तथा ॥ तिथ्यर्चनायं संपादि
ते यन्मांसं हि जप्रायेण यातं भक्ष्यते न दोष इति ॥ अत्र च पिदोषाभाव उक्तं तथा
पियागादन्यत्र कलौ मांसं वज्रं ॥ तथा हि ॥ अष्टातागो पशुश्चैव आदेमांसतयाम
धु ॥ देवरात्रिसुतो ह्यतिः कलौ पंचविवर्जयेदिति वृहन्नारदीयोक्तेः ॥ अष्टातकृतवि
यो हुनुपमुक्तो युगांतरवन्नविवाह्येयः ॥ शौचं च पत्रं शुद्धिश्च आदाय परं मायदि
॥ अनंततृप्तिरुद्धादेराततस्वतु निरोमिषमिति वृहन्नारदीयोक्तेः ॥ अष्टातकृतवि
यथा किंचिद्वा तान् प्राप्नुयदिति ॥ पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसं न श्राद्धकृतं चेति
निगमोक्तेः ॥ न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्मर्तत्वं विना ॥ मन्यन्तैः स्यात्पराप्रीतिर्यथा
न पशुहिंसयेति भागवतोक्तेः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधकं तं तथा ॥ गृहे
पि निवसन्निप्रो मुनिर्मांसं विवर्जनादितियां जल्योक्तं ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तं

स्त०
३

रामः
८५

तथा ॥ कालश्रावं महाशक्तीरवद्भुलोहामिषं मधु ॥

था ब्राह्मणकाम्यायाः ॥ अल्पदोषमिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यत इति दानधर्मोऽपि दोष
श्रुतेः ॥ ननु पितृणां मांसिकं श्राद्धं मन्याहायं विदुर्बुधाः ॥ तदामिषेण कर्तव्यं प्रज्ञा
स्तेन प्रयत्नतः ॥ आनंतायैव कल्पं ते मुन्यन्तो निचयं वयेति मनूयाजवल्कादिस्मृ
तो श्राद्धमांसं विधानाद्विधिनिषेधानां देशभेदेन व्यवस्थानुक्तानां गीक्रियत इति चे
न्नामांसं निषेधकवाक्ये बलाविति वदेद्देशभेदप्रवृत्तामौ भावौ तू ॥ तत्कल्पनायां तु या
यतिदेशे मांसवर्जने दृश्यते तद्देशवाचकपदभावाद्देनेकपदकल्पनेन राकवा
क्यभेदापत्तिः प्रसज्येता ॥ देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशाय नैरेः अन्यथापत्ति
तो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृत इति वृहन्नारदीयवेचनबलान्नापि देशाचारतो व्यव
स्था ॥ इदं वचनं तत्तद्देशस्य दायाराणामेव व्यवस्थापकं वदुराचारस्यायस्मिन्ने
शेय ॥ आचारः पारंपर्यक्रमगतः ॥ अतिस्मृत्यविरुद्धं तमनुष्ठातुमर्हतीति
देवलोक्तेः ॥ कलौ पंचविवर्जयेदिति निर्दिष्टं रवकाशप्रमाणविशेषाच्च सत्यं प्रकृतं

वि० पा० नुप्रसक्तैः न॥ प्रकृतमुच्यते॥ याज्ञवल्क्यः॥ परपाकरुचिनस्यादनिव्यामंत्रणादन्ते॥ वस्तु०
 ८६ दिग्गन्ततेपिदुराचारस्यविप्ररस्यनिषिद्धाचराणास्यचम॥ अन्नंभुक्तादिजःकुर्या
 दिनमेकामभोजनं॥ त्रिविधं॥ परपाकनिवृत्तस्यपरपाकरतस्यच॥ अपचस्यच
 भुक्तांन्नादिजश्चांद्रायणंचरेत्॥ चांद्रायणमभ्यासविषयं॥ अन्नभ्यासेतुत्रिरात्र
 मभोजनमेव॥ तद्वत्पुण्यमपि स एवाह॥ गृहीत्योग्रिं समाप्य पंच यज्ञान्निर्वये
 त्॥ परपाकनिवृत्तौ सौमुनिभिः परिकीर्तितं॥ पंच यज्ञाश्च यं कृत्या मरान्नमु
 पजीवति॥ सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तुष्टः॥ गृहस्थधर्मवृत्तौ यो ददाति
 परिवर्जितः॥ रुचिभिर्द्धर्मतैश्चैरपचः परिकीर्तित इति॥ आदिस्यपुरातोरका
 दशाध्यायो॥ तस्माद्गृहस्थमन्नमेकैवविचक्ष्यतौः॥ अपरीक्ष्यैव सर्वेभ्यः
 तिष्ठायंभुजास्यनात्॥ आममन्नं गृहस्थायपक्वं नैव कदाचनान्नादातव्यं हि नि
 षिद्धं तद्वत्ते आहुं शिवो ब्रवीदिति॥ शातोतपः॥ वनैः स्वतिगते सोमे परान्नं ये तु मु

रामः
 ८६

जते॥ तेषां मासकृतं पुराणं दातारमधिगच्छतीति॥ उपास्यते ये गृहस्थाः परपाकम
 म्बुद्धयः॥ तेन ते प्रत्यपश्यतां ब्रतं पन्नाद्यदायिनमिति मनुवचमेलोमेन गामाङ्गा
 मातरंगत्या परान्नं भुजतो दोषविशेषा वेदकमिया कलुनीयं॥ अभोज्यान्नाहयाज्ञ
 यत्क्यः॥ कर्द्व्यबद्धौ राणां ह्नी बरंगवतारिणां॥ वैरागिभिरास्तवाद्दुष्ट्यगोलाका
 गरादीहिरां चिकिंस्कातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविदिषां॥ क्रूरैर्मपतिते ब्राह्मणं मि
 क्रोदितं भोजिनां॥ अवीरा स्त्रीश्चतारि स्त्रीजितगामयोजिनां॥ शास्त्रविक्रयक
 मरितं तु वीर्यश्रवृत्तिनां॥ नृशं सराजरजककृतद्रवधजीविनां॥ चैलधावसुरा
 जीवसहोपपतिवैजमनां॥ पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवदिनां॥ तेषाम
 न्नमेतत्तव्यं सोमविक्रयिणास्तथेति॥ अस्यार्थः॥ कंदर्पोऽतितुष्टः॥ वदोतिगडा
 दिना॥ चौरा ब्राह्मणा हेमव्यतिरिक्ते परद्रव्यापहारी॥ त्वीवो नैपुंसकः॥ रंगावता
 रीनरादि॥ वेतो वेष्टुं दजीवी॥ अतिशस्तः पतनीयेन कर्मणाऽभियुक्तः॥ वाङ्म

वि० पा०
८९

प्योनिषिद्धवृद्धपत्नीवी॥ गणोकापत्यस्त्री॥ गणादीक्षीरुयाजकः॥ चिकित्सकोमिषा
वृत्तुपत्नीवी॥ आतुरोमहारोगामिभूतः॥ पुंश्चलीव्यमिथारिणी॥ मत्तोविद्यादिनाग
वित्तः॥ विहिदृशत्रुः॥ कुरोर्भेतराधिककोपः॥ उग्रोवागादिनोद्देजकः॥ पतितोब्रह्महादिः
ब्राह्मः॥ पतितमावित्रीकः॥ दांमिकोवचकः॥ अवीरास्त्रीपतिपुत्ररहिता॥ स्वतेत्रेप
न्ये॥ ग्रामयात्रीग्रामज्ञांसादिकत्ता॥ कर्मारोलेहकारः॥ तंतुवायः॥ स्वर्चीशिल्यो
पत्नीवीश्चवृत्ती॥ अभिवृत्तंजीवनमस्यास्तीति॥ नीचसेवकोवा॥ नृत्तं सोहिनिर्द
यः॥ रजकोवस्त्ररंगकृतः॥ चैलधावः॥ वस्त्रनिरोजिकः॥ सहोपपतिवेदमी॥ सहस
हितंउपपतिनाजारेतावेनेमयस्यासोसतथापिशुनः॥ परदोषवक्ता॥ चाक्रिकस्ते
लिकः॥ बंदीजनस्तोवकः॥ सोमविक्रयी॥ यत्तेसोमलखाविक्रेता॥ कदपत्यादिदोष
दुष्टानामेषां हिजानामः॥ नमोक्तव्यमिति समुहायः॥ तथा॥ अग्निहीने हिजाते
अतान्नमद्यादनायादीति॥ अग्निहिनेः सप्तव्यधिकारे औतस्मान्ताग्निरहितः॥

स्त०
३

रामः
८७

अस्यान्नमोक्तव्यमिति अन्नमोक्तव्ये प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह॥ अद्भुतसंदोगोपाल
कुलेमित्रादीक्षीरिताः॥ मोक्षान्नानापितेष्टेवयश्चात्माननिवेदयेत्॥ दीक्षागर्भदा
सादयः॥ अर्धसरी॥ सीरोपलक्षितकृषिकत्वाद्दयाही॥ शीर्षप्रसिद्धोसंगहेगंज
नचारमात्रचकोद्रवान्नंमसरिका॥ कांस्यापात्रं चतैलं चमंत्रवीर्यहराणिषट्॥
गणानां गणिकान्नं च तथा न्नं ग्रामयाजकान्॥ सतकान्नं तथा भुक्त्वा हि जश्नाद्वा
यतांचरेत्॥ अद्भुतस्य दृष्ट्वा च दृष्ट्वा च तदन्नं तन्निमंत्रतां॥ प्रेषितान्नं च पक्वं न्नं अद्भु
न्नं पद्धिधं स्मृतं॥ भुजानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्रवते गुदं॥ उच्छिष्टमशुचित्यं च त
स्य शोचं कथं भवेत्॥ पूर्वकृत्या तु चोचं पश्चात् स्नानं समाचरेत्॥ अहोरात्रो
पितृस्नात्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति॥ वृद्धस्य पराशरे॥ ब्राह्मणान्नं ददते अद्भुतः॥ अद्भु
न्नं ब्राह्मणो ददते॥ द्रव्ये तावमोक्षान्नोचरेतां तौ शिशित्रतं॥ विप्रेण मंत्रितो वि
प्रः॥ अद्भुतस्तु यो श्रुते॥ आमं तृपितुमोक्तारोऽप्युध्यतामैदं वेन तु॥ वान्ताकिं गं

वि० पा० जनं जम्भ्या ह्यहोरात्रोषणाद्युचिः॥ गतिः कागता योरन्तं यदन्तं वरुयाजके॥
 ८२ सीमंतोन्नयने भुक्ते द्विजश्रां द्रायतां चरेत्॥ भुक्ते शय्यासनस्थो यः पिवेद्वापि द्विजोन्न
 मः॥ अमक्ष्येतां हिते तुल्यं चरेत् श्रां द्रायतां चरेत्॥ आसना रुटपादः सन्वत्सरा इव
 टेकृतं॥ मुखेन धर्मिते भुक्ते द्विजश्रां द्रायतां चरेत्॥ उद्धृत्य वा महस्तेन यत्किंचित्पि
 बतेनरः॥ सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चां द्रायतां चरेत्॥ चां द्रायतां न वञ्चयेत् पाराको
 मासिके तथा॥ आब्धिके पादकृद्दुः स्यादेकाहमपराब्धिके॥ स्नानमत्युत्तुर्वीत प्रा
 णायामं जपं तथा॥ उद्धृष्टोद्धृष्टं संस्पृष्टो ब्राह्मणस्तु केदाचन॥ कुर्वीत तत्पुण्यं स्ना
 नमाचामेन विशुद्धाति॥ इदं तुष्टुत्रियादिस्पृष्टे ब्राह्मणविषयं॥ ब्राह्मणस्यैव तु॥
 उद्धृष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट उद्धृष्टेनाग्रजन्मना॥ आचम्यैव तुष्टुद्रुः स्याद्विष्णुनामनु
 कीर्तिनात्॥ भुक्ताऽनाचम्य कुयादिविरामुर्त्रे केह विनिष्कृति॥ नक्तोपवासी स्यात्
 तु द्वितीये दिगुणोचरेत्॥ आद्ये मन्त्रे॥ तत्रैव॥ यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुते द्विजः॥

स्त०
३

राम॥
८२

अथ मन्त्रपुरीषे - वारेतः स्येन मे - वचा॥ त्रिरात्रोषितो विप्रः पादकृद्दुष्टा भूमि
 पः॥ अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता॥ विः शुतूक्लस्य स्त्री व्यकृत्वा वाऽनृतं
 नापरां॥ वचनं पतितैः कृत्वा दाष्टिरां अवरां स्पृष्टो दीतिः पुराणी समुच्चये॥ आज्य
 पात्रे स्थितं तत्र मधुमिश्रं तु यत्कृतं॥ ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु सर्पिः सुरासमं॥ पा
 रिजाते भृगुः॥ गव्यं ताम्रपात्रे संयुक्तं कांस्ये चैव शुभो रसः॥ संकांस्यं नारिकेलं बृम
 द्य तुल्यं द्युतं विना॥ आर्द्रकं सगुडं मधुं दधि सन्मिश्रितं गुडः॥ नारिकेलं बृमं मिश्र
 मेष्वं वदरं तथा॥ मनुः॥ ताम्रगव्यं भुजौ मधुं समं च परिवेषता॥ दोहे पाके तथा
 होमे ताम्रगव्यं न दुष्यति॥ गर्गः॥ मूलपुष्पफले द्यादिदंतद्वेदं न भक्षयेत्॥ आस
 र्शेषं न चाश्नीयासीत शेषं पिवेन्न च॥ अन्यथा कुरुते यस्तु जपे देवी शतं ततः॥
 यस्तन्नयति पात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यतः॥ दंपत्यो भुक्ते शेषं च भुक्ते चां द्रायतां
 चरेत्॥ अर्कदिपर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा॥ एकादश्यामहोरात्रं भुक्ते चां

वि० पा०
८८

शायरांचरेतु॥ अत्र सर्वत्र चाद्रायरा प्रायश्चित्तं कथनमभ्यासविषया॥ अनभ्या
सेतुअहोरात्रमभोजनं॥ राघुसर्वेषुअहोरात्रमभोजनमिति विशेषोक्तेः॥ कृत्विधानंतु॥
पर्वण्योरर्कवारेचरात्रोभुंक्तेद्विजोयदि। संसुमंत्रजपेभ्योक्तद्वारावरंविशुध्यति॥ अष्ट
म्यांचत्रतुदश्यांयदिभुंक्तेद्विवादिजः॥ दशवारंजपन्मंत्रमभिस्वरुष्टिमेवच॥ रा
कादश्यांसदाभुंक्तेस्वेदयवाद्याधिवर्जितः॥ त्वं सोमासीतिवैसक्तंजवेत्यापास
मुच्यते॥ इदंप्रायश्चित्तमवैहमेषविषयं॥ वैहमवस्येकादशीभोजनप्रायश्चित्तवि
शेषश्रवणादितिदिक्॥ यद्यप्यत्रकृष्णान्तंरुंतीचैवमूलकं॥ बृहतीतथोबृह
स्पतिनातिथिविशेषमूलकमक्षराविषयउक्तस्तथापिब्राह्मणस्यसर्वदामूलक
निषेधउक्तोदक्षस्मृतौअंतिमाध्याये॥ पितृणां देवतानांचमूलकंनैवदापयेत्त
ददत्तरकमाप्नोतिभोक्ताचब्राह्मणस्तथा॥ ब्राह्मणोमूलकंमक्षश्ररेचाद्रायरा
व्रतं॥ अन्यथायादिनरकंयातिस्यचैवविंदति॥ वरंभुक्तममेध्यंचपिबेदागर्हितं

स्त०
३

रामः
८८

कचित्॥ वर्जनीयंसदाविप्रैर्मूलकंमदिरासमं॥ पितृणांवदत्रभायेचनरन्येतेवनम
लकःस्वयंजाताःपनित्राश्रमंक्षतिवनवासिनः॥ लोहितंवासितंवापिमूलकंलंम
दिरासमं॥ देवानांवदत्रभायेस्युरन्येतेवनमलकाः॥ शूलकंतुनरोभुंक्तेदुष्टाकारं
दिनेदिने॥ नतस्यानरकोत्तारोयावदीभृतंसहवमिति॥ उशनी॥ शूरकर्मणिवाते
यस्मानमात्रेणशुद्धतीति॥ चंद्रिकायांजीवपितृकादेर्विशेषउक्तःकनीयास्पतिना
चैवमुक्ताश्चादिकभोजनं॥ प्राणाग्निहोत्रदन्यत्रनसमोनसमाचरेदिति॥ भोजनंतु
ननिःशेषंकुयात्प्राज्ञःकथंचन॥ अन्यत्रदध्नाक्षीरादाद्यतास्तुभ्यराववा॥ भु
क्तापीत्यातुयःकश्चिद्वन्यंपात्रंविमुच्यति॥ सुधातःसपिपासातीभवेज्जन्मनिज
न्मनि॥ देवलः॥ भुंक्तेक्षिपेसमादायसर्वस्मात्विंचिदेवतु॥ उद्विष्टभागधेयेभ्यः
सोदकंनिर्वयेद्भुवि। मंत्रस्तु॥ यत्रचंचनसंस्थानांक्षत्तमोपहतामनां॥ दुर्गती
नांमयादत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु॥ रोरवपुन्यनितयेपमावुदनिवासिनां॥ अर्थिना

वि० पा० मुदकं दत्तमक्षर्यमुपतिष्ठतु॥ व्यासः॥ अहं पीत्वा तुं उपमर्दं त्याज्यं महीतले॥ रसा स्त०
 २० तलगतानागास्तेन प्रीणांति नित्यशः॥ यद्युतिष्ठेद नोचो तो भुक्तवानास्य नो द्विजः॥ स्वस्व
 स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत्॥ उच्छिष्टेच्छिष्टसंस्पर्शं भुनाश्रेणाना द्विजः॥
 उपोष्य रजनी मेकापंच गव्येन शुद्धति॥ गं उपकरणात् सर्वं हस्तं प्रक्षालयेद्विजः॥
 हतं देवपि अंचत्यात्मा चोवोप पातके॥ यो वै गं उपस्य मये तर्जन्या वक्रशोधनं॥
 कुर्वीत यद्विमुक्तो मोरौ रवनर कं ब्रजेत्॥ आचम्योच्यत तः कुर्याद्वि तं काष्ठस्य भ
 क्षणं॥ भोजनं दत्तं तलगतानि निहृत्वा च मनंचरेत्॥ अर्धे पंच तेषां सत्रीति न वि
 रित्तयेव च॥ आचमेच्छुल्लं कान् प्राज्ञो मुखं शुद्धि यदीदृशीति॥ गोतमः॥ आचा
 तोप्य शुचिस्तावद्यावत्प्राज्ञं न चोदरेत्॥ उद्धृतेप्य शुचिस्तावद्यावत्प्राज्ञं न प्रमाज्जिति
 ति॥ ब्रह्मपुराणे॥ भोजनं ते हिराचम्ये तज्जले नैत्रं मार्जनं॥ कार्यं च शुचिर्विवक्ष्य
 भार्गवा दी श्रसंस्मरेत्॥ तदुक्तं भारते आरण्या के पर्वणि॥ शायति चे सुकन्यांच

रामः
 २०

भार्गवं चाश्विनौ स्वरः॥ भोजनं ते स्मरेद्यस्तु तस्य च क्षुर्न नश्यति॥ आहारपरिरा
 मार्थं मन्यान्स्मरेत्॥ अगस्त्यं कुंभकरां च शनिंच वरुणं नलं॥ अन्नस्य परिरामा
 र्थं स्मरेद्भीमं च पंचममिति मार्कंडेयः॥ भूमौप्य च कर्त्तव्यं तां बलस्य च भक्षणां॥
 श्रवणांचतिहासस्य तथा रामायणस्य चेति॥ तां बलमक्षरं विज्ञेयमाह गङ्गा॥ प्रा
 तः काले कलधिक्य च रात्रि अधिक्यं तु मध्यतः॥ निशि पं रात्रि कं खदित्तस्य लेह्मी विवि
 द्भिते॥ कलं पृगी कलं॥ परां मूले मे वेद्याधिः परां ग्रेषा पसंभवः॥ चरापि तं हिर
 यायुः शिरा बुधिं विना शयेत्॥ तस्मादेतान्य रिष्यज्य तां बलं भक्षयेत् स्वदा॥ अग्नि
 धाय मुखे परां दूगं खादति यो नरः॥ स तज्जन्म हरिः श्रीस्यो दं ते नैव स्मरेद्दूरि॥ पं
 चसप्ताष्ट पत्राणि दश द्वादश वापि वा॥ दद्यात्स्वयंच गृह्णीयाद्दद्यात्तो वाटक
 स्य तु॥ तर्जन्या च रां मादाय तां बलं तु न भक्षणीं येत्॥ यदि वा भक्षयेन्मूठेन
 रकं प्रति पति पद्यते॥ मध्यमांगुलिना दाय च रां पितो विलेपयेत्॥ अंगुष्ठाग्रे रा

वि० पा०

२९

वा तद्ददन्त्या दोषमाप्नुयात् ॥ मृताश्चैतत्तथा श्राद्धे मायित्रो मृते उहनि ॥ उप
पवासे च तां बलं दिवारात्रौ विवर्जयेत् ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्व
ला ॥ तां बलं च वर्तते तेषां तुल्यं गोमांसमक्षरिति ॥ आयुर्वेदे ॥ भुक्त्वा वह्निमुपस्थ
श्च शूनेः सप्तयदी प्रजेत ॥ शयीत वा मभागे न यतो रोगेन पीयते ॥ भुक्त्वा पवित्रा
तः स्थोऽप्येव लभुतानयिनः ॥ आरोग्यं वामकुक्षौ तु मधुधावतिधावत इति ॥ द
या क्रिके भोजनविधौ मभागकृत्या ॥ ॥ अथ भोजनानंतरं कृत्यं द्वा मादक्षः ॥
इति होसपुरातो चैः षष्ठसप्तमे कौनयेत् ॥ अथ मे लोकयात्रां तु बहिः संध्या
नतः पुनः ॥ याज्ञवल्क्ये ॥ अहः शेषं समासीत शिष्टे च बंधुभिरिति ॥ इत्यनं
ता क्रिके विधौ षष्ठमभागकृत्या ॥ ॥ अथ सायं संध्या निरूप्यते ॥ मविष्येत्तर
शौचं कृत्वा यथान्यायमधास्तिमितभास्करे बहिसंध्यामुपासीत भासीनस्य
था गृहे ॥ शातातपः ॥ अनृतं मद्यगंधं च दिवामैषु न मेव च ॥ पुनाति वृषत स्यान्न

स्त०
३

रामः
२९

परमात्मानं तं स्वरस्वतीं तं वेदमातरं तं सां हतीं तं वृद्धांतं

बहिः संध्यामुपासिता ॥ यमः रवेरस्तमया पूर्वद्यटि कैकायदा भवेत् ॥ सायं संध्या
मुपास्याथ कुर्याद्दोमं च पूर्ववेत् ॥ अथ मेव दापदानसमयः ॥ स्वे रस्ते स्मारभ्य
याक्स्सूर्योदयो भवेत् ॥ यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥ आयुर्दुःप्राप्नुवो
दीपो धेनवः स्यादुदङ्मुखः ॥ प्रयत्नः सुखोदुःखदोषो हानिदोदक्षिणा मुख इति सं
ग्रहे ॥ संध्याध्यावंदनादि पूर्वमेवोक्तं ॥ अथ सायं संध्या तर्पणमुच्यते ॥ स्वरस्व
यावसिष्ठकृषिविष्णुर्देवता जगती द्युं दः स्वायं संध्या तर्पणो विनियोगः ॥ अथ
पुरुषं तर्पयामि ॥ सोमवेदः ॥ मंडलं तं विष्णुं रुद्रं पितां तं वैष्णवं तं ॥ उपसं
तं ॥ निर्मजीतं ॥ सवार्थसिद्धिकरी तं ॥ सर्वमेवाविपत्तिं तर्पयामि ॥ ॐ भूभुवः स्वः
पुरुषं तं ॥ ततः सूर्योपस्थानादिकार्यं ॥ अत्र विशेषमाह व्यासः ॥ जपेद्द्वारुणा
मंत्रस्तु इमं मेवरुणादिकान् ॥ चतुर्मंत्रान्विशेषतः संध्याकालमवाप्नुयात् ॥
गौतमः ॥ दर्भाहीना तु या संध्या संध्याहीनश्च योजयः ॥ जलहीनं तु पदानंतं

वि० पा० वंनिष्पत्तुं भवेत्॥ जपमध्ये गुरुयाति वा ब्राह्मणोत्तमः॥ तस्य पूजां समाध्यायजपशे
 वं समापयेत्॥ यथा काले संध्या करतो वारिजाते विशेषमाह गौतमः॥ संध्याका
 लेत्यति क्रांते स्नात्वा च मय यथाविधिः॥ जपे दृष्टं तदेवी तत्तस्य ध्यासमाचरेत्
 यमेस्तु॥ प्राणाया मंत्रयं प्रातः संगवेदि गुरांचरेत्॥ मध्याह्ने त्रिगुरां प्रोक्तमपरा
 ह्ने चतुर्गुरां॥ सायने पंचगुरां कं संध्याति क्रमे भवेत्॥ वसिष्ठस्तु॥ कालाति
 क्रमो चेव त्रिसंध्या मेपि सर्वदा॥ चतुर्थ्यां ध्ये प्रकुर्वीत भानो व्यहृति संपु
 टा॥ सर्वथाति क्रमे जमदग्निः॥ राकां च व्याप्यति क्रम्य संध्या बंदन कर्म च॥ अ
 होरात्रोपितो भूत्वा गायत्र्या वायुतं जपेत्॥ द्वादशे त्रिगुरां प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगु
 रां स्मृतं॥ त्रिरात्रात्परं त्रैलोक्यात् स्याद्भूद्रावन संशयः॥ यः संध्या कालतः प्राप्तामा
 लस्यादतिवर्त्तते॥ सूर्यहस्यामवाप्नोति मंदे हेतु सजायते॥ मंदे हाराक्षसाः॥
 राक्षसो भवेत्पक्षो भोगो नैभयभागते॥ देवाग्निदिजवेदानां कार्ये सहति
 संस्थिते॥

स्त०
३

रामः
२२

संध्याहानौ न दोषोस्ति यतस्तस्य रायसाधनमित्यादि॥ तथा॥ दिवोदितानि कर्माणि प्रातु
 वं मुत्तराणि च॥ दिवोदितानि ह्येव विदध्यादुत्तराणि तु॥ अन्योपि विशेषः॥ प्रातः संध्या
 प्रकरतो दृष्टव्य इति दिक्॥ श्रुतिविधाने तु यदा दीर्घेति मंत्रेण॥ सप्तवारं जपेद्य
 दि॥ अकाले कुर्वतः कर्म काले काले कृतानि तु॥ भवन्तीति शेषः॥ आद्धभोजिनां तु
 ॥ गर्गः॥ दशहत्याः पिबेदीपो गायत्र्या आद्धभुञ्जिजः॥ ततः संध्यामुपासीत शुद्ध
 तेतदनंतरं नूततः संध्यादि ह्यवेदिति कचिंसीठः॥ भारते तु॥ जलाभावे महा मां गे
 बंधने त्वशुचौर्वापि॥ उभयो संधयोः काले रजसा चार्घ्यं मुञ्चिषेत्॥ ते तथैव महारा
 जदंशितारण मूर्द्धनि॥ संध्यागतं सरस्वती शुभादित्यमुपस्थिर इति॥ अथ सायं हो
 विधानं॥ तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं॥ उपस्थाने विशेष उच्यते॥ जपे दागे यमे
 त्रांस्तु सायं होमादनंतरं॥ स्वयं होमः प्रकृत्तव्यः पत्न्या पुत्रादि कैरपि॥ स्वयं
 होमस्य नियमो यजनीयेद्भिकी र्यते॥ इदं पयि यजमान संनिधाने॥ देशांतरग

वि० पा०

२३

तस्यनेतिज्ञेतिर्या॥सदासमस्य होमंतु कुयन्सायंविचक्षणाः॥पृथक् कर्तुमशक्तिश्चे
 द्भूताहस्यविवर्तनादियादि॥गालेवः॥भस्माभिधारणांकार्यं हृत्सा मेत्युचादिज॥
 ललाटेहृदयेवाक्रोयहोस्ववंगितेयने॥अत्रावसरेरात्रिभोजनंकार्यंनदिधिसु
 पूर्वमेवाक्तः॥आद्यादिदिनेनिषिद्धं द्वितीयभोजनं॥आद्याहृदयेपर्वकालेचरविवारेत
 येवच॥रात्रिमुक्तेनकैतव्यासर्वदादिजसत्तमेरितिस्मृतैः॥इत्यनेताहिकेअष्टम
 भागकृत्या॥॥अथशायनविधानं॥तत्रयाज्ञवल्क्यः॥उपास्यपश्चिमांस्यांस्वा
 मीस्तनुपोस्यच॥भूतैःपरिवृतोभुक्कानातिवृत्त्याप्यसंविशेत्॥संविशेत्तुस्वपे
 त्॥चकारेतावैश्वदेवोदिकंसमुच्चिनोति॥अत्रपाकांतरमुक्तंविष्णुपुराणेऽपुनः
 पाकमुपादायसायमप्यवतीयते॥वैश्वदेवनिमित्तं वैपल्यासायं वीतिरुरेतु॥प
 न्याचस्त्रीभिर्भर्तृभ्यैवेकार्यमिषधर्मः परस्त्रियां इति स्मृते राजाकारिण्याऽदुष्ट्या
 भवितव्या॥यदिमर्तुराज्ञानसंवादयतितदाधिवेत्तव्या॥तदुक्तंयाज्ञवल्केन॥सु

स्म०
३

रामः
२३

रापीव्याधिताधृत्ताविंध्याथद्विप्रियंवदा॥स्त्रीप्रसज्याधिवेत्तव्यापुरुषद्वेषिणीतथे
 ति॥अत्रवधिमनुः॥विंध्याष्टमेउधिवेद्याब्देनवमेतुमृतप्रजा॥राकादशेस्त्रीजननीस्यच
 स्यप्रियवादितीति॥व्यासः॥शुचौदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिपिते॥प्रागुदकुप्र
 वरोचैवसंविशेत्तुसदाबुधः॥संग्रहेजलंदेवगृहचैवशायनंदिजालयं॥नितितिक्षा
 उपविशेन्ननिराक्षिपादःप्रविशेन्ननितितिक्षाःकथंचन॥भविष्ये॥उपानहोवेणुदंड
 मंबुपात्रंतथैवच॥तां ब्रह्मादीनिस्ववातिासमीपेस्थापयेत्कुरुही॥यानिकानिचपुष्पा
 लियत्किंचिदनुलेपनं॥अलक्ष्मीपरिरुध्यैनिशंकुरुयुधिष्ठिर॥मागत्यंपराकुंभंतु
 शिरःस्थानेनिधापयेत्॥वैदिकेगौरुडेमंत्रैरप्यहृत्याचयेत्ततः॥गरुडमंत्राहारी
 तेनप्रदक्षिंश्चिताः॥नर्मदायेनैवमः॥प्रातर्नर्मदायेनमोनिशि॥नमोस्तुनर्मदेतु
 भ्यंचाहिमांविषसर्वतः॥स्वर्पास्वर्पमिदंतेहूरंगरुमहाविषा॥जनमेजययज्ञांतेआ
 स्तीकवचनंस्मर॥अस्तीकवचनंस्मृत्यायःसर्वेनानवेत्तीते॥शतदाभियतेमर्द्धि

— शब्दकलं वयेति॥ मार्कंडेय॥ अन्यात्वेन चराकचक्षुश्चतुष्पथो॥ महा
 देव गृहे चापि मृतवेश्मनि न स्वपेत्॥ पराशरः॥ प्राच्यादिदिशिरः शस्तं या म्यायामथ
 वानृपा॥ सो देव स्वपतः पुंसो विपरीतं तुरोगदं॥ संग्रहे तु॥ स्वगृहे प्राक्किरः कुर्याद्वा
 शुरे दक्षिणा मुखः॥ प्रत्यङ्मुखः प्रवासे च न कदाचिद्दुःखः॥ माता वामगीनी वा
 पितृश्चाचान्धस्त्रियोपि वा॥ रातासां सनिधौ चैव न स्वपेत्तु कदाचन॥ इन्द्रियाणि प्र
 माथी निरुहंति प्रसभं मनः॥ स्मर्यंतरे॥ निद्रासमयमासाद्य तां कलं वदनास्यजेत्॥
 शिरसः पुष्पमालां च भार्यं च शयनास्यजेत्॥ प्रज्ञां हरति तां कलं मायुर्हरति पुं
 कं॥ स्वपान्दियं च पुष्पेभ्यः प्रमदा बलनाशिनीति॥ रतिरहस्ये॥ पर्यंके सुविशाले च
 अभग्रे पुष्पमंडिते॥ आस्तृते शयनं कुर्यान्निरवद्रायां कदाचनं॥ दीपे जाज्वल्य
 माने तु स्त्रिया संगसमाचरेत्॥ दीपे न ह्येतुमः संगं करोति मनुजो यदि॥ सप्तज
 न्मद्विद्वत्संलभते नात्र संशयः॥ दीर्घशय्यासनद्वयाकापसादंतधावनं॥ अ

जारजः संस्पर्शः॥ शक्रस्यापि श्रियं हरेत्॥ संग्रहेपि॥ अजारजः स्वररजस्तथासंमा
 र्जनीरजः॥ दीपमंचकयोश्च या शक्रस्यापि श्रियं हरेत्॥ अन्यस्य पर्यंके न स्वपेत्॥
 आसनाय सनं वस्त्रं जायापसं कमंडलुः॥ आसनः॥ शुचिरेता निषरेषामशुचिर्भवे
 तु॥ पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वपश्चात्पुनः समाचरेत्॥ अनाद्रुहस्तचरतो दीर्घमायुर
 वाप्नुयात्॥ मास्ये च विशेषा उक्तः॥ रात्रिस्तु जपे स्मृत्वा देवाश्च सुरवशा यिनः॥ नम
 स्कुल्याय यं विष्णुं समाधिस्थः पेनिशिरात्रिस्तुं शतपथं ब्राह्मणोऽभिहितं॥ चि
 त्तावसोऽस्ति तपारमशीयेति त्रिरेतज्ज्ञपति रात्रिर्वै चित्तावसुरियादि॥ रुग्णे
 दपिरात्री च ख्यातः॥ रयादि॥ मुखे शायिनस्तु॥ भगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो म
 हामुनिः॥ कपिलो मुनिरास्तीकः॥ पंचैते सुखे शायिना इति गोमिलोक्तः॥ दक्षः॥ प्रदो
 षपश्चि मौयामौ वदोभ्यासेन तौ न येन॥ यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कस्य
 त इति॥ अत्र पदो वशाब्दो रात्रेः प्रथमयामवाचका स्मृत्वा दौ तु यौक्तेः॥ अथ स्यामिग

वि० पा० मनविधिः॥ तत्रायस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्पुत्रोपपत्त्यर्थं स्त्रि
 यः सेव्याः॥ तद्विशेषमाह सरावो बो उवाच तु निशाः स्त्रीणां ता- पुग्मासुर्वविशेत्॥ ब्रह्मचा
 र्येव प। वरिषाद्याश्रतस्त्रुवर्जयेत्॥ रजोदर्शनदिनमारभ्यषोडशरात्रयोः क्रतुर्ग
 भिधानयोग्यः कालः॥ तत्रास्त्रियं गच्छन् ब्रह्मचार्य इव तत्राव्याद्याश्रतस्त्रो रजोः
 पर्वतिचलज्जयिष्ये स्यात्॥ पर्वकालमोहगर्गः॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव ब्रह्ममावा
 स्याच्च पूर्णिमा॥ चत्वार्येता निषवीरो मनुः स्वोयं भुवो ब्रवीत्॥ मनुस्तु॥ तासामा
 द्याश्रतस्त्रुत्तुतिदितैकादशी तथा॥ त्रयोदशी च शेषाः स्त्रुः प्रशस्ता दशरात्ररति॥
 याज्ञवल्क्यः॥ रावंगच्छास्त्रियं क्षमां मद्यां मलं च वर्जयेत्॥ सुस्थं इंदो स ह्युत्रं
 लक्ष्मणं जनयेद्युमान्॥ स ह्यदितुत्तरे कस्यां रात्रावेकवारमेव गमनमिति निय
 म्यते॥ क्षामामिति विशेषणं॥ पुमान्युं सोधिके शुके स्त्रीभवस्यधिके स्त्रिया इति
 वचनाच्छोणितधिके पुरुषाकारा स्त्र्येव भतीति हेतोरत्यभोजनादिना स्त्रियः क्षा

स्त०
३

रामः
४५

मता संपादा इत्येतदर्थं॥ पुंसः शुक्राके पुमान्॥ शुके शोणितयोः समत्वेन पुंसकं द्विधा
 बीजोत्सर्गं युगलं इत्येतदर्थं चितिज्ञेयं॥ अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वापि क्रतुस्मा
 तां तु यो नार्यासंति धौ नोपगच्छति॥ द्योरायां भ्रातरा ह्ययायु ज्यते नात्र संशयः॥ तथा॥
 क्रतुस्मातां तु यो भार्या स्थस्थः स नोपगच्छति॥ द्योरायां म्रियं दिपूर्ववत्॥ अत्र संनि
 धौ स्थस्त्रु इत्यादि विशेषणं स मर्त्यं सन्निहितः सत्यादि क्रतौ नोपगच्छति तदा न
 त्वसन्निधानादाविति ज्ञेयं॥ अजातपुत्रस्यैवायमृत्तुगमननियम इति मद न पारिजात
 हेतुः॥ क्रतौ स्त्रीविषये यमोपि॥ क्रतुस्माता तु याना रौ भर्तारि नोपगच्छति॥ तां ग्रामम
 ध्ये विख्याप्य भ्राता च विवा सयेदिति॥ अनृता वपि स्त्री कामनायां प्रतिषिद्धवजमु
 पेया देव॥ सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमोक्तेः॥ यथा कामी भवद्वापि स्त्रीणां
 वरमनुस्मरन्नितियाज्ञवल्क्योक्तेः॥ याथा कामी वा काममाविजनि तोः संभवामे
 ति वचनादिति कात्यायनोक्तेः॥ क्रतौ गच्छेदिति नियमे सत्येव नियमांतरमिदमि

वि० पा० तिवाशब्दार्थः॥ अत्र कृतुस्मातां स्त्रियं गद्ये न्नातुरां नरजस्यत्वां॥ नातिबालान्कुपि
 २६ तां नाप्ररास्तां न गमितीमिमियादिविशेषो द्रष्टव्यः॥ गमिरायचि॥ विशेषमाहाभ्युत्था
 यनः॥ वपनं मेयुन तीर्थं वजयेद्गमितीपतिः॥ आहुंच सप्तमात्मा साहचर्यं चान्यच्च वेद
 विदिति॥ अत्रान्यो विशेषः॥ प्रथमस्तवके॥ गभाधानप्रकारतो द्रष्टव्यः॥ अत्र गभाधान
 प्रसंगदष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा लिरव्यंते॥ गभाधानमर्थो हि पुंसवनकंसीमंततात
 क्रियानामात्मादनचौलकोपनयनं वेदब्रतान्यप्युता॥ चत्वारिंशत्संस्कारपनं विवा
 हकरणं पंचापियज्ञा अथोसंस्थाः सप्तचसप्तसप्तगदिता हिंसादृशाप्यत्र तु १५
 एवं चानशनेन वेदपठनं॥ कर्तोजपस्त्वोमिति प्राणोक्तांतिरथोद्देहिक्कमतासं
 व्यहृनं मस्मनः॥ अस्थां संचयनं ततः परमपि आद्यानि सापिंडकंचत्वारिंश
 दिति स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाव्यष्टचेतिति मामकोसंग्रहः॥ कैभोराकविं
 शतिसंस्थास्तु॥ अष्टकापार्वता आहुं आवंण्याग्रहायणी प्रोष्टपदी चैत्राश्वयुज

स्त०
३

रामा
२६

जीतिसप्तयाकयज्ञसंस्थाः॥ अग्राधेयानि होत्रदशपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्य
 निरुदपशुबंधसौत्रामणीति सप्तहविर्पज्ञसंस्थाः॥ अग्निष्टोमाग्रयणव्यषो
 उशीवाज्ञपेयातिरात्राष्टोयामेति सप्तसोमसंस्थाः॥ यमः अष्टाचत्वारिंशदेते सं
 स्कारा विदिमादिज्ञा॥ य एतैः संस्तुतो विप्रो ब्रह्मलोकांस्स गच्छतीति॥ मनुः॥ वैदिकैः
 कर्मभिः पुण्यैर्निष्कादिद्विजन्मना॥ कार्यः शरीरे संस्कारा पावनः प्रत्यचेहचेति॥
 एतेषु कतिपयसंस्कारा मंत्रवर्जं श्रद्धस्यापियथा योग्यं भवन्ति॥ श्रौतद्विज्ञातयः॥
 कुर्युः स्मार्तं श्रद्धासमाचरेदिति पाज्ञोक्तेः॥ प्रकृतमनुसरामः॥ दावेता वशुचीस्या
 तां दपतीशायनं गतो॥ शयनादुत्थितानां श्रुचिः स्यादश्रुचिः युमानिया पस्तबो
 क्ताश्रुचित्यनिरासाथमेकालिगैकरेख्येति खोदेहस्तयोर्द्वयोः॥ मन्त्रशौचं समा
 ख्यातं श्रुकेतुदिगुणं मवेदिति शातातपोक्तं शौचं कर्तव्यं॥ इदमनृतुकालविष
 यं॥ दुःस्थं मेयुनेवांते विरक्तेषु रक्कमति॥ चित्तिपपत्रमशानारस्त्रीस्य शनिस्तान

वि० पा०

२७

माचरेदिति पराशरोक्तं स्नानकार्यमनुकालगमने॥ क्वचिद्वृत्तावपि स्नानमाह स्नानं
ति॥ अष्टम्यां चतुर्दश्यां दिवा पर्वति मेथनं॥ कृत्वा सचेतं स्नात्वा तु वारुणी मिश्रमार्ज
येदिति॥ शयनसमये दुष्टस्वप्नप्रदं जपमाह गार्ग्य॥ रामं स्कंदं हनूमंतं वै न ते य
द्वकोदरं॥ शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नं तस्य न श्यति॥ इत्यनेन तादृिके शयनविधानं॥
॥ अथ यमनियमादिकमुच्यते॥ कुर्यान्नित्रीत्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्॥
अनया कृत्यतान्येव मोक्षमिदं नृजस्य धरति मनुक्ते मुक्तिं प्राप्नुयेत् आत्मोपास
नां कुर्यात्॥ स्कंदे॥ यामैश्वर्यनियमे श्रेयसासनेः प्राणसंभवेः प्रसाहारेण
ध्यानेन धारणाभिः समाधिना॥ अष्टांगेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते॥ ज्ञाने
नैव स्पृहेतानि नित्यकर्मणि कुर्वतः॥ निवृत्तकलसंगस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥
अहिंसा मेयमस्तेयं ब्रह्मचार्यं दया धर्मः॥ दया जवं मिताहारः शौचं चेतियमां
दश॥ शौचमिदं पातपासं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः॥ ब्रह्मोपवासमौनं च स्नानं च नि

स्त०

३

रामः

२७

। यमादशेति॥ व्यासोक्ता यमादयः॥ जानुवोरंतरं तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे॥ कुरुकायः
सुरवासीनः स्वस्तिकं तनू प्रचक्षत इत्याद्यासनं॥ मारणा यामः प्रागुक्तः इन्द्रियाणां वि
चेरतां विषमेषु स्थभावतः॥ बलदाहरतां तेषां ह्यो प्रहारः स्वमुच्यत इति प्रसाहारे उक्तेः
ध्यानं तु॥ ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत्॥ तदेव द्विगुणं प्रोक्तं सगुणं नि
र्गुणं तथा॥ भ्रुवोरुपरिमनः कृत्वा हृन्मध्ये चित्तयेच्छिवं॥ पंचवक्त्रं दशभुजं त्रिने
त्रं स्मितसुंदरं॥ कर्पूरगौरं चंद्राक्षं शिखरं सुविभूषितं॥ नीलग्रीवं नागसारं व्या
घ्रचर्मविरं विभुं॥ कर्मेतत्संस्तुतुं चाहि पाशं शूलधरं हरं॥ इत्यादि सगुणं निर्गु
णं तु॥ अहमेव परब्रह्म परमात्मा हव्यया॥ एवं तद्देवना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यते
इति॥ निर्गुणोपासना तु ज्ञानिन एव॥ कामत्रोधादियुक्तस्य विषयास्तु चेतसः॥
अहंब्रह्मेति यज्ञानमात्मना नाशस्य कारणमिति ब्रह्मैव ब्रह्मोक्तिः॥ धारणा तु॥ यमा
दिगुणयुक्तस्य मनसा स्थितिरात्मनि॥ धारणा प्रोच्यते स्पष्टं द्वियोगि शास्त्रार्थे

वि० पा० दिमिरिति। समाधिस्तु॥ समधिः समता तावज्जावात्सपरमात्मनो॥ परात्मनि स्थिः
 प्रोक्तः स समाधिः प्रत्यगात्मन इति इत्यनं तादृिके यमादित्येता विधानं॥ ॥ अथ रुद्रज
 पविधानं॥ सर्वे द्वे वरिध मेधुरुद्राध्यायजपः पर॥ रुद्राध्याया विमुच्येत जन्म संसार
 सागरात्॥ लिंगार्चनं रुद्रजपस्तथा शिवतिथिचय॥ वाराणास्यं च मरणा मुक्तिरेषा
 चतुर्विधा॥ रुद्रजापी शिवः साक्षाद् रुद्रावनशं संयः॥ तस्मात्सर्वपरित्यज्य रुद्रजापी भ
 वेत्सदा॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वाने प्रस्थाप्यति स्तथा॥ रुद्रजापे न परमां गतिं गच्छ
 तिनान्यतः॥ शिवायुपशमायाय परमाभ्युदया दये॥ मनोरथकले प्राप्यै रुद्रजा
 पी भवेन्नर इति स्फुटं॥ जाबालोपनिषदि॥ शत रुद्रिय मधी ते सो ग्निपूतो भव रामः
 ति॥ ब्रह्महत्यासूतो भवतीति॥ तत्रैव॥ किं जप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीति शतरुद्रिय
 के रोति॥ शतरुद्रियं च रुद्राध्यायरावाचरमायामिष्टकायां शतरुद्रियं जुहोती
 त्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात्॥ शतपथ ब्राह्मणेऽपि॥ अथातः शतरु

द्रियं जुहोतीति च यने तस्यैव विनियोगाच्च॥ रुद्राध्यायस्तु साक्षाद्गवदाचकः॥ अम
 तस्यैव नामधेयान्येतानीति जाबालोपनिषदुक्तेः॥ यवज्जीवं प्रवरावमथवा वनयेद्वे
 दियं वा याजुर्वेदमिति यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं ज्ञेयं तेषां दिकां च॥ मदनमहा
 वेपि॥ कायां रकादशभिः रुद्रानुवाकैर्होमो विहितस्तथापि रुद्राध्यायी मुच्यते
 सर्वपापैरिति॥ तथा॥ रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं याख्यास्मामरतिबोधां यनादि
 वाक्यैर्जपहोमार्चना शिवगीतायां चोक्तं यस्तुरुद्रजपे निर्यध्यायमानो ममाकृतिः॥
 षडक्षरं वा प्रणवनिष्कामो विजितेन्द्रियः॥ स च ते नैव दहेन्नशिवः संजायते ध्रुवमिति॥
 याजवकोपि॥ सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः॥ सहस्रशीर्षी जापी च
 मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति॥ अंगिराः॥ न कंचम कंचैव पुरषस्तत्ते तथैव च॥ नित्य
 च यं प्रयुंजानो ब्रह्मलोके महीयते रुद्राध्यायी वसेद्यत्र गामेवानगरेपि वा॥ न ते
 चक्षुर्मिवासासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोपि चाब्रह्माद्यास्तु सुराः सर्वसाध्याश्चैव विरो

वि० वा० पतः॥ सततहिसमायांतिवीक्षितुंरुद्रजापिनं॥ वायुपुराणो॥ अनपय्यादिदेवेषु शा
 २२ किन्वादिग्रहेषु च॥ सर्वज्वरविनाशाय रुद्रजाप्यो न संशयः॥ स्पृष्टो स्य जपेद्य
 स्तुरुदैकादशानी श्रुतिः॥ तथा सन्तान गोपाल विद्यां चैव जपेन्नरः॥ अनपय्यच
 नाशार्थं स्वस्वलाभाय सिद्धये॥ सर्ववरोऽश्रक तज्यो रुद्रजापः प्रयत्नतरेति
 ॥ बृहस्पतिगुरो॥ रुद्राष्टकविधाः प्रोक्ताः देशैकैरुत्तरोत्तरं॥ सांगस्त्याद्योरुपका
 र्यः प्रथमोरुद्र उच्यते॥ राकादशगुरोस्तद्वृद्धी संज्ञा द्वितीयकः॥ राकादश
 मिरेताभिस्तृतीयो लघुरुद्रकः॥ तद्युक्तादशमिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः॥ पं
 चमः स्यान्महारुद्रैरेकादशमिरंति मः॥ अतिरुद्रसमाख्यातैः सर्वेभ्यो ह्युत्तमो
 तम इति॥ अंगोऽयुक्तानि जावालेनी॥ शिवसंकल्पकं हृदयं सत्कं स्यात्पौरुषं शिरः॥
 प्राहुर्नारायणं चैव शिरवांतस्योत्तराभिधं॥ आशुः शिशानः कवचं नेत्रं बिम्बाद्रु
 हस्मृतं॥ शतरुद्रियमस्त्रं स्यात्पृष्ठं गङ्गाक्रम इति॥ पूर्वमंगानि संजय्य रुद्रा

स्त०
 ३
 रामः
 २२

ध्यायंत तो जपेत्॥ तदंते सप्तमं त्राश्रवणं सोमं मरुद्विरः॥ उग्रश्रेतिपञ्चमं त्रजयामा
 रुद्रजपेदिति॥ अत्र शतरुद्रियं नाम त्वमग्नैरुद्रोऽपसुर इत्यादिवर्गः स्यात्पतयोरयी
 णामियं तं मंत्रजातमिति महारुद्राविकारः॥ वाजसनेयिनां तुषोऽश्विनः प्रथमानुवाकः
 शतरुद्रियं शिवसत्यमित्याद्यनुवाकपाठसामानाधिक्येन रायात्॥ शतरुद्रियस्य
 धर्मस्य वेदत्यादिवद्वाप्यवत्तिद्यादिष्टसमाधाराच्च॥ अत्र नेत्रं नेत्रजपादिवाज
 सनेपि विषया॥ आपस्तंबादीनामेनुक्त्यात्॥ चमकपाठप्रकारमाह बोधायनः
 नमस्ते रुद्रमन्यवर इत्याद्यैकादशानुवाकानां मंत्रे राकमेकं चमकानुवाकं पठेद्या
 वेदेकादशावृत्तीति॥ आर्यं प्रकारं स्तेति रायाणामेव॥ वाजसनेयिनां तु चमका
 ध्याये॥ नवानुवाक इति कृत्या यथा संख्या भावात्॥ अतस्तेः राकादशवारं रुद्रा
 ध्यायं जपित्वा ते चमका ध्याये॥ पठनीय इति गम्यते॥ यद्वा शतरुद्रांतराधिक्येन रा
 न्यायेन तेषां मपि यथा संख्या संभवः संपादनीयः॥ तद्यथा॥ आद्या अष्टावनुवाकाः॥

वि० वा० नवमेनुवाके अथ नामग्राहं जुहोति वा जायस्वाहेत्युपक्रम्य प्रजानां चाधिपत्यायेति
 १०० शीतपथे मंत्रद्वयस्यैक होमां गत्यमुक्तं ॥ तथा अथ कर्त्तव्यं जुहोत्यायुयं जेनेत्यस्य मंत्र
 स्थद्वितीय होमां गत्यमुक्तं तथा ॥ अथ हस्तो मश्रुयत्तु जुहोति मंत्रस्य तृतीय हो
 मां गत्यमुक्तं ॥ तेनैवं जायते अंशानुवाके त्रयो विभागो इत्येवं यथा संक्षेपवति ॥ य
 द्वा ॥ अंशानुवाकस्त्रिरावर्त्तनाय ॥ अत्र न्यासादिक मध्यातः पंचांगरुद्राणां न्यास
 पूर्वक मित्याद्यापस्ति बाधुक्त मनुस्य ज्ञेयं ॥ पंचांग मरुत्समां न्यास पूर्वक गंधगौरव
 भीत्या न लिख्यते ॥ एवमुक्तं प्रकारेण यथा मितु चितं रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य इत्यु
 क्तं शोता जपेन ॥ एवं रुद्रजपं कृत्वा पुष्पा होमं समाचरेत् ॥ तिलैः सन्निधौ वा त्रेष्ट्रद
 शां शो होम द्रव्यते ॥ तत्र मंत्रविभागो बहुधा दृश्यति ॥ तत्रैतैस्तिराये त्रेधा विभक्तं जु
 होति त्रय रमे लोकारति त्रेधा विभाग उक्तः ॥ तथा ॥ तिस्र उत्तरा भाहती जुहोति प
 ट् सं पद्यं त इति षोढा विभागे पि ॥ वाजसनेयके पि ॥ स्व वै जानुदक्षे प्रष्टुं प्रथमं ट०

स्त०
३

रामः
१००

स्वाहा करोत्यथ नामिदं द्वेऽथ मुखदक्षरति ॥ अस्मिन्त्यर्धे मंत्रविभाग प्रकारस्तु ॥ नमस्ते
 रुद्रमेत्यरस्योरभ्यसमाभ्यः समापतिभ्यश्च वोनम इत्यंतु को मंत्रः ॥ स्ववाओशीयां
 ये स्वाहा करोति प्रथमे चातुवाक इति श्रुतेः ॥ तथा ॥ नमोऽग्नेभ्य इत्यारभ्या चार्थाय चेत्यं
 तो द्वितीयो मंत्रः ॥ तथा ॥ नमः प्रतरणाय च त्यारभ्य जमे दधा इत्यंतु तृतीयो मंत्रः अ
 त्रा विद्युन्नाना मनुवाकानां मंत्रं ज्ञेयं ॥ गवो शतं दक्षिणेति वत् ॥ यद्वा प्रत्यनुवाक
 त्रयमेकैको मंत्रः ॥ तथा षोढा पक्षे पि त्रिष्टुत्यः प्रत्यवरोहती युक्ता त्रिरित उधरोहि
 त तत्सदृशस्योक्तेः ॥ बंधुरिति शतपथे उक्तः ॥ अत्र पक्षे पूर्वोक्ता स्रयो मंत्राः ॥ नमोऽसु
 द्रभ्यो ये दिवीत्यादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्रयो मंत्रा इत्येवं षट्म वंति ॥ तैत्तिराया
 र्णां प्रकारस्तु महा रावा दौ ज्ञेयं ॥ तथा ॥ षो उग्रधा पक्षो पि बोधायनोक्तः ॥ नम
 स्ते रुद्रमन्यवे इत्येताननुवाका स्त्रेधा विभज्या पिवा प्रथमं उपक्रम्या तुवाकत्रय
 मेको मंत्रः ॥ चतुर्थं मारभ्य षष्ठं तो द्वितीयः ॥ सप्तमं मारभ्या वधि स्तृतीयः ॥ ततो द

वि० पा०
१०९

शां बतानां पञ्चमंत्राः॥ प्रत्यवरो हा सि त्री री ति ये वं प्रो उ श म वं ती ति॥ तथा स त द श
आ य क्षो पि॥ त त्र प्र य मा नु वा क रा को मंत्रः॥ त द त्ते र म नु वा क द्वा यं द्वि ती यः॥ शेष पूर्व वत्
॥ अथाष्टा च चारिं शाय क्षो बो धा य नो क्तः॥ यथा॥ प्र य मा नु वा के षो उ श मंत्राः॥ द्वि
ती य तृ ती य च तु र्थ पंच मा नु वा का श्र त्वा रो मंत्राः॥ त तः ष ष्ठा नु वा के न मः स्तु या ये
त्यार भ्य न मो वृ क्षे भ्यो हरि के शो म्भ र त्ये त रा को मंत्रः॥ त तो न म स्ता रा ये ये ती वा ते
को मंत्रः॥ त तो न मः शं भ वा य च ये या दि शि व त रा य च ये त रा को मंत्रः॥ त तो न मः कि
रि के भ्यो दि वा ना रु द्ध द ये भ्या द यो दि च त्वा रो मंत्राः॥ अत्र दे वा ना रु द्ध द ये भ्यः
तस्य वि शेष रा स्यो त्ते रे षु य जुः श्रे य्य तु र्गः कर्त्तव्यः॥ त तो द्रा पे अं ध स र त्वा र म्भ
ये रा ता वं त श्रे यं ताः स प द श मंत्रः॥ त तः॥ प्र त्य व रो हा सि त्री री ति य ज् क्षी ये व
म श च रिं श मंत्र वि भा गो ज्ञे यः॥ अथ ष ष्ठ त्ते र श ना म को वि भा गः प्र द र्श्य ते॥ त
त्र प्र य मा नु वा के षो उ श॥ १६॥ त तो न मो हरि रा य बा हर त्वा र म्भ न मः श्र म्भः श्र प

स्त०
३

रामः
१०९

ति म्भ्यः को न म र त्यं ता उ भ य तो न म स्का राः पंच चारिं श त्॥ ४५॥ त तो न मो भ वा य च रु द्रा य
चे त्या र म्भ आ नि र्हे ते भ्या द यं ता अ न्य र तो न म स्का रा न व स त तिः॥ ४६॥ त तो द्रा प र त्या दिः
पूर्व व द्वि श ति॥ ४७॥ रि त्य यं प्र ति मंत्र वि भा गः॥ रा वं ष ष्ठि श्र रु वै त्री ति च श ता न्य थ त्रिं श
द य पंच त्रिं श दित्या दि श त प थ श्रु ति प्र मा ताः काः स पा द च तुः श ता त्री त्य धि क श त द्वा
या दि प द्वा अ प्र गं त व्या ते च स्ता मिः श त रु द्रि या ध्या य भा ष्ये प्र पं चि ताः॥ अथ गौर वा दि
ह नो क्तः॥ रा ते त्रे धा वि भा गा दि प द्वा॥ श क्ति क ल तार त स्ये न यो ज्ञाः॥ म हा रा म्भ र ता व त्॥
तै ति री या तां प्र ति मंत्र वि भा गो रा को न स म स्य त्ते र श त वि भा गः प्र ति द्वा वे लु प रे म्य ते॥
रा मिः प्र का रे यी दि हो म मे व चि की र्ष ति त दा हो म रा व प्र धा न भू तः॥ कर्त्तव्यः॥ ज प द्यं
ग त्ते न हो म चि की र्ष चि त्ता द द शं श श तां श आ दि मे दे न हो मः का र्यः॥ त त्र त्रे धा वि भा
ग प द्वा मो श्रि य रा का द श वृ त्या म क ज य रु द्र हो मे ति स्त्र भो रु त थो भ वं ति ति॥ च
म का ध्या ये नां ते व सो द्वा रा का र्यः॥ संप र्ण हो म प द्वा तु प्र ति स्र प कं ति स्त्र स्ति स्त्र भो

वि० पा०
१०२

तय रतिमिलितास्त्रयस्त्रिंशत्॥ प्रतिरूपकंचमकानुवाकानामेकादशाहुति॥ अयं स्त०
चमकहोमोमद्रव्येतौव॥ वसोद्गारात्वाज्येनैवांते सर्वत्रचमकाध्यायेनक्रियी॥ वसो
द्गारात्वाज्येनौदुंबया—चेत्यादिश्रुतेः॥ एवंषोढाविभागादिपक्षेप्याहुतिसंख्याज्ञेय॥
ग्रंथगौरवमयान्नोच्यते॥ शतांशपक्षस्तुल्युरुद्रादावेवातत्रैवसंभवात्॥ तथा
हिल्लंघुरुद्रैराकविंशत्युत्तरंशतरूपकामेवंति॥ तेनशतांशहोमपक्षः संवतितत्रश
तरूपाणामेकरूपं होमः॥ तत्रापित्रेधादिपक्षाः॥ संयोज्याः अवशिष्टैकविंशतिरूपा
णामर्थेनमस्तेरुद्रैर्येनेनमत्रेतौकाहुति॥ एवंमहारुद्रादौयोज्यं॥ अन्येतुयथाभिलषि
तरुद्रजपनंतरंनमःशंभवायचेतिमूलमंत्रेतौवहोममिच्छंति॥ तदाहबौधायनः॥ मूल
मंत्रेणवाहोमंकुर्यादिति॥ तत्प्रकारस्तु॥ हिमाद्रौमूलागमोमिहितः॥ ततोहोमंप्र
कुर्वीतनमः॥ शान्तिमंत्रतः॥ रुद्रैकादशिनीजाप्यत्रयस्त्रिंशत्तथाहुति॥ रुद्रैरात
तत्रयं॥ प्रोक्तंषष्ठ्याअधिकयाधिकं॥ रुद्रैलघुरुद्रैरस्यर्थः॥ चत्वारश्चमहाराद्रैसा

स्त०
३

रामः
१०२

रुद्राःस्वसवजिताः॥ चत्वारिंशत्सहस्राश्चकृत्विंशत्तुरुत्तराः॥ पुनाश्चसप्तसप्तयष्ट
तिरुद्रैरतिस्थितिरितिमूलमंत्रन्यासादिकंप्रथमस्तवकेरुद्रस्नानविधानेद्रष्टव्यं॥
अथापरश्चतुःषष्टिविभागः॥ सचहेमाद्रौशान्तिकांउरुद्रस्नानेनेमिहितः॥ अविरोद्ध
त्वाद्धोमेपिमवति॥ तथाहि॥ सुखासनोपविष्टांतामाचार्योरुद्रजायकः॥ अग्निविंशेत्तत
श्चेतामर्कपत्रपुटांबुना॥ अद्धिद्रारायपन्नानिस्नानार्थंतान्युपाहरेत्॥ चतुःषष्टि
रुनैवरुद्रैरौकादशानतु॥ शतानि सप्तवर्णानांचतुर्भिरेधिकांनैतु॥ वर्णानांमंत्राणा
मित्यर्थः॥ तेषांचतुःषष्टिसंख्यानामेकादशाहुतयः पठितानामियेसंख्या॥ निष्पद्यते॥
यद्यपिकैप्रयोरुद्राध्यायस्ययजुष्टाद्वेकंनस्ति तथापिकारावशाखायांचतुःषष्टि
कंडिकापाटोपलब्धेस्तदभिप्रायमृग्वेदवचनमितिद्रष्टव्यं॥ तत्प्रकारस्त्यनुवाकध्या
येसमाम्नातः॥ यथा॥ नमस्तेषोउज्ञानमोहिरायबाहवे॥ उह्मीषितो॥ तद्भयः॥
द्रष्टाय॥ सुखाय॥ पायायेतिपंचपंच॥ ३०॥ प्राग्नेअंधसोष्टादश१८अष्टादशानुवाके

वि० पा० पुचतुषष्टिरिति। अथ संपूर्णरुद्राध्यायेनैकाहुतिपक्षोप्यभिहितः। परशुरामपद्धतौ॥ स्त०
 १०३ रुद्रायामले॥ प्रसूतिरुविषादयुक्तिराध्यायमधीत्यच॥ जुरुयाकोहुतिचैकां सर्वकामस्य
 मृदये॥ इति॥ रुद्रिरत्रतित्तादिकं रुद्राध्यायं प्रसूतिरुद्राध्यायपदेशात्॥ एतेषु सर्वेषु मंत्र
 विभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजिते अपि पश्यन्तरं शतविभागपक्षोतिश्रेष्ठ इति ग
 म्यते॥ अयुक्तेत्यात्॥ तथाहि॥ प्रथमानुवाके षोडशमंत्राणां होहोमां गत्यं प्रथमे चानु
 वाके इति अयुक्ते॥ ततो नमो हिरण्यबाहुवदस्यारभ्यानमभ्यानिर्हतेभ्य इत्यंतेषु प्रति
 कंडिकंचत्वारंश्चत्वारौ मंत्रानमो हिरण्यबाहुवदस्येनान्येदिशांचपतयेनमस्त्येवं
 रूपानुमेयतो नमस्काराः पंचचत्वारिंशत्॥ ततो नमो भवाय चैतान्यतरतो
 नमस्कारानवसप्ततिः॥ अथ द्वाद्विभ्यो जुहोति नमो मुखौ चामुखौ चतुपक्रम्य नमो
 हिरण्यबाहुवदस्येनान्येदिशांचपतयेनमस्त्येवं मंत्रविभागस्य दर्शितत्वात्
 नंतुवाचकामिप्रायेण॥ तेषां बहुलदर्शनात्॥ तथाच हिरण्यबाहुवदस्येनान्येदस्य

रामः
 १०३

कं नाम। दिशांचपतय इति द्वितीयं॥ एवमुत्तरत्रदृष्टव्यं॥ तथानमो वृद्धेभ्यो हरिकेशो
 भ्य इत्येकं नाम॥ नमस्तारायेति द्वितीयं॥ ततो न्यानुनाके विंशति मंत्राः॥ अथोत्तराति
 जपति द्रापे अंधस्य तमुपक्रम्य स दौनियजुषि भवतीत्युक्तादशोतानि वतानां जुहो
 तीत्युक्ता त्रीणि यजुषि भवतीति अत्येवं मंत्रविभागकथनोदित्यलं प्रपंचेन॥ अथ
 रुद्राध्यायस्य प्रतिमंत्रप्रयोगः कथ्यते॥ सच महारावि नमकाश्रितमंत्राणां प्रयो
 गः कृतगोचरः। नमस्ते रुद्र इत्यस्याः पुरश्चरता सिद्धये॥ प्राजापत्यं चरित्येकं जपे नमं
 ब्रमर्तुततः॥ एकादशसहस्राणि शुद्धकले निरंतरं॥ मदक्षितानमस्कारौ कु
 दीशस्य मंत्रतः॥ मंत्रत उभेनेनेव मंत्रेण॥ प्रदक्षितानमस्कारौ यथाशक्तिको
 यो॥ रुद्रिष्यमत्रमुं जीत बल चारीत्यधः स्वपेत्॥ पुरश्चरता सिद्धस्य दक्षिणाम
 न्तिसंनिधौ॥ एकादशसहस्राणां जपा सर्वाधिनाशनं॥ अथ तद्वजपा सप्त
 जन्मपापं प्रणाशयति॥ ततः स्वगृह्यविधिना स्थापयित्वा हुतावानं॥ पायसं अथ

वि० पा०
१०४

चित्ताज्य युक्तं तज्जुहुयाद्वि॥ दशांशं संख्याया पश्चात्साक्षाद्देवं संपश्यति॥ अथ या
नरस्य॥ दिनानि द्वादशैवा मुंचरु भोजी जपेन्मनु॥ विनियोक्तं भवेद्योग्यः सर्वकामार्थ
सिद्धये॥ जपसंख्या पूर्ववत्॥ अनेन सिद्धमंत्रेण यद्यत्कामं यतेद्विजः तंतं कामघा
नोपि जपदयुत संख्या कादिति॥ अथ यातेरुद्रस्य॥ वासरत्रितयं ध्यायावत्तिरं
तरजपान्नरे नियं कर्मा विरोधेन पुरश्चरणावान् भवेत्॥ ततः प्रयोगयोग्यः स्याद्य
दागोशांतिका मना॥ जपहोमादि पूर्ववत्॥ अथ यामिषुमिष्यस्य शिवेन वसेयस्य च॥
सगृह्यमेकोमंत्रः॥ निरंतरं जपेन्मंत्रं दिनानां व्येकविंशति॥ पुरश्चरणा मेवं स्यात्प्रयो
गार्हस्ततो भवेत्॥ अकाल मरणा द्वाष्टं नाशाय याति वै यदा॥ महीपतिः शांतिकर्म
कारयेद्गजन्मना॥ रुग्ण्या माभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितां हविः प्रजुहुया
द्वृक्षं वासरेद्येकविंशतौ॥ अकाल मरणा ज्ञातं सोध्य संनाशमृच्छेतीति॥ अ
थ ध्यवोचदित्यस्य॥ अर्द्धं द्वांचरित्यापवास - संच संयतः॥ शाकल्यवान्नाशी

स्त०
३

रामः
१०४

दिवा तिष्ठेति रंतरं॥ जपपुनश्चरणावान् स्यात्प्रयोगार्हस्तलो भवेत्॥ रक्षापुनः संचराजा
कामयन् चिरजीवितं॥ कारयेद्द्विधा कर्म वक्ष्यमाणं द्विजन्मना॥ अथेतस्य पदवाग्य
वेस्तं तुलनिति श्रितेः॥ होमं चाष्टसंख्या संचाहुः सुनिरंतरं॥ अथान्योगमरीग
स्य नाशाय प्रोच्यते विधिः॥ सहस्रं हस्त्यो मनुनाशं तद्द्वयोः यवा पुनः॥ अभिमंत्र्य फलं
संम्यङ्गारं गंपय सिद्धिं येत्॥ काथपित्वा तत्संख्या होमः कारयेत्विधानतः॥ तत्र संख्या
भवेदष्टसंख्या शतानि वा॥ शेषं पिबेत्प्रयोगमरीगणप्रशम्यतीति॥ अथ असौ
यस्मात्प्रशति॥ मंत्रद्वयस्य प्रयोगः॥ हृद्युमेकं चरेत्सर्वं ततः पौत्रावासरान् निरंतरं ज
पेन्मंत्रं नियं कर्मा विरोधतः॥ अना वृद्धिभये द्योरे स्पृष्ट्वा नैः समंततः॥ पंचविंशतथा
हृद्य कारयेद्दृष्टि साधनं॥ हवींषि पायसं तत्र तं तुलाप्रतिलायवाः॥ वैतस्यः समिध
प्रापि जुहुयाद्वृक्ष संख्याया॥ एकादशदिनेः सौध्यं अखिलं कर्म वृष्टिदं॥ पंचानां तु
जपेदेकं अथारो जुहुयुर्द्विजः॥ अथ नमो अस्तु तीर्त्वा ग्रीवायेति प्रयोगः॥ आलये प
श्चिमे द्वारे मोहनास्य समीपतः॥ जपित्वा दिवरा न्यस्त संततं संयतस्ततः॥ सहस्रं तु

वि० पा०
१०५

यादकं पुष्पे देशादिना वधि। पुरश्चरणा मेवं स्यात्प्रयुंजीत ततो मनुं॥ पुत्रकामः पुरीहंतुरा
लये वाथ गोष्ठके॥ नामीसमिद्धिरक्ताभिर्दध्याज्यमधुना नृशं॥ एकादशसहस्रातिः श्री
राय हान्यथ पंचवा॥ अथै। सहस्रात्पद्वानां न्यथापि वेदितुः॥ पंचकं रुहाति शिरसि वि
न्यसेत्तदभावतः॥ नामिपत्राति तावन्ति पुत्रकाम॥ शिवे उपयेत्॥ शतं द्विजान् भोपित्या पुत्रं
वा प्राप्नोत्यसंशय॥ अथ प्रमुंचधन्य नरयादिति स्मृतां प्रयोगः॥ कृष्णमेकं चरित्वा दोन
पे अनेन ववासरान्॥ एवं कृते भवेत्सिद्धिः पुरश्चरणा कर्मणाः॥ महीपते रायुधानि मंत्राणि
त्यातृचेन तु॥ कुशकं टक हो मस्तु लक्ष संख्यो यशस्वितः विद्विष्टो विद्वयं याति शिव
स्यैव प्रसादतः॥ अथ याते हेति रितितृच प्रयोगः पुरश्चरणा मासां स्पष्टवोक्ताना
मृचामिवा॥ एकादशसहस्राती दीपानां दानमीश्वरे॥ कृत्वा उपनोरियौ गच्छेत्स्ये
नानी उपार्थिवं विना॥ दृष्ट्वा ज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति॥ यद्वा शं कुसहस्रा
ति अभिमं अरिषोः पुरे दिवा लये यथा देवारा मेवापि चतुष्पये॥ खाते शाला सुवा

स्त०
३

रामः
१०५

न्येषु नगरां गेषु निश्चिपेत्॥ नश्येत्तवर्षत्रया साधू व्याध्यादिमिरुपद्रवैः॥ इति प्रथमा तु
वका प्रयोगः॥ अथ द्वितीयानुवाकस्य॥ अथ श्रीकामनायस्य सप्तेतकमलैः शुभैः॥ आ
युतं जुहुयाद्देहो श्रीमान् भवति मानवः॥ अथ तृतीयस्य॥ अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये
कर्माणि चारि कं॥ परराष्ट्रे रोगमिच्छन् ज्ञावेकारयेत्रियां॥ वराहमेषा मां सानि जु
हुयाद्दृष्ट संख्यया॥ अथ चतुर्थस्य॥ चतुर्थेनानुवाकेन मेहशंति मंत्रनमस्कार
रं मंत्रविद्येदं इति तः॥ संख्याने वसहस्राति होमान्मेहो विनश्यति॥ मेहः प्रमेहरो
गः॥ अन्येषा मपि कुष्ठादि रोगाः देः शान्ते येपि चेति॥ अथ पंचमषष्ठयोः॥ अनुवाक
द्वयस्यास्य पुरश्चरणा सिद्धये॥ त्रिरात्रं च रुभोजी स्याज्जपेदथ निरंतरं॥ एकाद
शदिना न्येवं पुरश्चरणा युग्मवेत्॥ अथ राज्जरमा वृद्धतिका मो राजा तु कारयेत्॥
मंत्रसिद्धेर्द्विजैः कर्मवक्ष्यमाणा वृद्धदन्वितं॥ यावदेकादशावृत्तिरनयो रनुवा
कयोः॥ तावदेव सपया स्यात्पूर्वोक्तितुदिने दिने॥ एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च

वि० पा०
१०६

दिजानपि॥ पूर्वोक्ता कामलादिनालिंगपूजेत्यर्थः॥ रावंकृते राज्यलक्ष्मीर्निःप्रसूतं विवर्द्ध
ते॥ अथ सप्तमस्य॥ राकोपवासं कुर्वीत तज्जराष्ट्रं तं जपेत्॥ पुरश्चरणा मेवं स्यात्प्रयो
गार्हस्ततो भवेत्॥ चातुर्वर्ण्यस्य वैश्यं यः कामयेतात्मनो दिजः उदुंबरचल्यनन्यगो
धो लक्ष्मरुहा॥ चेलसत्रोश्चत्यः॥ समिधो दधिमधाज्यसं - क्राजुर्दुयादसो॥ अपुतं
होमसंख्यादुपमेवं समश्नुते॥ समेधा कामस्तु जुहुयात्सहस्रीणां तु पंचकं॥ कपि
लेज्यं हविः द्योक्तमेवंधां समश्नुते॥ अथ द्वापे इत्यस्य॥ कृत्योपवासं मेकां हं जपेन्मं
त्रमथायुतं॥ पुरश्चरणा मेवं स्यादथ ये धनकामना॥ आयोजुहुयां दाज्यं कोपिलं प्र
यतो युतं॥ जुहुयात्पंचसहस्रीद्वारिणां ज्वरणां तये॥ द्वर्वाहो मे द्वर्वाचं यं होतव्यं मि
ति पारिभाषाया मुक्तं॥ अमिचारस्य शांत्यर्थं वै कंकततद्रूपैः समिधो जुहुयाद्दे
मसंख्यात्त्रायुतं भवेत्॥ महाजनकृतद्रोहशांत्यर्थं होममाचरेत्॥ तुषामाज्येन
संमिश्रं हविः संख्यापि चायुतं॥ अथाते रुद्रशिवा तन्त्रे शिवे स्यात्॥ अष्टौ शातानि

स्त०
३

रामः
१०६

कुर्वीत प्राणायामांस्ततः परं॥ सहस्राणि जपेत्पंचपुरश्चरणा सिद्धये॥ कन्यार्थी तु भते
कन्यां कृत्या लाजान् न्युता लुतान्॥ अपागसि मिहो मे रलक्ष्मीं ता शोयेद्धुधः॥ सर्वकर्म
वनाशो योजुहुयाच्च तिलाहुतिः॥ अहो रात्रमुपोष्यैव पुत्रकामः शुचि व्रतः॥ पायसं जुहु
यादग्नौ अष्टौ तैरशा ताहुती॥ क्रतुस्मा तां ततो मायां शुचि वस्त्रा मलंकृतां॥ भाजयेद्धु
तशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः॥ अथ मानो
महांतमि सस्य॥ उपवासत्रयं कृत्या जपेत्पंचसहस्रकं॥ पुरश्चरणा सिद्धः स्यात्प्रयुं जीता
यकर्मणि॥ स्वीयस्त्री वालदृष्टानां शांतिमिच्छन्निदं चरेत्॥ प्रतिसंवत्सरं त्यागनि
ष्ट्रे स्यादुपक्रमः॥ यवानां तिलमि आणां जुहुयादयुताहुती॥ अथ मानस्तोकर
स्य स्यात्॥ कृच्छ्रमेकं चरित्वा दोषात्र भौदुंबररेद्यत्॥ निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवामि
मंत्रां॥ सहस्रसंख्यया तेन स्याग्नौ वामयिते पिवा॥ जुहुयादष्टसहस्री तथा व्याहृ
तिभिः शांतां रावंकृते सर्वकाममाप्नोत्येवं न संशयः॥ अथारात्तरस्य स्यालक्ष्म्यायु

वि० पा० कामनायस्य जुहुयात्सोऽयुताहुतीः॥ मधत्तैस्तं उलैः शुद्धैर्वर्द्धते तस्य मायुषी॥ दिनत्र
 ९०७ मुपाप्य प्राक् सिद्धमंत्रस्य चोच्यत इति॥ अथ मीरुं मेयस्य॥ राकरात्रे जपेयं च स हस्त
 रासुसंपतः॥ पुरश्चरणासिद्धः स्यात्प्रयोगाद्दत्तं तो भवेत्॥ अर्थनाश भवेत्प्रोक्षेत्तथैव
 प्राणसंस्थये॥ तस्करादिभये चैव जुहुयात्सर्विषाहुती॥ पंचैव तस्य हस्तातो भयेभ्यो मुच्य
 ते भृशं॥ अथ सहस्राणीत्यस्य॥ हृद्यु मेकं चरित्वा दो जपेयं च स हस्तं॥ सचिवादिप्र
 धानानां पुरषाराणामुपद्रवे॥ तदुक्तं तथैव महीपालः कारयेद्युताहुतीः॥ समिधस्तत्र शाल
 त्योविककं कतमवा अपि॥ ब्रीहयश्च यवोश्चापि होमद्रव्यं तिलो अपि॥ यदि मारुता
 कामश्चेज्जपेद्यतस्य हस्तं॥ ततो वल्मीकसंभूतं मृदालिं गं प्रकल्प्य च॥ मंत्रेणाने
 नामिषिंचेद्या वद्धी र्णं भवेद्धिततत्॥ एवं कृतमवेन मृत्युर्विद्धिषो नात्र संशयः॥ अ
 का यं प्रहोवा जस्य नो यना मपि साधारणो यजुर्मंजिर्या युक्तः गौरवभीतेन लिखितः॥
 अत्र सर्वत्र दक्षिणे यत्तानिरूप्यते॥ सापि महा रात्रि॥ दक्षिणात्युत्तमा मध्याधमा चै

स्त०
३

रामः
९०७

तिधामता॥ तत्र सौवर्तानिष्काणां दश साहस्रिकोत्तमा॥ तदर्थं मध्यमा प्रोक्ताः तृतीयात्रि
 सहस्रिका॥ उत्तमा त्रिंशती सा स्याद्विशती मध्यमा मता॥ शतमात्रा उधमा ज्ञेया प्रको
 रोऽन्यश्च कथ्यते॥ उत्तमा चतुःषष्टिस्तदर्थं मध्यमा स्मृता॥ चतुर्विंशतिरंया स्यादथा
 न्यो॥ विधिरुच्यते॥ सहस्रं दक्षिणा देया दश पुरुषकर्त्तके॥ शतानि पंच देयानि रुद्रि
 क्यं च ककर्त्तके॥ अथैककर्त्तके देयं शतत्रयमिति स्थितिः॥ सर्वत्र हि गुरां दद्या
 दाचायायितुं दक्षिणां॥ बहु पुरुषनिष्पाद्य उत्तमा प्रति पुरुषं॥ अथैककर्त्तके कर्तु
 रेकस्यैवोत्तमा मता॥ राज्ञां तस्य दशानां च दक्षिणा कथ्यते तमा॥ अन्येषां मध्य
 मां यावा दक्षिणा दाननिर्णयः॥ अभुक्तं दक्षिणा केषु प्रयोगे द्वियमीरिता॥ विभवे
 सतियो मोहान्न कुयादि धि विस्तरं नैव तत् - तमा प्रोति प्रलोभाक्रांतमानसः॥
 इति दक्षिणे यत्ता॥॥ अथ शिवस्तुतिः॥ तत्रैव॥ अत्र न्यत्रातिरिक्तोक्तिप्रत्यवायजि
 हाष्यथा॥ स्तोमिस्तं बेरमाधीशचर्मनिर्मितवाससं॥ जयजपमहाभैरवा॥ महाभीम

वि० पा० १०८ भूत। भूतिं भूतितामलकुंडलीलंकृता। अतिघनविलसिततडिउपमितचतुर्दशरकरवा
 लनिखिलनिगमोपगोयमानसुरवरकरिचयविरचितचतुरचरराष्ट्रंगारकमलक
 त्रितैतकपालसरसिजासनविस्तारितसंमस्तव्यस्तजगद्धिस्तारं संहारसंभारसत्तद्ध
 गुरोनिर्बधिकपरिमाणा नीहारपरीवारमरीचिविरिंचेव्यापारयात्रीजललितजटा
 जटामिरामहरदुरितरभयरदिगंगनासंभोगसरागपतंगमंग्यालिगितोत्तमां—
 मध्यनयनमदनमदनमदनमत्तमधुकरउंकारसंकाश— गसंगवकिंकिंतीकृति
 तलुलितपदारुतिक्लिन्नमहीमंडलाधारांउजपत्तिद्यस्तयमानतांउकैवाउंबरकू
 कारोक्तवधस्तैद्यदानवसंख्यातांतरांतरितशांतांताकरणाअनवरतधाराधर
 धानगंभारवर्बरगवयफूकारविरस्तगङ्गरगुहाराजीविराजमानधाराधीशकन्य
 ककांतिकांतनिजकयेवरैकदेशअखिलजगदधीशानमस्तेनमस्तेनमस्ते॥एव
 मन्वापिस्तोत्रंस्तोतव्यं॥अथरुद्रहोमाद्रौयेन्येविशेषाभागमेत्काग्रंयांतरतोवसे

स्त०
 ३

रामः
 १०८

या॥इत्युपपरम्यते॥इतिविधानपारिजातेरुद्राध्यायविधानंसमाप्तं॥उपक्रांतमुप
 सहितै॥आचारःप्रथमोधर्मःश्रुत्युक्तःस्मार्त्तरावच॥तस्मांदस्मिन्समायुक्तोनीयस्या
 दासवानृद्धिजः॥विहिताकराण्यत्रनिषिद्धाचरांतथा॥नानानरकदंष्ट्रांहीनयौ
 नौचजन्मदं॥आचाराद्विच्युतोविप्रोनवेदफलमश्नुते॥आचारेणतुसंयुक्तःसंपूरा
 फलभागभवेत्॥सर्वलक्षणाहीनोपिस्मृदाचारवान्नरः॥अदधानोऽनस्यश्नशतं
 वर्षाणिजीवति॥अक्रोधनःसत्यवादीभूतानामव्यहिसकः॥अजिस्तश्चवदान्यश्च
 शतंवर्षाणिजीवति॥अहन्यहनिविप्राणांकर्मनियमिहोदितं॥अहामिर्वर्त्यतेयस्मा
 त्आहिकंतद्विदुर्बुधाःअनंतोहिकनामेदमनंताप्यप्रकाशकं॥अनंतेनकृतंयस्मा
 त्आहिकंतद्विदुर्बुधाः॥नागदेवतनजोयंमद्वेनंतोमहामतिः॥आहिकामृतसेकेन
 द्विजवृक्षानवर्द्धयेत्॥संतिग्रंथसहस्राणिआहिकस्यविधोबुधः॥कोव्यस्यम
 हिमावेद्योमिज्ञोऽपिपतिसर्वतः॥नपांडुर्यामिमानेननवित्तस्यलिप्सया॥रचितं

वि० पा० व्याहिकं किं तवि दुषां परितुष्टये ॥ अनेन ग्रंथ दीयेन स्वसुखे उहात्मकं तमः ३१ पास्यकर्म स्त०
१०८ कुर्वंतु निर्भयाज्ञानि संसदि ॥ वचनप्रसन्नगालावासुदेवसेमपिला ॥ भट्टानंतेन वि
दुषाना नानि रैयि विविता ॥ इति श्रीमद्देविकोत्तम श्रीमन्नागदेवभट्टस्तुनाप्रथम
शाखिना श्रीमदनंतमदेन विरचिते विधानपारिजातसमाद्वये निबधे तृतीयस्तव
के आहिकं समाप्तं ॥ प्रथमभागः ॥ श्री ॥ ॥ ० ॥ श्रीममः ॥ ० श्रीरस्तु ॥ ०

रामः

१०८